

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ**

**“ОНТОГЕНЕЗ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА
ДИФФЕРЕНЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯ”
МОДУЛИ БЎЙИЧА**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

**Касбий қайта тайёрлаш
йўналиши:**

Тингловчилар контингенти:

**Мактабгача таълим муассасаси
амалиётчи психологилари**

**Олий таълим муассасаларини
педагогика ва гуманитар таълим
соҳалари таркибидаги таълим
йўналишларини битирган
мутахассислар**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ**

**“ОНТОГЕНЕЗ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА ДИФФЕРЕНЦИАЛ
ПСИХОЛОГИЯ”
МОДУЛИ БЎЙИЧА
ЎҚУВ – УСЛУБИЙ МАЖМУА**

Тошкент – 2018

Ушбу ўқув-услугий мажмуа Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Кенгашининг 2018 йил 16 февралдаги 6/1-сонли йиғилишида маъқулланган ва нашрга тавсия этилган.

Тузувчи: Джалилова С. Х. – Низомий номидаги ТДПУ қошидаги Психология ўқув-илмий маркази ривожлантириш психологияси лабораторияси мудири, психология фанлари номзоди, доцент

Такризчилар: Ботиров Б. М. – Низомий номидаги ТДПУ қошидаги Психология ўқув-илмий маркази лаборатория мудири, п.ф.н.

Халилова Н. И. – Низомий номидаги ТДПУ “Психология” кафедраси мудири, п.ф.н., доцент

Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мактабгача таълим вазирлигининг 11-қ-қ, 1-қ-қ қарори билан тасдиқланган Мактабгача таълим муассасалари тарбиячилари касбий қайта тайёрлаш курсининг ўқув режаси асосида тайёрланди.

МУНДАРИЖА

I. Ишчи дастур	5
II. Модулни ўқитишда фойдаланиладиган интерфаол таълим методлари.	20
III. Назарий материаллар	30
IV. Амалий машғулот материаллари	156
V. Кейслар банки	220
VI. Мустақил таълим мавзулари.....	224
VII. Глоссарий	228
VIII. Адабиётлар рўйхати	232

І.ІШЧИ ДАСТУР

Кириш

Мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш, моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, мактабгача таълим муассасалари тармоғини кенгайтириш, малакали педагог кадрлар билан таъминлаш, болаларни мактаб таълимига тайёрлаш даражасини тубдан яхшилаш, таълим-тарбия жараёнига замонавий таълим дастурлари ва технологияларини татбиқ этиш, болаларни ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий, эстетик ва жисмоний ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш мақсадида “2017 – 2021 йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ – 2707 – сонли қарори (29.12.2016 й.). “Нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ – 3276 – сонли қарори (15.09.2017й). “Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ – 3261 – сонли қарори (09.09.2017й) “Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълим вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ – 3305 – сонли қарори (30.09.2017й.) “Мактабгача таълим тизими бошқарувини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ – 5198 – сонли Фармони (30.09.2017 й.) қабул қилинди.

Қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар мактабгача таълим муассасаларида илғор хорижий тажрибани ҳисобга олган ҳолда болаларни ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий, эстетик ва жисмоний ривожлантириш шароитларини яратиш; мактабгача таълим сифатини ошириш, мактабгача таълим муассасаларида болаларни мактабга сифатли тайёрлашни тубдан яхшилаш, таълим-тарбия жараёнига жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган замонавий таълим дастурлари ва технологияларини жорий этиш имкониятини яратади.

Онтогенез даврларига тўғри муносабатда бўлиш, ёш даврларининг психологик ҳамда дифференциал хусусиятларини инобатга олган ҳолда шахсга ёндошиш, шахс сифатларини шакллантириш ҳар бир психолог ва педагогдан «Онтогенез психологияси ва дифференциал психологиясидан» хабардор

бўлишни талаб этади. Шундай экан «Онтогенез психологияси ва дифференциал психология» курси амалиётчи психологлар учун алоҳида муҳим аҳамиятга эга. Чунки психик ривожланиш ва шахс ривожланишининг турли ёш давларидаги ўзига хос хусусиятларни, инсонлар ўртасидаги дифференциал тафовутларни билмай туриб, бу жараёнларни бошқариш имкониятига эга бўлиш мумкин эмас. Шуларни инобатга олган ҳолда, турли ёш давларида психик онтогенез ва бу жараёнларга фаол педагогик таъсир кўрсатиш имкониятлари масалаларини ўзида акс эттирган мазкур дастур алоҳида аҳамият касб этади. Бу дастурда ҳар бир ёш даврига ҳам психологик ривожланиш, ҳам шахс шаклланиши нуқтаи назаридан ёндашилганлик хос бўлиб, унда акмеология ва геронтопсихология муаммолари ҳам акс эттирилган. Дастурда ҳар бир мавзунинг мураккаблик даражасига қараб, бу мавзуларни семинарда кенгроқ муҳокама этиш белгилаб қўйилган. Амалий машғулотларда амалиётчи психологлар фаолиятида зарур бўладиган психодиагностик методикалар билан таништириш мақсад қилиб белгиланган.

Модулнинг мақсади ва вазифалари:

- онтогенетик онтогенезга оид қонуниятлар ва омиллари;
- шахснинг онтогенез турли давларида ривожланиш ва шаклланишининг моҳияти ҳамда унинг ўзига хос жиҳатлари ҳақидаги билимлар билан қуроллантириш.

Модулнинг вазифалари:

- тингловчиларни онтогенез психологияси ва дифференциал психология бўйича назарий ва амалий билимлар билан қуроллантириш;
- тингловчиларда турли ёш давларида психик ривожланишнинг ўзига хос хусусиятларидан амалий фаолиятда фойдалана олиш кўникма ва малакаларини шакллантириш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билим, кўникма, малака ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Тингловчи:

- мактабгача таълим муассасаси психологик фаолиятида онтогенез ва дифференциал психология бўйича маълумотлардан фойдалана олишни;
- онтогенезнинг турли даврларида психик ривожланишнинг ўзига хос хусусиятларини;
- психик ривожланишнинг асосий қонуниятларини;
- онтогенезнинг турли босқичларида юзага келадиган умр инқирозларини;
- дифференциал психологиянинг методлари ва асосий масалаларини *билиши* керак.

Тингловчи:

- мактабгача таълим муассасаси тарбияланувчиларининг психик хусусиятларини диагностика қилиш;
- психик ривожланишни психодиагностик баҳолаш мақсадида текширув ўтказиш;
- текширув натижалари асосида тарбияланувчи билан олиб бориладиган амалий тадбирларни ишлаб чиқиш;
- мактабгача таълим муассасаси тарбияланувчилари билан ривожлантирувчи ишларни олиб бориш *кўникмаларига эга бўлиши лозим*.

Тингловчи:

- мактабгача таълим муассасаси тарбияланувчилари билан психодиагностик текширувни ташкил этиш, натижаларни қайта ишлаш, хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқиш;
- психокоррекцион тадбирларни ўтказиш учун дастурлар тузиш;
- ривожлантирувчи машқларни олиб бориш;
- ҳамкасблари илғор иш тажрибаларини ўрганиш асосида психологик фаолиятини такомиллаштириш;

- тарбияланувчилар ва уларнинг ота-оналари билан психологик диагностикани амалга ошириш;

- тарбияланувчиларнинг мактаб таълимига психологик тайёрлик диагностикаси ва коррекциясини амалга ошириш каби *малакаларга эга бўлиши лозим.*

Тингловчи:

- диққат етишмовчилиги синдроми (гиперактивлик) мавжуд болалар билан ишлаш;

- юқори хавотирланишга эга бўлган болалар билан иш олиб бориш;

- психодиагностик методларни самарали қўллаш;

- зарур ҳолатларда индивидуал ва гуруҳий шаклда ишлаш каби *компетенцияларга эга бўлиши лозим.*

-

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

Онтогенез психологияси ва дифференциал психология модули назарий ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Назарий машғулотларда ҳар бир ёш даврининг ўзига хос хусусиятлари, психик ривожланишнинг асосий қонуниятлари, ёшни табақалаштириш, ёш инқирозлари, дифференциал психологиянинг асосий масалалари ҳақида маълумотлар берилади.

Амалий машғулотларда мактабгача таълим муассасаси психологик фаолиятида қўлланиладиган психодиагностик методикалар билан ишлаш масалалари ўргатилади.

Машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш ва бошқа интерактив таълим усулларида фойдаланиш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа блок ва модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Модул мазмуни ўқув режадаги “Умумий психология”, “Умумий психодиагностика”, “Ижтимоий психология” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда психологларнинг касбий тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг услубий жиҳатдан узвий кетма-кетлиги

Мазкур модул “Таълим-тарбия жараёнларини ташкил этишнинг меъёрий асослари” модулидан кейин ўрганилади. Унда юқоридаги модулда ўрганилган мазмун йўналишлари ва услубий жиҳатларини МТМ психологлари фаолиятига татбиқ этиш имкониятлари очиб берилади.

Модулнинг таълимдаги ўрни

“Онтогенез ва дифференциал психология” тингловчилар учун психологик билимларнинг назарий асоси, фундаментал билимлар ҳисобланиб, онтогенезда психиканинг ривожланиш қонуниятлари, механизмларини ўрганади. Тингловчилар учун бу курс бўйича олинadиган билимлар жуда муҳим аҳамият касб этиб, амалий психологиянинг бошқа тармоқ ва бўлимлари психологиянинг қонуният ва механизмларининг асосини ташкил этади.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Фан мавзулари	Ҳаммаси	Жами ўқув юкламаси	Жумладан			Мустақил таълим
				назарий	амалий	қўчма машғулот	
1.	Онтогенез психологияси фанининг предмети, муаммолари ва тадқиқот методлари	6	6	2	4	-	-
2.	Психик ривожланиш қонуниятлари	4	2	2	-	-	2

3.	Умр даврларини табақалаш	8	6	4	2	-	2
4.	Умр инқирозлари	6	4	2	2	-	2
5.	Пренатал ва чақалоқлик даври	2	2	2	-	-	-
6.	Гўдаклик ва илк болалик даври	4	4	2	2	-	-
7.	Мактабгача тарбия ёш даври	6	4	2	2	-	2
8.	Кичик мактаб, ўсмирлик ва ўспиринлик ёш давлари	8	8	2	6	-	-
9.	Етуклик ва кексалик даври	6	4	2	2	-	2
10.	Дифференциал психология фани предмети, методлари ва масалалари	4	4	2	2	-	-
Жами		54	44	22	22	-	10

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Онтогенез психологияси фанининг предмети, муаммолари ва тадқиқот методлари

Онтогенез психологияси, ёш давлари, ривожланиш психологияси тушунчалари. Онтогенез психологияси фани предметининг мазмуни. Психик ривожланишнинг шартлари, қонунлари ва ҳаракатга келтирувчи кучлар. Психик тараққиётнинг организм ва муҳит билан боғлиқ асослари. Ривожланишда лаёқат ва қобилиятларнинг нисбати, муаммоси. Одамнинг умумий ривожланишида интеллект ва шахс нисбати. Онтогенез психологиясида қўлланиладиган методларнинг комплекс характерда эканлиги. Онтогенез психологиясининг асосий методлари тавсифи.

2-мавзу: Психик ривожланиш қонуниятлари

Психик ривожланиш тўғрисидаги таълимотлар. Бола шахси ривожланиши шароитларининг умумий характеристикаси. Болалик даврининг боланинг шахс сифатида ривожланишидаги аҳамияти. Шахснинг ривожланишига таъсир этувчи омиллар. Психик ривожланишнинг шартлари, қонунлари ва ҳаракатга келтирувчи кучлар.

3-мавзу: Умр даврларини табақалаш

Онтогенез хусусиятлари; табақалаш мезонлари; психик онтогенезнинг

босқичлилиги; чет эл психологиясида психик ривожланиш даврларини табақалаш классификациялари; Л. С. Виготскийнинг маданий-тарихий концепцияси; Э. Эриксон, Д. Б. Ельконин табақалаш назариялари.

4-мавзу. Умр инқирозлари

«Инқироз» тушунчаси; бир ёш давридан иккинчи ёш даврига ўтиш; ёш инқирозлари даврида хулк-атвор ва муомаланинг ўзига хос хусусиятлари; ёш инқирозларининг инсон онтогенезидаги аҳамияти, онтогенетк тарракқиётда энг ёрқин намоён бўладиган инқирозлар, уларнинг сабаблари ва белгилари.

5-мавзу. Пренатал ва чақалоқлик даври

Пренатал даврида психофизиологик ривожланиш хусусиятлари; пренатал даври босқичлари; чақалоқлик даврининг умумий физиологик хусусиятлари; Апгар шкаласи бўйича чақалоқнинг физиологик ҳолатини баҳолаш; чақалоқлик даврининг психологик характеристикаси; чақалоқлик даври инқироzi; жонланиш комплекси.

6-мавзу. Гўдаклик ва илк болалик даври

Гўдаклик даврининг асосий физиологик хусусиятлари; ривожланиш масалалари; гўдаклик даврининг психологик хусусиятлари; манипулятив фаолият, психик функциялар; гўдаклик даврида эмоционал мулоқат етакчи фаолият сифатида; гўдак ва мулоқат; гўдаклик даврида когнитив ва перцептив жараёнлар ривожланишининг шарт-шароитлари; гўдаклик даврида ақлий ривожланиш; бир ёшдаги инқироз; гўдаклик даврида боланинг ўзи ҳақидаги тасаввурларининг юзага келиши; гўдаклик даврида тилнинг ўзлаштирилиши; гўдаклик даврида ижтимоий ҳиссиётлар.

Илк болалик даврида жисмоний ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари; 1 ёшдан 3 ёшгача бўлган болалар психик онтогенези характеристикаси; когнитив ўзгаришлар, психосоциал ривожланиш; предметли фаолият ва ўйин манбалари; 3 ёшдаги инқироз; ижтимоий симпатия ва унинг

ривожланиши, антипатия; Фрейд бўйича боланинг жинсий ривожланиши; болалардаги юксак ҳиссиётлар.

1 ёшдан 3 ёшгача бўлган болалар психик онтогенези характеристикаси; нутқнинг вужудга келиши; пассив нутқ; актив нутқ; автоном нутқ; Штерн қонуни; боланинг ижтимоий етилиши; психик функциялар, шахснинг шаклланиши. Илк болалик даврида эмоционал ривожланиш; боланинг индивидуал ҳиссиётлари; болалардаги кўрқув, унинг юзага келиш сабаблари ва омиллари.

7-мавзу. Мактабгача тарбия ёш даври

Мактабгача тарбия ёш давридаги болалар жисмоний ва психик ривожланишининг шарт-шароитлари.

Мактабгача ёшдаги даврда ақлий онтогенезнинг ўзига хос хусусиятлари; Ж.Пиаже тажрибалари; боланинг мактабга психик тайёргарлиги муаммоси; коммуникатив тайёргарлик; когнитив тайёргарлик; болалардаги диққатнинг етишмовчилиги синдроми; гипердинамик ва гиподинамик синдромлар; Мухина тадқиқотлари.

Мактабгача ёшдаги болаларни тадқиқ этишда қўлланиладиган асосий психодиагностик методикалар; эстетик ҳиссиётлар; болалар тафаккури мифологизми; ўйин – етакчи фаолият сифатида; ўйин турлари; ўйин атрибутлари; ўйин вазифаларининг шаклланиши ва трансформацияси; дидактик ўйинлар; болалар ўйинларининг ижтимоий мазмуни.

8-мавзу. Кичик мактаб, ўсмирлик ва ўспиринлик ёш давлари

Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг жисмоний ривожланишидаги ўзига хос хусусиятлар ва анатомик-физиологик ўзгаришлар; ўқув фаолияти -кичик мактаб ёшидаги боланинг етакчи фаолияти сифатида; ўқув фаолияти компонентлари: ўқув топшириқлари, ўқув ҳатти-ҳаракатлари, ўзини-ўзи назорат қилиш ва ўзини-ўзи баҳолаш; А. И. Липкина, Т. Ю. Андрюхенко, Л. В. Занков, Н. А. Менчинская тадқиқотлари; мотивация ва баҳолаш; кичик мактаб

ёш даврида ижтимоий-психологик ривожланиш; эмоционал ривожланиш ва унинг ўзига хос хусусиятлари; мактабга мослашиш давридаги қийинчиликлар; ўзлаштира олмасликнинг педагогик-психологик муаммолари.

Ўсмирлик даври инсон онтогенезидаги туб бурилиш даври сифатида; ўсмирлик давридаги асосий физиологик ва нейрогуморал ўзгаришлар; акселерация ва унинг ўзига хослиги; ўсмирлик даврида кузатиладиган асосий психологик ўзгаришлар; пубертат инқирози; ривожланиш масалалари; шахс камолотининг ўзига хос хусусиятлари; психик функцияларнинг мукаммаллашуви; ўсмирлик давридаги шахслараро муносабатлар; ўсмирлик даврида хулқ-атворда кузатиладиган ўзгаришлар; ўсмирлик даврида доминант эҳтиёжлар, ўз-ўзини тасдиқлашга бўлган эҳтиёж; ўсмирлик даврида ўзини-ўзи баҳолаш динамикаси ва уни тадқиқ этиш усуллари; девиант хулқ-атвор ва унинг келиб чиқиш сабаблари ҳамда биологик манбалари.

Илк ўспиринлик даврининг психологик хусусиятлари; илк ўспиринлик даврида психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар; ривожланиш масалалари; психик жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари; дунёқарашнинг камол топиши; касбга йўналтириш ва ҳаётий истиқбол; касб танлаш назариялари (Гинзберг, Голланд); жинсий роллар омили ва касб танлаш; касбга лаёқатлилиқ ва алоҳида қобилиятлар; маданий тўсиқлар; касб танлаш мотивацияси; илк ўспиринлик даврининг турли илмий назариялардаги талқини; илк ўспиринликнинг биологик нуқтаи назардан таҳлил этилиши; илк ўспиринлик даврида ўқув фаолияти хусусиятлари; илк ўспиринлик даври учун абстракт фикрлашнинг хослиги; илк ўспиринлик даврида дўстлик муаммоси; эмоционал муносабатларга эҳтиёж; илк ўспиринларнинг турмуш ҳақидаги тасаввурлари.

Ўспиринлик даврининг психологик хусусиятлари; ўспиринлар ўқув фаолияти хусусиятлари; ўспиринларнинг ўқув фаолиятидаги қийинчиликлар ва уни бартараф этиш; талаба ва ўқитувчи ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик; тингловчиларнинг илмий ва жамоатчилик фаолияти хусусиятлари.

9-мавзу: Етуклик ва кексалик даври.

Ёшлик даври ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Етуклик даврining биринчи босқичи ўтиш даври сифатида. Етуклик даврining иккинчи босқичида шахснинг ривожланиш хусусиятлари. Ўрта ёш инқирози ва унинг сабаблари. Кексалик даври психологияси. Геронтопсихология. Узоқ умр кўрувчилар. Узоқ умр кўриш омиллари.

10-мавзу: Дифференциал психология фани предмети, методлари ва асосий масалалари

Дифференциал психологиянинг фан сифатидаги ўрни. Дифференциал психологиянинг ривожланиш босқичлари. Психологик меъёр тушунчаси. Дифференциал психологик тадқиқот йўналишлари. Дифференциал психология методлари.

Муҳит ва наслий омилларнинг ўзаро таъсири. Насл ва муҳит тушунчаларига замонавий қарашлар. Дифференциал психология индивидуал фарқлар психологиясининг илмий базаси сифатида. Индивидуалликнинг махсус назарияси. Генотип ва индивидуал психик хусусиятларни шакллантириш муҳити.

Фойдаланиладиган асосий дарслик ва ўқув қўлланмалар руйхати.

Асосий дарслик ва ўқув қўлланмалар

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология. – М., 2003.
2. Крайг Г. Психология развития. – М., 2005.
3. Дўстмухамедова Ш., Нишонова З., Жалилова С. Ёш давлари психологияси ва педагогик психология. – Т., 2013.
4. Жалилова С. Х., Арипова С. Мактабгача таълим ёшидаги болалар психологияси. – Т., 2013.
5. Немов Р. С. Психология. 2- китоб. – М., 2001.
6. Ғозиев Э. Ғ. Онтогенез психологияси. – Т., 2010.
7. Ёш ва педагогик психология. Давлетшин М.Г таҳр. – Т., 2005.

Қўшимча адабиётлар

1. Хрестоматия по возрастной психологии. – М., 1994.
2. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. – М., 2003.
3. Ғозиев Э. Ғ. Психология. – Т., 1994.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

**1-амалий машғулот. Онтогенез психологияси фанининг предмети,
муаммолари (2 соат)**

Онтогенез психологияси фани предмети, мақсад ва вазифалари, муаммолари масалаларини муҳокама қилиш.

**2-амалий машғулот. Онтогенез психологияси фанининг тадқиқот
методлари (2 соат)**

Онтогенез психологиясида қўлланиладиган методлар билан ишлаш.

3-амалий машғулот. Умр давларини табақалаш (2 соат)

Онтогенетик ривожланишни табақалаш мезонлари; психик онтогенезнинг босқичлилиги; чет эл психологиясида психик ривожланиш давларини табақалашга бўлган ёндашувлар.

4-амалий машғулот. Умр инқирозлари (2 соат)

«Инқироз» тушунчаси тавсифи; ёш инқирозлари даврида хулқ-атвор ва муомаланинг ўзига хос хусусиятлари; ёш инқирозларининг инсон онтогенезидаги аҳамияти, онтогенетик тарракқиётда энг ёрқин намоён бўладиган инқирозлар, уларнинг сабаблари ва белгилари масалаларини муҳокама қилиш.

5-амалий машғулот. Мактабгача тарбия ёш даври (4 соат)

Мактабгача тарбия ёш давридаги болаларнинг ихтиёрийлик соҳаси, мактабга психологик тайёрлик ҳамда шахслараро муносабатларини ўрганиш учун қўлланиладиган методикалар билан ишлаш.

**6-амалий машғулот. Кичик мактаб, ўсмирлик ва ўспиринлик ёш
давлари (6 соат)**

Кичик мактаб ёш даври, ўсмирлик ва ўспиринлик даврининг психологик

хусусиятларини диагностика қилишга мўлжалланган методикалар билан ишлаш.

7-амалий машғулот. Етуклик ва кексалик даври (2 соат)

Катта ёшдагилар психологик хусусиятларини ўрганиш учун қўлланиладиган методикалар билан ишлаш.

8-амалий машғулот. Дифференциал психология фани предмети, методлари ва асосий масалалари (2 соат)

Дифференциал психология методларидан фойдаланиш.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАЗМУНИ

Модулга оид ўрганилган материаллар асосида мустақил иш бажарилади. У асосида малака ишининг кириш қисми тайёрланади.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган топшириқлар ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (топшириқлар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўп тармоқли, мумкин қадар, муаммоли характердаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айти пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммонинг ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда болаларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлил қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:



тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;



тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни тарқатади;



ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;



навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллار умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу яқунланади.

Хулоса:

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («сасе» – аниқ вазият, ҳодиса, «стади» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очиқ ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш Босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	✓ яқка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили;

	✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	✓ яқка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Жадвални тўлдиринг

Топшириқ: МТМ психологи фаолиятида онтогенез психологияси бўйича билимларни қўллашнинг ўзига хос томонлари	
Ф	
С	
М	
У	

1-гуруҳ

Савол	Болани мактабга психологик тайёрлиги нималарда ифодаланади деб ўйлайсиз?
Ф-фикрингизни баён этинг	
С-Фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
М-кўрсатилган сабабингизни исботловчи далил келтиринг	
У- фикрингизни умумлаштиринг	

2-гуруҳ

Савол	Боланинг мактаб таълимига мослаша олмаслигига сабаб нима?
Ф-фикрингизни баён этинг	
С-Фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
М-кўрсатилган сабабингизни исботловчи далил келтиринг	

У- фикрингизни умумлаштиринг	
3-гурух	
Савол	Боладаги эмоционал соҳанинг бузилишига қандай омиллар таъсир этади?
Ф-фикрингизни баён этинг	
С-Фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
М-кўрсатилган сабабингизни исботловчи далил келтиринг	
У- фикрингизни умумлаштиринг	

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент”лардан маъруза машғулотларида тингловчиларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳо-



Тест

- 1.Онтогенез психологияси предмети
- А. Психологик диагноз қўйиш
- В. Ёш тараққиётини ўрганиш
- С. Шархлаш



Қиёсий таҳлил

- Онтогенез ва дифференциал психология бирлигини таҳлил қилинг?

ланиши мумкин.



Тушунча таҳлили

- Психик ривожланиш омилларини изоҳланг...

“Тушунчалар таҳлили” методи



Амалий кўникма

- Тарбияланувчига психологик тавсифнома тузинг.

Методнинг мақсади: мазкур метод тингловчилар ёки қатнашчиларни

мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади. Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- болаларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- болалар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тўғри ва тўлиқ изоҳини ўқиб эшиттиради ёки слайд орқали намоиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тўғри жавоблар билан ўзининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна:

“Тушунчалар таҳлили” органайзерини тўлдириг

Муҳим муаммонинг ечимини топишга ёрдам беради ва “Тушунчалар таҳлили” усули орқали муаммо ҳал қилинади.

• 1-гурӯх

Тушунчалар	Мазмуни
Ўсмирлик	
Жисмоний ривожланиш	
Акселерация	

• 2-гурӯх

Тушунчалар	Мазмуни
Ўсмирлик инқирози	
Инқироз белгилари	
Ижтимоийлашув	

Венн Диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштириладилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Онтогенез психологияси бўлимлари



“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: болаларда тезлик, ахборотлар тизimini таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Методни амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топшириқ, яъни тарқатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги «якка баҳо» колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларни уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини «гуруҳ баҳоси» бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади ва иштирокчилардан бу жавобларни «тўғри жавоб» бўлимига ёзиш сўралади.

4. «Тўғри жавоб» бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса «0», мос келса «1» балл қўйиш сўралади. Шундан сўнг «якка хато» бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда «тўғри жавоб» ва «гуруҳ баҳоси» ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар «гуруҳ хатоси» бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-МАВЗУ: ОНТОГЕНЕЗ ПСИХОЛОГИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МУАММОЛАРИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

РЕЖА:

1. Онтогенез психологияси фанининг предмети ва вазифалари.
2. Ёш психология фанининг (қисқача ривожланиш тарихи) асосий методалагик тамоиллари.
3. Онтогенез психологиясининг тадқиқот методлари.
4. Онтогенез психологиясида психологик тадқиқот ўтказиш босқичлари.

Ҳозирги даврда мамлакатимизда, шу жумладан маориф тизимида амалга оширилаётган ўзгаришлар тарбиячилар, ўқитувчилар, барча педагоглар олдида болаларнинг билимларни юксак даражада ўзлаштириши; улар мустақил тафаккурини, фаоллигини ривожлантириш; уларда юксак ахлоқий сифатларни тарбиялаш; уларнинг тафаккур, мулоқат, ўқиш, меҳнат қилишга бўлган қобилиятларини тараққий эттириш каби мураккаб ва масъулиятли вазифаларни қўймоқда.

Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал қилиш учун фақат педагогика фанининг назарий асосларини, болалар физиологияси ва гигиенаси асосларинигина билиш эмас, балки маълум даражада психологик билимларга ҳам эга бўлиш лозим. Бунда онтогенез психологияси бўйича билимлардан бохабар бўлиш талаб этилади, чунки улар ҳар бири фақат ўзига хос бўлган, турли ёшдаги, турли индивидуал хусусиятларга эга бўлган инсонлар билан иш олиб боради.

Ҳар бир бола фақат ўзига хос билиш фаолияти, ирода, характер, ҳуқ-атвор хусусиятларига эга. Мактабгача таълим муассасаси тарбияланувчиларига таълим-тарбия бериш жараёнида мана шу хусусиятларни билиш ва шунга асосланиб, уларга индивидуал муносабатда бўлиш лозим.

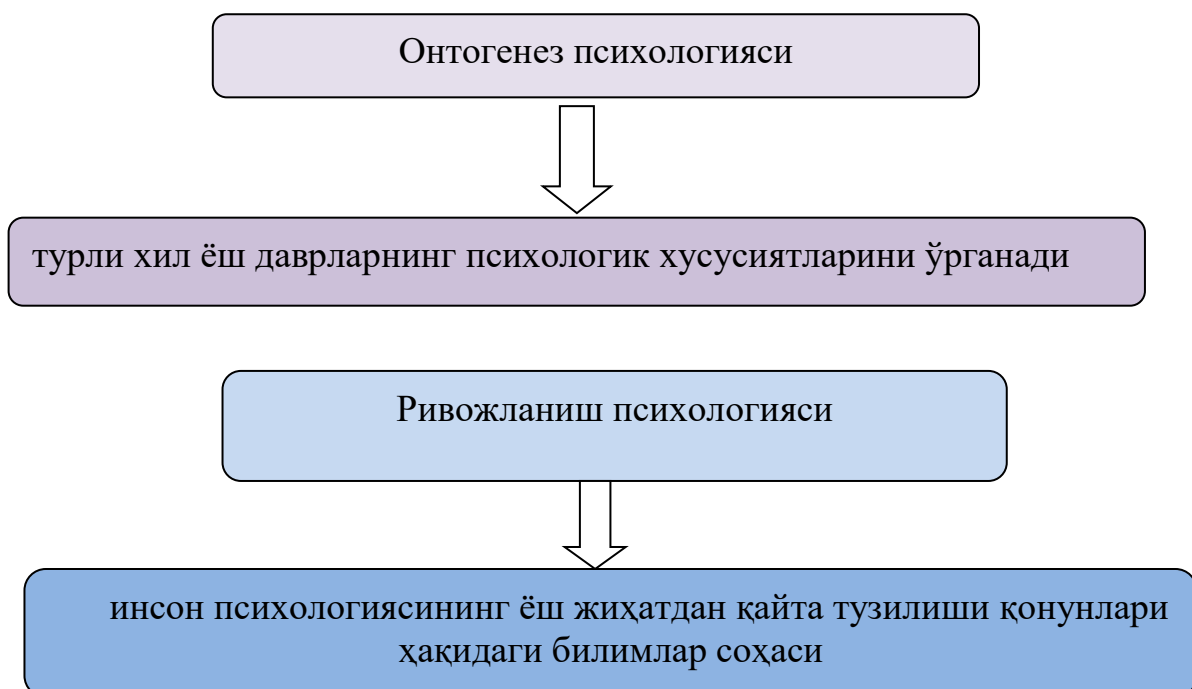
Мана шуларни ҳисобга олгандагина, ҳар бир педагог ўзининг асосий вазифаси, яъни ёш авлодга таълим-тарбия бериш ишини муваффақиятли амалга оширади.

Психология фанининг бир қатор тармоқлари, соҳалари мавжуд. Улар

орасида онтогенез психологияси алоҳида аҳамиятга эга. Онтогенез психологияси психик ривожланиш, шунингдек, болалик, ўсмирлик, ўспиринлик ва етуқлик даврида шахс онтогенезининг хусусиятларини ўрганади. Жуда кўп фундаментал тадқиқотлар ўтказилганлигига қарамай бугунги кунда инсон психикасини унинг бутун ҳаётий йўли босқичларида ривожланиши хусусиятларини яхлит ҳолда тавсифлашга эришилмаган.

Онтогенез психологияси ҳар бир ёш даврининг қайтарилмас хусусиятларини, йиллар ўтган сари, аста – секинлик билан бола қандай қилиб инсон бўлиб шаклланиши, шахс сифатида ўзини ижтимоий муносабатларда намоён қилиши, касб танлаши, мулоқот жараёнида ўзининг эрк, ҳуқуқ ва мажбуриятларига интилиши, қандай қилиб севиши, ишончли дўст бўлиб таркиб топиши, ўзи ва бошқалар учун маъсулиятни хис қилиши каби жиҳатларни тадқиқ этади.

Билимларнинг ҳар бир соҳаси ўзига хос номланишга эга. Лекин баъзи бир билимлар соҳаси бир неча ном билан ҳам аталиши мумкин. Масалан, онтогенез психологияси бошқача қилиб, ривожланиш психологияси деб номланиши мумкин. Аммо бу ерда айнан битта ёки бир-бирига мазмун жиҳатдан жуда яқин бўлган билимлар соҳаси кўзда тутилади ва инсон ҳуқ-атвори, психик ривожланишининг ёш хусусиятлари тўғрисида фикр юритилади. Рус психологи Р. С. Немов асарларида улар синоним сифатида қўлланилади.



Онтогенез психологиясини ривожланишдан ташқарида, ўзгармас деб қараш мумкин эмас. Худди шундай, ривожланишни ёш хусусиятларини ажратиб кўрсатмасдан тасаввур қилиб бўлмайди.

Онтогенез психологиясининг бир қатор муаммоларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

1. Инсон психик хусусиятлари ва хулқ-атвори ривожланишининг организм ва муҳитга боғлиқлиги муаммоси.

2. Инсоннинг ривожланишга стихияли таълим ва ташкил этилган таълимнинг таъсири муаммоси.

3. Лаёқат ва қобилиятларнинг ўзаро муносабати муаммоси.

Бир томондан психик ривожланиш организмга, яъни инсон организмнинг анатомик-физиологик тузилишига боғлиқ. Нерв системаси ва миyaning инсоний тузилиши уни онг эгаси, нутқ ва юқори даражадаги интеллект соҳиби сифатида ривожланишига имкон беради. Наслий йўл билан ёки жиддий касаллик оқибатида юзага келувчи организм анатомик физиологик ҳолатидаги бузилишлар психик онтогенезга таъсир этиши ва ривожланишдан орқада қолишга олиб келиши мумкин. Боланинг миёси етилиб бўлмагунча унда вербал нутқни ва у билан боғлиқ бўлган қобилиятларни шакллантириш мумкин эмас.

Иккинчи томондан, организмнинг психик ривожланиши муҳитга ҳам боғлиқ. Чунки психик онтогенезга таълим-тарбиянинг таъсири жуда беқиёс. Бироқ, психик онтогенезнинг у ёки бу босқичида бу омиллардан қайси бири кўпроқ таъсир этишини аниқ айтиш қийин.

Стихияли таълим-тарбия махсус таълимий мақсадларсиз, ҳеч қандай дастурларсиз, инсоннинг жамиятда бошқа кишилар билан муносабатлари натижасида амалга ошадиган таълим-тарбия. Ташкил этилган таълим-тарбия эса мақсадга қаратилган ҳолда махсус таълимий тизимда олиб бориладиган таълим-тарбиядир.

Шак-шубҳасиз, инсон стихияли ва ташкил этилган таъсиротлар остида

психологик жиҳатдан тараққий этади, лекин улардан кай бири инсон хулқ-атворига кучлироқ таъсир этиши масаласи муаммолилигича қолмоқда.

Кейинги муаммо – лаёқат ва қобилиятларнинг ўзаро муносабати масаласидир. Боланинг қобилиятлари ривожланишига таъсир этувчи лаёқатларнинг ўзи нима? Лаёқатлар таркиби фақат организмнинг наслий хусусиятлари билан боғлиқми ёки унинг таркибига инсоннинг орттирилган хулқ-атвор ва психик хусусиятларини ҳам киритиш мумкинми? Бола қобилиятларининг онтогенези кўпроқ мавжуд лаёқатларга боғлиқми ёки унга тўғри ташкил этилган таълим-тарбиянинг таъсири кучлироқми? каби саволлар ханузгача тўла-тўқис ўз ечимини топмаган.

Онтогенез психологияси психика ва хулқ - атворда бир ёш давридан иккинчисига ўтишда юзага келадиган миқдорий ҳамда сифатий ўзгаришларни ўрганади. Одатда бу ўзгаришлар ҳаётнинг муайян босқичларини, бир неча ойдан (гўдаклик даври) то бир қанча йилларни (катта ёш даврида) қамраб олади. Ушбу ўзгаришлар “доимий таъсир этиб турувчи ” омиллар – биологик етилиш ҳамда инсон организмнинг психофизиологик ҳолати; унинг инсонга хос бўлган ижтимоий муносабатлар тизимида тутган ўрни; интеллектуал ҳамда шахс ривожланишида эришган даражасига боғлиқ бўлади.

Психика ва хулқ – атворда юзага келадиган бу турдаги ёшга хос ўзгаришлар **эволюцион ўзгаришлар** деб аталади. Эволюцион ўзгаришларда миқдорий ва сифатий қайта қуришлар нисбатан секинлик билан амалга ошади.

Нисбатан қисқа вақт оралиғида жадал юз берадиган чуқур ўзгаришларни **революцион ўзгаришлар** деб аташ мумкин. Революцион ўзгаришлар одатда бир ёш даврининг тугалланиши, иккинчи ёш даврининг бошланиши арафасида рўй бериб, ёш онтогенезининг инқирозлари билан боғлиқ бўлади. Ёш онтогенезидаги инқирозлар ва улар билан боғлиқ бўлган психика ва хулқ – атворда рўй берадиган революцион қайта (қуришлар) тузилишлар ёшни даврларга ажратишнинг асосларидан бири сифатида қаралиши мумкин.

Ривожланиш белгиларидан бири бўлган яна бир турдаги ўзгаришлар аниқ бир ижтимоий вазиятнинг таъсири билан боғлиқ бўлиб, уларни **ситуацион**

(яъни вазият билан боғлиқ бўлган) ўзгаришлар деб аташ мумкин. Бундай ўзгаришлар инсон хулқ – атори ва психикасида ташкил этилган ёки махсус ташкил этилмаган таълим – тарбия таъсирида вужудга келади.

Эволюцион ва революцион ўзгаришлар одатда барқарор ҳамда қайтарилмас бўлиб, доимий мустаҳкамлашни талаб қилмайди. Ситуацион ўзгаришлар бекарор, ўзгарувчан, уларни машқлар орқали мустаҳкамлаш талаб қилинади. Эволюцион ва революцион ўзгаришлар инсон психологиясини шахс сифатида қайта ўзгартирса, ситуацион ўзгаришларда хулқ – аторнинг баъзи кўринишлари, билим, малака ва кўникмалар ҳосил бўлади.

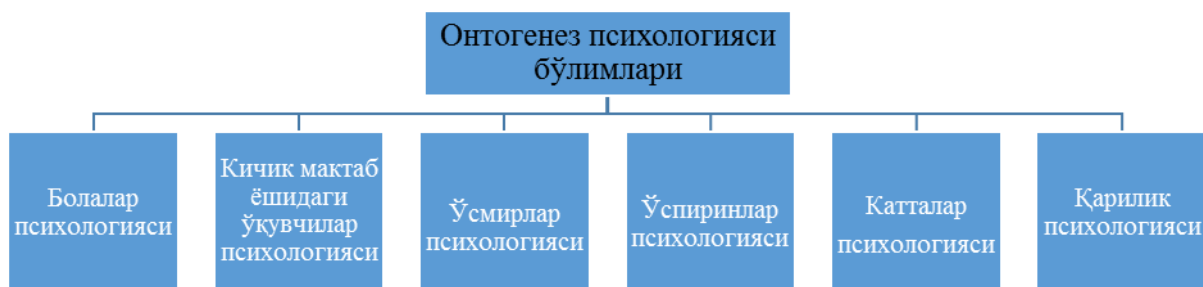


Онтогенез психологиясининг умумий вазифалари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- Психик жараёнларнинг, билимларини ўзлаштиришнинг ёш имкониятларини тадқиқ қилади.
- Шахс ривожланишининг муҳим омилларини ўрганади.
- Психик онтогенезнинг умумий қонуниятларини ҳамда босқичларини тадқиқ этади.
- Ҳар бир ёшнинг психологик ва индивидуал хусусиятларини ўрганади.

Онтогенез психологиясининг асосларини билмай туриб, таълим – тарбиянинг ҳеч қандай назарий ҳамда амалий масалаларини муваффақиятли ҳал қилиб бўлмайди.

Онтогенез психологияси бўлимлари



Таълим – тарбия жараёнини тўғри, илмий асосда ташкил қилиш учун таълим жараёнининг ўзига хос психологик қонуниятларини, яъни билимларни ўзлаштириш жараёнини, кўникма ва малакаларни, фаол, мустақил ҳамда ижобий тафаккур жараёнларини таркиб топтиришни яхши билиш лозим бўлади. Психолог Л.С. Виготский кўрсатиб ўтганидек, уларда маълум ҳодисаларга нисбатан ўзларининг кундалик ҳаётдаги оддий тушунишлари бўлади. Бу эса илмий тушунчаларнинг таркиб топишига маълум даражада таъсир қилади. Бундан кейин, тушунчаларни таркиб топтиришда ҳиссий негизга қай даражада таяниш лозимлигини, қайси пайтда кўргазмалиликдан ва якка ҳодисалардан қутилиб, абстрактлик ҳамда умумийликка ўтиш мақсадга мувофиқлигини билиш керак. Кўргазмали таянчдан барвақт воз кечиш ҳам, ана шу босқичда сунъий равишда тўхтаб қолиш ҳам бир хил хатодир.

Шунинг билан бирга кўриб ва эшитиб идрок қилиш хусусиятларини ҳамда уларнинг ўзаро муносабат характерини билиш керак. Ўтилган материалларни қандай йўл билан психологик жиҳатдан самарали қилиб мустаҳкамлаш мумкин? Тарбияланувчига саволни қандай бериш мумкин: умумий қилибми ёки конкрет шаклдами? Бир хил саволларни беравериш тўғрими? Ёрдамчи саволларнинг роли қандай? (психологияда шу нарса маълумки, жавоб бериладиган саволнинг ифодаланишига ҳам боғлиқ бўлади).

Психологияни билиш тарбия ишларида ҳам зарурдир. Шахс таркиб топиши жараёнининг психологик қонуниятларини, жумладан, ахлоқий одатлар ва ишонч – эътиқод таркиб топишининг қонуниятларини билмай туриб, тўғри

тарбия бериш мумкин эмас.

Маълум ёшдаги болаларнинг психологик хусусиятларини билмай туриб, уларга мақсадга мувофиқ равишда таълим ва тарбия бериб бўлмайди. Боланинг ҳар бир ёши ўз қийинчиликларига эга бўлади ва ўзига нисбатан махсус муносабатда бўлишни талаб қилади. Мактабгача ёшдаги болаларга нисбатан психологик жиҳатдан тўғри келадиган ва яроқли бўлган нарсаси, кўпинча ўсмирларга нисбатан яроқсиз ва хато бўлиши мумкин. Бироқ ўқитувчи, тарбиячи шунчаки маълум ёшдаги бола ёки бола билан эмас, балки индивидуал шахс билан ишлайди. Билиши мутлақо зарур бўлган индивидуал фарқлар битта ёш доирасида ниҳоят даражада катта бўлади. Таълим ва тарбия жараёнида индивидуал муносабатда бўлишнинг шартли тарбияланувчининг психологик хусусиятларини ҳар томонлама ва чуқур билишдан иборатдир. Бу нарсаси боланинг руҳий дунёсидан хабардор бўла билишни, психологик жиҳатдан тўғри кузатишни ташкил қила билишни ва табиий эксперимент уюштиришни билишни тақозо қилади.

Мана шу юқорида кўрсатилган қонуниятларни ҳаммасини билиш ўз – ўзича ҳали таълим – тарбия ишларида муваффақиятнинг гарови бўла олмайди. Лекин жуда кўп хатоларнинг олдини олиш имконини беради, чунки бу қонуниятлар тарбияси ва ўқитувчини кўр – кўрона ҳаракат қилиш заруратидан қутқаради. Демак, онтогенез психологиясининг моҳиятини билиш ҳар бир педагог учун таълим-тарбия жараёнини самарали амалга ошириш учун зарур.

Онтогенез психологияси умумий психологик қонуниятларни очиб берадиган психик жараёнларни, психик ҳолатларни ва шахснинг индивидуал психологик хусусиятларини ўрганадиган фан – умумий психологияга асосланади.

Лекин онтогенез психологияси педагогик жараённи ташкил қилиш учун тайёр рецепт ёки тавсияномалар беришни даъво қилмайди. Онтогенез психологиясининг материаллари ва хулосаларидан таълим-тарбия ишларини тўғри ташкил қилишда фойдаланилади. Бу ҳақида рус педагоги К.Д.Ушинский ҳам таъкидлаб ўтган эди:

“Биз педагогларга ундай ёки бундай қилинлар деб айтмаймиз, аммо биз уларга ўзингиз бошқармоқчи бўлган психик ҳодисаларнинг қонунларини ўрганинг ва бу қонунларга амал қилиб, ҳамда уларни тадбиқ қилмоқчи бўлганингиз шароитларини ҳисобга олиб иш қилинг, деб айтамыз”.

Онтогенез психологиясининг вужудга келиш тарихи.

Онтогенез психологияси психология фанининг алоҳида тармоғи сифатида ўзининг келиб чиқиш ва ривожланиш тарихига эга.

Онтогенез психологияси фан сифатида XIX асрнинг иккинчи ярмида таркиб топади. Бунда таниқли рус педагоги К.Д. Ушинскийнинг асарлари, айниқса унинг “Инсон тарбия предмети сифатида” номли асари катта роль ўйнайди.

Бундан ташқари Ч.Дарвиннинг эволюцион ғоялари ҳам онтогенез психологиясининг онтогенезига жиддий таъсир кўрсатади. Эволюцион таълимот психик онтогенез манбалари муаммосига эътиборни қаратишга олиб келади.

XX асрнинг бошларига келиб, умумий психологиядан ўтказиладиган экспериментал тадқиқотларни таълим-тарбия соҳасига шундайлигича ўтказиш мумкин деб қаралади. Аммо ўша даврнинг умумий психология фани педагогик жараён учун етарли билимлар бойлигини бера олмас эди.

1906 йил Петербургда педагогик психология бўйича II - съезд чақирилади. Педагогик психология намоёндалари – А. П. Немов, Н. Е. Румянцев ва бошқалар педагогик адабиётларни кескин танқид қилиб чиқадилар. Психологияни педагогик амалиёт билан яқинлаштириш экспериментал тадқиқотларни таълим - тарбия жараёнининг ўзида ўтказиш орқалигина мумкин деган муҳим хулоса чиқарилади. Яъни экспериментал маълумотлар ташқаридан эмас, балки психологга - педагогик тадқиқотнинг ўзидан олиниши керак, деган хулосага келинади. Бу мақсадни амалга ошириш учун эса онтогенез психологиясининг муҳим назарий ва методологик масалаларини ҳал қилишнинг тўғри йўллари излаб топиш лозим эди. Шу

туфайли психик онтогенезнинг манбалари ва унинг таълим жараёнига муносабати масаласи онтогенез психологиясининг марказий муаммоси бўлиб қолади.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида АҚШ да педалогия деб аталувчи янги фан вужудга келади. Унинг намоёндалари – С. Холл, Э. Мейман, В. Прейер. Бу оқим намоёндалари бола ривожланишининг биологик, физиологик ва психологик назарияларини механик равишда қўшадилар.

XX асрнинг 20-30 йилларида педалогия “Бола ҳақидаги ягона марксистик фан” ролини даъво қила бошлайди ва педагогика ҳамда болалар физиологиясини сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади.

Педологларнинг қарашлари идеалистик ва механистик характерда эди. Уларнинг болаларнинг “Ақлий қобилият коэффиценти” ни аниқлашга оид тестлари асосиз бўлиб, психология ва педагогикага салбий таъсир кўрсатди ҳамда мактабга катта зиён етказди. Шунинг учун 30 йилларнинг бошларида педалогияни кескин танқид қилиш бошланди. 1936 йил 4 июлда ВКП (б) МК ининг “Халқ маорифи комиссарлиги тизимидаги педалогик бузғунликлар ҳақида”ги қарори чиқди. Бу қарорда педалогия фани илмий нуқтаи - назарга зид эканлиги таъкидланиб, катта танқид остига олинди. Шу тариқа педалогия фанига барҳам берилди.

XX асрнинг 20-30 йилларида онтогенез психологияси ва педагогик психология бўйича жуда кўп илмий - тадқиқот ишлари олиб борилди, ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган бир қанча психологик- педагогик концепциялар вужудга келди. Айниқса А.С.Макаренконинг бола шахси ва болалар жамоасига бўлган илмий қарашлари, Л.С.Виготскийнинг олий психик функцияларнинг ривожланиш назарияси катта илмий қиммат касб этади.

Ҳозирги кунда онтогенез психологияси — психология фанининг энг ривожланган соҳаси ҳисобланади. Онтогенез психологияси масалалари билан бир қатор кўзга кўринарли психологлар шуғулланганлар ва шуғулланмоқдалар. Улардан: Б. Г. Ананьев, Л. И. Божович, П. Я. Гальперин, В. В. Давидов, А. В. Запорожец, Л. В. Занков, Г. С. Костюк, А. Н. Леонтьев, Н. А. Менчинская, Н. Ф.

Тализина, Д. В.Эльконин ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Болалар психологияси муаммолари билан шуғулланган ўзбек олимларидан профессорлар Э. Ғ. Ғозиев, М. Ғ. Давлетшин, М. Воҳидов; Р. И. Суннатова, З. Т. Нишонова, доцент С. А. Ахунжанова, Ш. А. Дўстмухамедова каби психологларни келтиришимиз мумкин.

Онтогенез психологиясининг асосий методологик тамойиллари.

XX асрнинг 30-йилларининг ўрталарига келиб психология фанининг асосий тамойиллари: детерминизм тамойили, онг ва фаолиятнинг бирлиги тамойили, психиканинг фаолиятда ривожланиши тамойили аниқ ифодалаб берилди.

Детерминизм тамойили психиканинг турмуш тарзи билан белгиланишини ва турмуш тарзи ўзгаришига қараб ўзгаришини аниқлатади. Агар ҳайвонлар психикаси ҳақида гапириладиган бўлса, у ҳолда бу психиканинг ривожланиши биологик қонун тарзидаги табиий танлаш билан белгиланади. Агар одамнинг психикаси ҳақида гапириладиган бўлса, у ҳолда кишида онг шакллариининг пайдо бўлиши ва ривожланиши пировард натижада тирикчиликнинг моддий воситаларини ишлаб чиқариш усуллариини ривожланиш қонунлари билан белгиланади. Киши онгининг ижтимоий–тарихий характерга эга эканлигини тушуниш киши онгининг ижтимоий борлиққа боғлиқлиги ҳақидаги умумий тамойилдан келиб чиқадиган энг муҳим хулосадир.

Онг ва фаолият бирлигининг психологияда қабул қилинган тамойили онг билан фаолият бир – бирига қарама – қарши эмас, лекин улар бир – бирига айнан ўхшаш ҳам эмас, аммо бирликни ташкил этишини билдиради. Онг фаолиятнинг ички планини, унинг программасини ташкил этади. Воқеликнинг ўзгарувчан модели айнан онгда ҳосил бўладики, одам ўзини қуршаб турган муҳитда шунинг ёрдамида мўлжал олади.

Онг ва фаолиятнинг бирлиги тамойили психологларга хулқ – атворни, фаолиятни ўрганаётиб, ҳаракатнинг мақсадларига эришишнинг

муваффақиятини таъминловчи ички психологик меҳанизмларни аниқлаш, яъни психиканинг объектив қонуниятларини очиш имконини беради.

Психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиши тамоёили шуни англатадики, психика агар фаолият самараси ва ривожланиш маҳсули сифатида қараладиган бўлсагина, у тўғри тушунилиши ва айнан бир хил тарзда изоҳлаб берилиши мумкин. Бу тамоёил психологлардан П. П. Блонский, Л. С. Виготский, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, Б. М. Теплов ва бошқаларнинг илмий ишларида ўз аксини топди.

Психиканинг онтогенезини диалектик нуқтаи назардан тушуниш психик онтогенез одамнинг меҳнат фаолиятига, таълимга, ўйин фаолиятига боғлиқ эканлигини аниқлаб берди. Бунда ижтимоий тажрибани ўзлаштиришнинг юз бериши одам учун айнан хос бўлган психик онтогенезнинг шакли сифатида хизмат қилади. Л. С. Виготский, таълим психиканинг ривожланишини йўналтиради, деган фикрни айтиб, шу билан бирга бу жараёнда онгли фаолиятнинг янги, мутлақо бошқача шакллари яратилади, деб таъкидлайди.

П. П. Блонский тафаккурнинг кичик мактаб ёшида ўйинлар билан, ўспиринлик ёшида ўқиш билан боғлиқ тарзда ривожланишини таҳлил қилди. С.Л. Рубинштейн онг фаолиятда пайдо бўлиб, ана шу фаолиятда шаклланади, деб ёзган эди. Б.М.Теплов одамнинг энг муҳим индивидуал – психологик фазилатларидан бўлган қобилиятни тадқиқ қиларкан, қобилият фақат ривожланишда мавжуд бўлган, деб таъкидлайди. Лекин ривожланиш фаолият жараёнидан бўлак бошқача муҳитда юз бермаганидек, “қобилият тегишли конкрет фаолиятдан ажралган ҳолда пайдо бўла олмайди”.

Онтогенез психологиясининг тадқиқот методлари

Ҳар бир фаннинг ўз предмети ўрганиш методлари бўлгани каби, онтогенез психологияси ҳам психология фанининг алоҳида бўлими сифатида ўз тадқиқот методларига эга.

Онтогенез психологиясининг методлари фақат назарий, илмий тадқиқот ишлари учунгина эмас, балки кундалик, амалий вазифаларни ҳал қилиш учун

ҳам зарур.

Рус психологи Б. Г. Ананьев бўйича тадқиқот методлари 4 гуруҳга бўлинади:

1. Ташкилий методлар: таққослаш, лонгитюд ва комплекс методлар киради. Таққослаш—умумий психология, ижтимоий психология, патопсихология ва дефектологияда кенг қўлланилади. Онтогенез психологиясида ўрганилаётган психик жараёнларнинг динамикасини аниқлаш учун қўлланилади. Лонгитюд(узлуксиз) - узоқ вақт давомида айти бир хил кишилар ўрганилади. аниқланади). Комплекс – психологик тадқиқотлар бошқа фанлар иштирокида ўтказилади (шахснинг жисмоний, физиологик, психик ва ижтимоий онтогенези аниқланади).

2. Эмперик методлар: кузатиш ва ўз-ўзини кузатиш; экспериментал психодиагностика методлари (тест, анкета, суҳбат, социометрия, интервью); фаолият натижаларини таҳлил қилиш; биография методлари.

3. Маълумотларни қайта ишлаш методлари: миқдорий (статистика) ва психологик ёки сифатий таҳлил турларига бўлинади.

4. Интерпретация ёки тавсифлаш методлари: генетик ва структуравий (“доналаш”) методлар. Генетик методда онтогенездаги босқич, поғоналар, инқироз ҳолатлари ажратиб кўрсатилади (вертикал алоқа). Структуравий методда эса шахснинг барча характеристикалари ўртасидаги “горизантал” алоқалар аниқланади.

Онтогенез психологиясида тадқиқот ўтказишнинг қуйидаги 4- босқичи ажратиб кўрсатилади:



Биринчи босқич – **тайёргарлик босқичи**. Бунда ҳар хил воситалар ёрдамида материал ўрганилади, дастлабки маълумотлар тўпланади (ўқув машғулоти ва меҳнат фаолияти чоғида, турмушда, атайлаб уюштирилган суҳбатлар жараёнида кузатувдан фойдаланилади, баъзан махсус танланган саволлар ёзилган анкеталар қўлланилади, биографик маълумотлар аниқланади, анамнез тўпланади, яъни тадқиқ қилинаётган фактнинг ҳосил бўлишига қадар мавжуд шарт – шароитлар таърифланади ва ҳоказолар).

Иккинчи босқич – хусусан **экспериментал босқич** бўлиб, тадқиқотнинг конкрет методикаси амал қилади ва ўз навбатида бу босқич бирин – кетин қўлланиладиган қатор бўғинларга – эксперимент серияларига бўлинади.

Тадқиқотнинг учинчи босқичи – **тадқиқот маълумотларини сифат жиҳатидан қайта ишлашдир**. У психологиянинг математик аппаратини – дастлаб илгари сурилган гипотезанинг тасдиғи тарзида олинган хулосаларнинг ҳаққонийлиги ҳақида ҳукм чиқариш имконини берадиган турли хилдаги статистик усуллар ва эҳтимоллик назариясининг асосий қоидаларини қўллашни тақозо этади.

Тадқиқотнинг тўртинчи – босқичи олинган **маълумотларни изоҳлаб бериш**, уларни психологик назария асосида талқин қилиш, гипотезанинг тўғри ёки нотўғрилигини узиш – кесил аниқлашдан иборатдир.

Психологик тадқиқот босқичлари тавсифи

I. Тайёргарлик босқичи. Муаммонинг ўрганилганлик ҳолатини таҳлил қилиш, вазифаларини белгилаб олиш, тадқиқотнинг ишчи фаразини илгари суриш, методикалар ишлаб чиқиш.
II. Хулосалар ишончилигини таъминловчи маълумотлар тўплаш. Бунинг учун турли методлар қўлланилиб, бир ёки бир неча босқичларда эксперимент ўтказилади.
III. Тадқиқот натижаларини миқдорий қайта ишлаш, ўртача қиймат, корреляция коэффицентларини аниқлаш, графиклар ва жадваллар, диаграмалар тузиш.
IV. Маълумотларни тавсифлаш (интерпретация қилиш), хулосалар ишлаб чиқиш.

Бунда шахс ҳақида бевосита маълумотлар тўплаш эмперик, тажриба методлари ёрдамида амалга оширилади. Улар мазмунига батафсил тўхталиб ўтамыз.

Онтогенез психологияси методлари

Асосий методлар			
Кузатиш		Эксперимент	
Психологик ҳолатларнинг сабабларини илмий тарзда тушунтириб берувчи тадқиқот методи		Психологик маълумотларни аниқлашга қаратилган шароитларни яратиш мақсадида тадқиқотнинг текширилувчи фаолиятларига фаол аралашуви	
Ҳаётий кузатиш-маълумотларни қайд этиш билангина чекланиб, тасодифий характерга эга.	Илмий кузатиш-маълумотларни қайд қилишдан уларнинг ички моҳиятини тушунтириб беришга ўтиш. Унинг зарурий шарти – аниқ режа ва натижаларни махсус кундалик	Лаборатория эксперименти махсус яратилган шароитларда, махсус (аппаратуралар) асбоб ускуналар ёрдамида ўтказилади. Текширилувчи хатти – ҳаракатлари кўрсатма	Табиий эксперимент оддий ҳаётий шароитларда ўтказилиб, турли ёш давларида билиш имкониятларини ўрганиш учун қўлланилади.

	ёки баённомаларда қайд этишдир.	(инструкция) орқали белгиланади.	
		Аниқловчи. Бунда баъзида инсон фаолиятининг баъзи жиҳатлари моделлаштирилиши мумкин.	Шакллантирувчи - таълимий - тарбиявий
Ёрдамчи методлар			
Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш. Таржимаи ҳол методи.		Социометрия. Анкета. Эгизаклар методи. Тест.	Суҳбат.

Бу методлардан айримларини батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Кузатиш — психик хусусиятларни узоқ вақт давомида, режали, бирор мақсад асосида ўрганиш. Кузатиш— универсал метод бўлиб, турли вазиятларда ишлатилади. Илмий кузатиш ҳаётий (илмий бўлмаган) кузатишдан тубдан фарқ қилади. Ҳаётий кузатиш – кундалик ҳаётда, режасиз амалга оширилиб, турли тасодифларга боғлиқ бўлади. Кузатиш илмий бўлиши учун шу билан бир қаторда психолого-педагогик кузатиш бўлиши учун бир қанча талабларга амал қилиш лозим:

1. Мақсадга йўналганлик . Умуман болани эмас, балки унинг шахсий сифатлари конкрет намоён бўлишини турли вазиятларда ва фаолиятнинг ҳар хил турларида – ўйин, ўқиш, меҳнат, мулоқат жараёнида кузатиш.

2. Режа. Кузатишни бошлашдан олдин муайян вазифалар белгиланиши (нимани кузатиш), режа тузилиши (вақти ва воситалари), кўрсаткичлари аниқлаб олинishi (нимани қайд этиш), бўлиши мумкин бўлган хатолар ва уларни олдини олиш йўллари, тахмин қилинаётган натижаларни ўйлаб олиш лозим. Бунда кузатилаётган хусусият аниқ белгиланиши лозим (улар кўп бўлмаслиги зарур). Кузатишдан мақсад хулқ-атвордаги топилган камчиликларни тўғрилаш йўллари ишлаб чиқиш бўлмоғи лозим.

3. Мустақиллик. Кузатиш йўл-йўлакай қилиниши лозим бўлган эмас, балки мустақил равишда ўтказилиши керак бўлган вазифа бўлмоғи лозим.

4. Табиийлик. Психолого-педагогик кузатиш табиий шароитларда ўтказилиши лозим. У педагог ёки психологнинг иштирокисиз ўтказилиши зарурки, синалувчи кузатилаётганини сезмасин.

5. Тизимлилик. Кузатиш тадқиқотчининг хоҳиши билан эмас, балки доимий режа асосида, систематик равишда ёки режалаштирилган маълум ораликдан сўнг ўтказилиши зарур.

6. Объективлик. Кузатиш жараёнида ўз тахминларини эмас, объектив факт, ҳаракат, шахс хулқ-атворининг объектив хусусиятларини қайд этиш ва шу асосда хулоса чиқариш лозим.

7. Қайд этиш. Олинган барча маълумотлар маълум системада қайд этилиши лозим. Олинган натижалар кузатиш жараёнида ёки уни ўтказилгандан сўнг дарҳол қайд қилиниши керак.

Бироқ кузатиш методининг камчиликлари ҳам мавжуд. Булар :

- текширувчининг пассив ҳолатни эгаллаганлиги.
- қайд этишдаги хатолар.
- қайтариш имконининг йўқлиги.
- натижаларни таҳлил қилишдаги субъективизм.

Кузатиш методининг ижобий томони шундаки, экспериментал равишда ўрганиш имкони бўлмаган фаолиятни анализ қилиш, шахс хулқ-атворини табиий шароитда ўрганиш имконияти мавжуд.

Кузатиш педагогик амалиётда қўлланиладиган асосий методлардан биридир. Кузатиш интерваллари ёшга боғлиқ бўлиши керак .

Туғилгандан 2 - 3 ойгача – ҳар куни, 2 - 3 ойдан - 1 ёшгача – ҳар ҳафта, илк болалик даврида, яъни 1 – 3 ёшда – ҳар ойда, 3 ёшдан 6 – 7 ёшгача – ярим йилда бир марта, 7 – 11 ёшда – бир йилда бир марта кузатиш ўтказилиши зарур.

Эксперимент методи. Эксперимент методи табиий ва лаборатория эксперименти турларига бўлинади. Бу метод психик ҳолатни таърифлашгагина эмас, балки уларни тушунтириб беришга ҳам имкон беради.

Кузатишдан фарқли ўлароқ, психологик эксперимент тадқиқотчининг

синалаётган фаолиятга фаол аралашуви мумкинлигини назарда тутади. Жумладан, тадқиқотчи психологик факт аниқ намоён бўлишига, унинг экспериментни хоҳлаган йўналиш бўйича ўзгартирилишига, ҳар жиҳатдан тадқиқот қилиш учун бир неча марталаб такрорланишига имкон берадиган шарт – шароитни яратади.

Лаборатория экспериментининг характерли белгиси фақат унинг лаборатория шароитларида махсус психологик асбоб – ускуналар ёрдамида ўтказишларида ва синалувчининг хатти – ҳаракатлари йўл – йўриққа биноан содир бўлиши билангина эмас, балки синалаётганлигини биладиган синалувчи (гарчи, одатда, синалаётган киши экспериментнинг моҳияти нимадан иборатлигини, конкрет нимани ва нима мақсадда тадқиқ қилинаётганлигини билмаса ҳам) кишининг муносабати билан ҳам белгиланади. Лаборатория эксперименти ёрдамида диққатнинг хоссаларини, идрок, хотира ва бошқаларнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилиш мумкин. Ҳозирги пайтда лаборатория экспериментини кўпинча шундай тарзда ўтказишадики, унда одам одатдаги шароитларда бажариши мумкин бўлган фаолиятнинг баъзи психологик жиҳатлари моделлаштирилиб қўйилади. Жумладан, экспериментда анчагина ҳиссий зўриқиш вазияти моделлаштирилиб, унинг жараёнида синалувчи, масалан, касби–кори учувчи бўлган киши англанган ечимлар қабул қилиши зарур бўлади. Юксак даражадаги уйғунликни тақазо этадиган мураккаб ҳаракатлар қилиши, приборлардаги кўрсаткичларга муносабат билдириши ва ҳакозолар белгилаб қўйилган бўлиши мумкин.

Табиий эксперимент (биринчи марта 1910 – йилда **А. Ф. Лазурский** таклиф этган) мўлжалланганига кўра, эксперимент ўтказилаётганини биладиган синалувчида ҳосил бўладиган зўриқишга йўл қўймаслиги ва тадқиқотни одатдаги, табиий шароитларга (дарс, суҳбат, ўйин, уй вазифаларини бажариш ва бошқалар) кўчириши лозим.

Психологик – педагогик тадқиқот вазифаларини бажарадиган табиий эксперимент *психологик – педагогик эксперимент* деб аталади. Ҳар хил ёш босқичларида инсоннинг билиш имкониятларни ўрганишда, шахсни

шакллантиришнинг конкрет йўллари аниқлашда унинг роли бениҳоя каттадир.



Анкета - саволлар ёрдамида психологик ахборот тўплашнинг методик усулидир. Бунда саволлар мантиқан бир-бири билан боғланган бўлиб, тадқиқотнинг мақсадига мос келади. Анкета ёрдамида психолог синалувчининг шахсий сифатларини аниқлаш учун материал тўплайди.

Анкета саволларига қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Саволлар аниқ, тушунарли, содда ва конкрет бўлиши лозим.
2. Анкетанинг бошида осон саволлар, кейин қийин, ундан кейин энг мураккаблари, ниҳоясида яна осон саволлар берилиши лозим.
3. Битта хусусиятни аниқлашга бир неча саволлар, назорат қилувчи саволлар берилиши лозим.

Анкета методининг ижобий томони :

1. Оммавий ўрганиш имконияти.
2. Информация тўплаш тезлиги.
3. Маълумотларни анализ қилишда математик методлардан кенг фойдаланиш имконияти.
4. Оғзаки формада жавоб олиш қийин бўлган саволларга жавоб олиш имкони.

5. Бир неча тадқиқотлар натижасини таққослаш имкони.

6. Натижаларни қайд этишнинг қулай усули.

Шуни ҳам назарда тутиш лозимки, анкета методи шахс хусусиятларининг барча соҳаларини тўла ўрганиш имконини бермайди, синалувчилар турлича жавоб берганлари туфайли уларни класификация қилишда қийинчиликлар учрайди; жавобларнинг объективлиги юқори эмас, чунки болалар бунга виждонан ёндошмасликлари мумкин.

Суҳбат методи. Суҳбат – бевосита мулоқат жараёнида болалар психик хусусиятларини аниқлаш методикаси бўлиб, экспериментатор олдиндан тайёрлаб қўйган савол асосида ўзи учун керакли бўлган информацияни олиш имконига эга.

Суҳбат методи ёрдамида инсоннинг характер хусусиятлари, хатти-ҳаракат мотивлари, ҳаётнинг турли томонларига унинг баҳоси, биографиясининг асосий фактлари ва унга бўлган муносабатларни аниқлаш мумкин.

- суҳбат методи маълум қоидаларга асосланиши лозим . булар:
- суҳбат тасодифий эмас, режали бўлиши керак.
- суҳбат бошида синалувчи қизиқадиган мавзуда гаплашиш керак.
- суҳбат бошланишида биографик характердаги саволлар берилмаслиги керак.
- 4.саволлар тушунарли, ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда берилиши керак.

Суҳбат методининг ижобий томони – шахс билан бевосита мулоқатда бўлиш, унинг реакцияларини ҳисобга олиш имкони, қўшимча, тўлдирувчи саволлар берилиши мумкинлиги. Шуни ҳам назарда тутиш керакки, суҳбатдан биз объектив факт эмас, балки кишининг субъектив фикрини оламиз.

Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш методи. Синалувчилар ёзган иншога қараб, унинг адабий қобилиятини, сўз бойлиги, ривожланиш даражаси, образли тафаккури ҳақида ҳулоса чиқариш мумкин. Худди шунингдек, математикадан ёзма иш, чизмачиликдан топшириқ натижаларига қараб

боланинг индивидуал психик хусусиятлари, қобилиятлари, меҳнат малакалари ҳақида маълумот тўплаш мумкин.



Диагностик методлар: Бу методлар шахснинг у ёки бу хусусиятларини шунчаки таърифлаш эмас, балки бу хусусиятларни ўрганиш асосида сифат ва миқдор жиҳатдан характеристика бериш имкониятига эга.

Диагностика методларига турли хил тестлар киради.

Тест методи ёрдамида кишининг ақлий қобилиятлари даражаси аниқланади, инсон ҳолати ва уларнинг хусусиятлари белгиланади, шахснинг структуравий сифатлари – ўз-ўзини баҳолаш, эмоционал барқарорлик, муаммога енгил кириша олиши ўрганилади.

Тест инглизча сўз бўлиб, синаб кўриш, текшириш маъносини билдиради. Тест текширувчига тақдим этиладиган топшириқлар тизими бўлиб, унинг натижасида стандартлаштирилган ўлчам ўтказилади. Тест асосан индивидлар ўртасидаги фарқларни ёки турли шароитларда улар кўрсатадиган реакциялар ўртасидаги фарқларни ўрганиш учун мўлжалланган.

Тестнинг стандартлаштирилиши вазифалар бажарилишини баҳолаш ва уни ўтказишнинг бир хилдаги (процедура) жараёнларни ҳосил қилишдан иборат. Бу эса тест ўтказилиши мўлжалланаётган, ўрганилиши талаб

қилинадиган катта сонли репрезентатив синалувчиларда (2-3 минг) тестни ўтказиш орқали амалга оширилади.

Тест стандартлаштирилиши 2 босқичда ўтказилади. 1 – босқичда тестни қўллаш йўриқномаси шаклланади: топшириқлар танланади, уни ўтказиш учун кўрсатмалар ишлаб чиқилади, синалувчига бериладиган инструкция тузилади ва тестни ўтказишнинг бошқа масалалари кўриб чиқилади. 2 – босқичда нормалар аниқланади, яъни тест натижаларини баҳолаш учун бошқа индивидлар ёки гуруҳлар натижалари билан солиштириш учун нормалар системаси белгиланади.

Қўлланадиган соҳасига қараб:

- интеллект тестлари
- махсус қобилият ва ютуққа эришиш тестлари
- шахс хусусиятларини аниқлаш тестлари
- қизиқишлар, установка, қадриятларни аниқлаш тестлари
- шахслараро муносабатлар диагностикаси учун мўлжалланган тестлар фарқланди.

Масалан, шахслараро муносабатларни ва шахс сифатларини диагностика қилиш учун кўпинча америкалик психолог Т. Лири томонидан яратилган методика қўлланилади. Бу методик сўровнома бўлиб, 128 та пунктдан иборат. Синалувчи ўзи ва атрофидагиларга муайян хислатларнинг мавжудлигини, шунингдек, ўзида ва шерикларида бўлишини хоҳлайдиган сифатларни кўрсатади. Натижалар қайта ишлангач, тадқиқотчи синалувчининг шахси, йўналишини аниқлаб ва шу асосда шахслараро ўзаро таъсирни прогноз қилиши мумкин.

Шундай қилиб, тестлар – бу махсус методлар бўлиб, у ёки бу ижтимоий психологик ҳодиса қисқа муддат ичида текширилади. Тестлар XX асрнинг бошларида кашф қилинган бўлиб, улар 20– 30- йилларда ҳаётга, амалиётга шиддат билан кириб келди. Натижада махсус соҳа – психометрика юзага келди. Тестларни қўллашнинг қулайлиги шундаки, бир тест ёрдамида маълум объектнинг у ёки бу хусусиятларини бир неча марта, такроран синаб кўриш

мумкин.

Проектив методлар. Проектив методлар тест усулларининг бир кўриниши бўлиб, уларда текширилувчи учун аниқ кўринишга эга бўлмаган ноаниқ нарсалар тавсия этилади ва уларни шархлаш топшириғи берилади. Масалан, текширилувчига турлича талқин қилиш мумкин бўлган расмлар, тугалланмаган ҳикоялар, бирор аниқ кўриниши мавжуд бўлмаган буюмлар берилиши ва уларни текширилувчи ўзининг хиссий кечинмалари, қизиқишлари, дунёқараши нуктаи назаридан баҳолаши кутилади.

Проектив методлар қаторига Роршахнинг “Сиёҳ доғлари” тестини киритиш мумкин (1921). Бу – 2 томонлама симметрик шаклда берилган 10 хил доғлардан иборат бўлиб, ҳар 1 доғ ҳар хил бўёқли фонда кўрсатилади. Текширилувчидан ҳар 1 “доғ” ниманинг шаклини эслатилиши сўралади. Бунда : 2 та доғ қизил рангли штрихлар, 5 та доғ кулранг – қора, 3 та доғ – ёрқин бўлмаган рангларда берилади.

Синалувчи тасвирлаган образлар ва ассоциацияларга қараб унинг шахси хусусиятлари тўғрисида хулоса чиқарилади.

Роршах тестининг онтогенез психологиясида қўлланиладиган вараанти Е.Т.Соколова томонидан модификация қилинган тест. Бу тест оилавий мулоқатни диагностика қилишда фойдаланилади. Бу мақсадда экспериментга қўшимча методик усул киритилган. Бир неча карточкалар бўйича эксперимент қатнашчилари келишишлари керак. Биргаликдаги (келишув асосида) жавобларнинг сифати ва миқдорига қараб тадқиқотчи кичик гуруҳ (ёки оила)нинг жипслиги ва психологик мослиги ҳақида маълумотни қўлга киритади.

Шунингдек, психологик тадқиқотларда кўпинча расмли ассоциациялар методи қўлланилади. Ушбу метод биринчи бўлиб 1945 йилда С.Розенцвейг томонидан таклиф қилинган. Бунда текширилувчига турмушда тез – тез учраб турдиган зиддиятли вазиятлар акс эттирилган расмлар тавсия қилинади. Бу расмларда бир томонда турган персонажлар нималарнидир гапираётган ҳолда гавдалантирилади, унга қарама – қарши томондаги шахслар эса ҳали жавоб

қайтариб улгурмаган. Текширилувчидан тез, қисқа муддат ичида бўш катакларга қайтарилиши кутилаётган жавобни ёзиш сўралади. Берилган жавобларга қараб шахс йўналиши, унинг зиддиятларга муносабати, агрессия ҳиссининг хусусиятлари, бу ҳиснинг кимларга қаратилганлиги ва шунга ўхшаш муҳим фактлар тўпланади.

Розенцвейг тести субъект агрессияси йўналишининг 3 та турини аниқлаш имконини беради :

- агрессия инсоннинг ўзига қаратилган
- агрессия атрофга қаратилган
- субъект вазиятни ҳал қилишдан қочади ёки уни безайди.

Педагогик амалиётда кўпинча И. Шванцара томонидан ишлаб чиқилган, ўсмирлик ва ўспиринлик даври учун мўлжалланган расмли тест вариантыдан фойдаланилади.

Проектив методикалардан яна бири тугалланмаган жумлалар методи. Ушбу метод ёрдамида гуруҳий ва шахсий установкалар текширилувчининг атрофидагиларга (ўртоқлари, бола, ота-онаси) муносабати хусусиятлари, шунингдек, ўзига ва келажакка бўлган муносабатлари ҳам ўрганилади. Шу мақсадда текширилувчига бир қанча тугалланмаган жумлалар таклиф қилинади, кўп ўйламасдан гапни мантиқан охирига етказиш талаб қилинади. Масалан,

- мен учун энг муҳим муаммо, бу - ...
- дўст – бу ...
- менинг отам баъзида ...
- мен шунга интиламанки ...

Проектив методикалар турли – туман. Улар бир -биридан тубдан фарқ қилади. Бироқ шуни назарда тутиш лозимки, проектив методикани тавсифлаш муайян психологик билимларни, махсус назарий тайёргарликни ва методикани қўллаш бўйича амалий тажрибага эга бўлишни талаб қилади.

Социометрия методи. Социометрия методи биринчи бўлиб америкалик психолог Дж. Морено томонидан таклиф этилган. Бу методнинг моҳияти

шундан иборатки, инсон у ёки бу кўрсаткич бўйича гуруҳ аъзоларини танлайди. Қилинган танлашлар асосида кишининг гуруҳдаги шахслараро муносабатлар системасида тутган ўрни ҳақида хулоса қилинади.

Демак, социометрия методи ёрдамида гуруҳ аъзолари ўртасидаги симпатия ёки антипатияни аниқлаш мумкин. Социометрия методини оператив тарзда ўтказиш, унинг натижаларини эса математик қайта ишлаш ва график равишда ифодалаш мумкин.

Социометрияни тадқиқот методи сифатида тан олиш билан бир қаторда унинг баъзи камчиликларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Асосий камчилик шундан иборатки, социометрия методи мавжуд муносабатлар структурасининг сабабларини аниқлаш имконини бермайди. Шунинг учун ҳам социометриядан олинган маълумотлар кузатиш, суҳбат, психологик– педагогик эксперимент натижалари билан тўлдирилиши лозим.

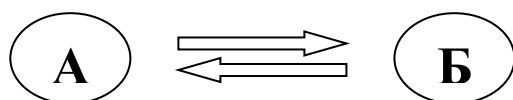
Социометрия методидан гуруҳ, жамоавий аъзолари ўзаро бир - бирларини яхши билган ҳолатлардагина фойдаланиш мумкин. Бу метод ёрдамида шахснинг хизмат юзасидан бўладиган ва шахсий муносабатлардаги ҳақиқий ўрнини аниқлаш, бирламчи гуруҳлар мавжуд ёки мавжуд эмаслигини топиш, бирламчи гуруҳларнинг пайдо бўлиши ва тарқаб кетиши сабабларини аниқлаш мумкин.

Социометрия методининг моҳияти шундан иборатки, текширилувчига бирга қилинадиган ишлари ёки гуруҳ аъзоларининг ишларини биргаликда бажаришга хоҳишлари тўғрисида саволлар берилади. Бериладиган саволлар танлаш кўрсаткичлари дейилади. Кучли ва кучсиз кўрсаткичлар фарқланади. Кучлилар чуқур ва барқарор муносабатларни, кучсизлари юзаки ва беқарор муносабатларни аниқлашга имкон яратади. Масалан, “гуруҳдошларингдан қайси бири билан бирга битта синфда ўқишни ҳоҳлардингиз?” деган савол бўйича аниқланган кўрсаткич кучли кўрсаткич ҳисобланади, чунки у узоқ вақт давом этадиган, муҳим муносабатларга тегишли. “Кимни бирга экскурсияга боришга таклиф қилардингиз?” – кучсиз кўрсаткич, чунки у чуқур бўлмаган ва вақтинчалик муносабатларни белгилайди. Кучли ва кучсиз кўрсаткичлар

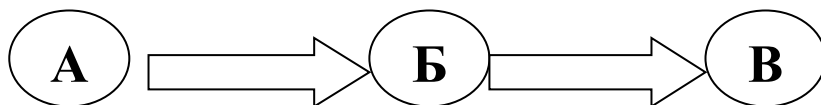
мазмуни жиҳатидан турлича бўлиши мумкин, лекин улардаги умумий нарсa – натижалар, яъни шерик танлаш.

Танлашлар сони чексиз бўлиши мумкин, бироқ амалиётнинг кўрсатишича, кишининг гуруҳдаги ҳолати ва ўзаро муносабатларини аниқлаш учун 3 та кишини танлаш етарли. Бунда текширувчидан, 1- навбатда кимни танлаши, агар 1 – билан имкон бўлмаса 2 – навбатда кимни танлаши ҳамда иккинчисини танлаш имкони бўлмаса, 3 – навбатда кимни танлаши ҳақида сўралади.

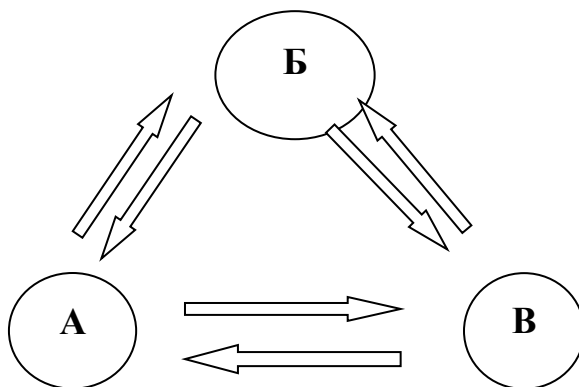
Шерикни танлаш ўзаро ва бир томонлама бўлиши мумкин. 1 – ҳолда А – Б ни, Б – А ни танлайди. Бу ўзаро бир – бирини танлаш ҳисобланади.

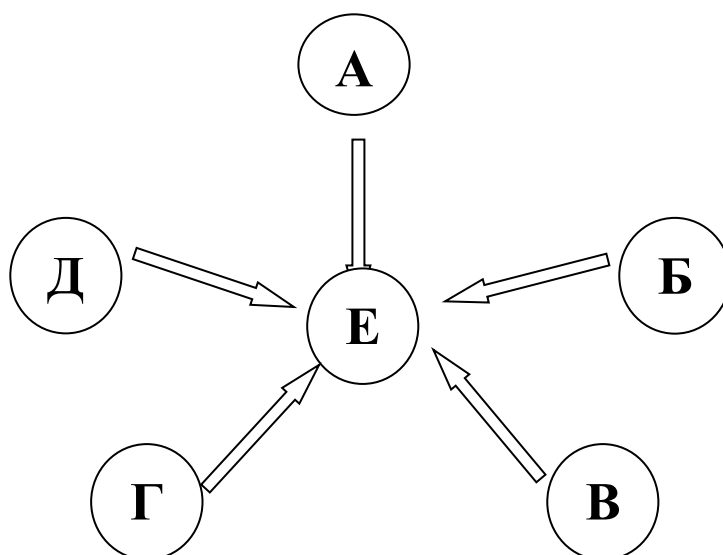


Танлаш бир томонлама бўлганда А – Б ни, Б эса В ни ёки Г ни танлайди.



Гуруҳ, жамоавийдаги ўзаро муносабатлар график равишда занжир, учбурчак ёки юлдузча шаклида ифодаланиши мумкин.





Бундай ифодалаш аъзоси унчалик кўп бўлмаган гуруҳларда мумкин. Агар гуруҳ кўп сонли бўлса, айлана шаклидаги схемадан фойдаланиш лозим. Бунинг учун 4 та айлана чизилади. Биринчи ёки марказий айланага энг кўп танланган гуруҳ аъзосининг шартли белгиси қўйилади. Марказдан кейинги, яъни иккинчи айланага 3 марта танланган болаларнинг номери ёзилади, учинчи айлана ичига 1–2 та танлаш олган бола, тўртинчи айланага танланмаганларнинг шартли белгиси ҳамда айланадан ташқарига рад этилганлар номери ёзилади.

Бунда айлана 2 қисмга ажратилади ва чап томонга қизлар, ўнг томонга ўғил болаларнинг шартли белгилари жойлаштириб чиқилади. Қизлар доира, ўғил болалар эса учбурчак билан ифодаланади. Доира ва учбурчаклар ким кимни танлашига қараб, стрелкали чизиқлар билан бирлаштирилади. Бу схема социограмма деб аталади.

Агар гурӯпада 20 дан ортиқ аъзо бўлса, бундай схема тузиш қийинроқ бўлади. Шунинг учун бундай ҳолларда матрицадан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Матрица қуйидагича тузилади. Тўртбурчаклар ёки квадрат чизилиб, гуруҳ аъзоларининг сонига қараб катакчаларга бўлинади. Чап тарафдан юқоридан пастга ва юқоридан ўнг тарафга гуруҳ аъзоларининг шартли белгилари қўйиб чиқилади. Гуруҳ аъзоларининг шартли белгилари гуруҳ аъзоларининг фамилияси ёки фамилия бош ҳарфи, текширувчиларнинг тартиб номерлари ҳам бўлиши мумкин. Горизонтал чизиқ бўйича қаторларга танланаётган гуруҳ

аъзоси, вертикалига эса катакча ичига кимни танлаётгани ҳақидаги маълумотлар ёзилади. Ижобий танлаш “+” белгиси билан, ўзаро бир – бирини танлаш эса шу белгини айланага олиш билан ифодаланади.

Маълумки, кичик гуруҳ ёки жамоавийларда бирламчи гуруҳ ва жамоавийлар мавжуд бўлиши мумкин. Бу бирламчи гуруҳлар эса бошқа матрицада белгиланади. Бунинг учун юқорида кўрсатилганидек, тўртбурчак ёки квадрат чизилиб, матрицанинг чап бурчагидан пастдаги ўнг бурчагига қаратиб диагональ чизиғи ўтказилади. Бу чизиқ квадратнинг шу диагональ чизиғига тўғри келган катаклари устидан ўтади. 1 – матрицадан ўзаро танланишга эга бўлган истаган бир гуруҳ аъзоси танлаб олинади. Унинг тартиб номерини ва фамилиясини матрицанинг 1 – қаторига ўтказилади. Худди ана шу номерни юқоридаги 1 – катакка қўйилади. Сўнгра 1 – матрицадан 1 – қаторга ёзилган шахс билан ўзаро танланишда бўлган шахсларни танлаб олинади. Унинг тартиб номери ва фамилияси 2 – қаторга ёзилади. Худди на шу номер юқоридан 2 – устунга ёзилади. Матрицанинг шунга мувофиқ келадиган катакларига “+” белгиси ёзиб қўйилади. Матрицанинг 1 – қаторидаги аъзо билан ўзаро танланишда бўлган гуруҳнинг навбатдаги аъзосини унинг 1 – матрицадаги номерини сақлаган ҳолда 3 – қаторга ёзилади. Шу номерни 3 – устуннинг юқори қисмига ҳам қўйилади. Тегишли катакка “+” белгиси қўйилади. Шу тариқа 1 – матрицадан танлаб олинadиган фамилияларни навбатдаги қаторга ёзилadиган ўзаро танланишда бўлган бирорта ҳам киши қолмагунча давом эттириш керак. Бошқача қилиб айтганда. Ўзаро танланишда бўлган кишилар доираси яқунланиши лозим. Ўзаро бир – бирини танламаган аъзолар матрицанинг охирига ёзилади. Микрогуруҳ, яъни бирламчи гуруҳ 2 – 5 кишидан иборат бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, социометрия методи объектив ва аниқ маълумотлар, яъни шахснинг гуруҳ ёки жамоавийдаги реал ҳолатини акс эттирувчи маълумотлар олишга имкон беради ва амалий мақсадларда фойдаланиши мумкин.

Социометрик матрица

№	Синалувчилар исми-шарифи	Абдуллаева	Воҳидова	Даминова	Зокирова	Икромов	Исломова	Валиева	Танлашлар сони
1.	Абдуллаева		3		2	1			
2.	Воҳидова	1		2			3		
3.	Даминова		1		3	2			
4.	Зокирова	2	1	3					
5.	Икромов			1		3		2	
6.	Исломова	3		2			1		
7.	Валиева			2		1	3		
	Танлашлар сони	3	3	5	2	4	3	1	

Олинган натижаларга қараб, гуруҳ аъзоларининг қайси бири энг кўп танланганлигини билиш мумкин. Энг кўп танланиш олган – лидер ҳисобланади.

Социометрик тадқиқотдан олинган натижалар (матрица ва социограмма шаклидаги) социометрик индекслар билан тўлдирилади. Бу индекслар гуруҳни миқдор жиҳатидан характерлаб беради. Шулардан бири – гуруҳий жипслик индекси.

Группавий жипслик индексини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$C_i = \frac{\sum_{j=1}^n e_{ij}}{\sum_{j=1}^n e_{jj}}$$

Бу ерда $\sum_{j=1}^n e_{ij}$ ўзаро танлашлар йиғиндиси, суммаси

$\sum_{j=1}^n e_{jj}$ - ушбу группада бўлиши мумкин бўлган ўзаро танлашларнинг максимал сони

n – ўрганилаётган гуруҳдаги аъзолар сони

Масалан,
$$\sum_{max} = \frac{n(n-1)}{2} = \frac{20(20-1)}{2}$$

Шундай қилиб, онтогенез психологиясида қўлланиладиган методлар турли-туман бўлиб, улардан тўғри фойдаланиш психологга ўзи учун зарур бўлган маълумотларни тўплаш имконини беради.

2-МАВЗУ : ПСИХИК РИВОЖЛАНИШ ҚОНУНИЯТЛАРИ

РЕЖА:

1. Психик ривожланиш ҳақидаги асосий назариялар.
2. Психик ривожланиш шартлари ва уни ҳаракатга келтирувчи кучлар.
3. Психик тараққиёт ва таълим ўртасидаги ўзаро муносабат.

Инсон ва ҳайвон психикаси доимий ривожланиш ҳолатида бўлади. Бирок ҳайвонот дунёсидаги ва инсониятда бўладиган ривожланиш жараёни ўз характери ва мазмуни жиҳатидан бир-биридан тубдан фарқ қилади. Ҳайвонот дунёсидаги психик тарраққиёт механизмлари – наслий, биологик жиҳатдан мустаҳкамланган тажрибани авлоддан - авлодга узатиш бўлиб, унинг асосида ҳайвонларнинг ташқи муҳитга индивидуал мослашуви рўй беради.

Инсон психик функцияларининг ривожланиш моҳияти шундан иборатки, улар боланинг ижтимоий - тарихий тажрибани ўзлаштириш жараёнида ривожланади. Бола инсонлар орасида, инсоний предметлар ҳамда муносабатлар дунёсида оламга келади ва яшайди. Бу предмет ва муносабатларда эса ижтимоий амалиёт тажрибаси қайд этилган. Боланинг ривожланиши эса мана шу тажрибани ўзлаштириш жараёнидир. Бу жараён катталар томонидан доимий раҳбарлик қилиш шароитларида, яъни таълим, тарбия орқали амалга оширилади.

Психик онтогенез муаммоси, инсон шахсининг таркиб топиш муаммоси психологиянинг энг мураккаб масалаларидан биридир. Шу билан бирга бу муаммо марказий муаммо ҳисобланади. Унинг ҳал қилиниши айниқса ҳозирги шароитларда, яъни ўзида маънавий бойлик ахлоқий софлик ва жисмоний камолотни уйғун равишда мужассамлаштирган янги шахсни тарбиялаш вазифаси биринчи ўринга чиқарилиши билан алоҳида аҳамият касб этади. Психик онтогенез жараёнининг қонуниятлари, унинг омиллари ҳамда ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақидаги билимларсиз инсонни тарбиялаш ишини ҳам амалга ошириб бўлмайди.



Инсон – биосоциал мавжудот. Шунинг учун ҳам унинг психик онтогенезга икки асосий омил:

- 1) Биологик, табиий.
- 2) Ижтимоий – ҳаёт шароитлари, жамият томонидан ташкил этиладиган таълим ва тарбия таъсир кўрсатади.

Бу икки омилнинг ўзаро муносабати турли оқим намоёндалари, (яъни биологик ва социал) томонидан турлича талқин қилинади. Биологик оқим намоёндалари инсондаги туғма, ҳаётий жараёнларни уни ривожланишига ҳал қилувчи таъсир қилади, деб тан оладилар.



Социал оқим намоёндалари эса, аксинча, асосий омил – ташқи таъсир, деб ҳисоблайдилар ва биологик факторнинг ролини инкор этадилар.

Ҳар иккала оқим ҳам психик онтогенезга таъсир этувчи битта омилни тан оладилар ва улар ўртасидаги ўзаро муносабат ҳам ўзаро таъсирини кўрмайдилар.

Психик онтогенез масаласини ҳал қилишда иккала омил таъсирини бирликда қараш тўғри йўналиш ҳисобланади.

Биологик омилларга ирсият ва туғма, наслдан - наслга ўтувчи хусусиятлар киради. Бола наслий йўл билан аввалом бор нерв системаси тузулишини бош мия, сезги органларининг инсоний хусусиятларини; ҳар бир киши учун хос бўлган жисмоний белгилар – икки оёқлаб юриш, атроф-муҳитни билиш ва унга таъсир этиш органи сифатида қўлга эгалик, нутқ ҳаракат аппаратининг ўзига хос, инсоний тузилишини олади.

Булардан ташқари биологик, инстинктив эҳтиёжлар – овқатга, иссиқликка бўлган эҳтиёжларни, ОНФ типи хусусиятларини ҳам бола наслий йўл билан қабул қилади. Нерв системаси, сезги органлари, бош миянинг табиий, туғма психофизиологик ва анатомик хусусиятлари лаёқат деб аталади. Лаёқат асосида эса инсоний, интеллектуал хусусиятлар, қобилиятлар шаклланади ва ривожланади.

Демак, биологик хусусиятлар инсоннинг табиий асосини ташкил қилади. Унинг моҳияти эса социал, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган сифатлардан иборат.

Инсон шахс сифатида ижтимоий, социал муҳитнинг ҳал қилувчи таъсири остида шаклланади.

Боланинг психик онтогенезига табиий муҳит муайян таъсир кўрсатади.

Аммо боланинг психик онтогенезига унинг инсоний жамиятдаги ҳаёти асосий туртки беради. Бошқа кишилар билан мулоқотда бўлмасдан болада психик онтогенез ҳам бўлмайди. Бунга мисол, ҳайвонлар орасида яшаб, тарбияланган бола: (нутқи ривожланмаган, ақлий қобилиятлари йўқ, инсоний хис- туйғу, ўз-ўзини англаш мавжуд эмас).

Ҳозирги замон биология фанининг таъкидлашича, организм билан уни ўраб турган атроф-муҳит бир-бутунликни ташкил этади.

Табиий ва ижтимоий муҳит фарқланади. Табиий муҳитни иқлим, ўсимликлар ҳамда географик шароитлар ташкил қилади. Табиий шароитлар боланинг ривожланишига таъсир қиладими? Табиий муҳит боланинг ривожланишига организм сифатида таъсир қилади. Масалан: иссиқ чўл зонасида яшовчи бола билан Шимолда ёки денгиз бўйида яшовчи болаларнинг модда алмашинувида кескин фарқ қилади. Бироқ, табиий муҳит боланинг шахс сифатида шаклланишига бевосита таъсир қилмайди, балки социал муҳит, кишиларининг ижтимоий меҳнат фаолияти орқали таъсир этади.

Демак, боланинг психик ривожланишида социал муҳит катта аҳамиятга эга. Тажрибанинг кўрсатишича, инсоният жамиятидан ташқарида гўдак ҳақиқий, тараққий этган инсон бўла олмайди.

Ҳар бир бола яшайдиган ижтимоий муҳит бир эмас, балки бир неча қаватдан, зонадан иборат. Энг яқин зона – оилавий муҳитдир. Оилага қараганда кенгроқ зонани боланинг ўртоқлари, тарбиячилари ташкил этади. Бундан ташқари яна бир зонани боланинг қариндошлари, қўшнилари ташкил қилади ва ниҳоят, энг кенг зона – ижтимоий муҳит бўлиб ҳисобланади. Унинг таъсири фақат бевосита ҳатти-ҳаракат намуналари, алоҳида кишиларнинг мулоҳазалари орқали эмас, балки китоб ва газета, радио, кино, телевидение, жамиятда ўрнатилган қонун, қоида ва одатлар, ахлоқ талаблари, эстетика орқали амалга оширилади.

Шундай қилиб, психология фани одамнинг психик хусусиятлари унинг ҳаёти давомида, яъни онтогенетик тарзда юзага келади, бу хусусиятларнинг таркиб топиши ва ривожланишида одамнинг ижтимоий тажрибаси унинг ҳаёти ва фаолият шароитлари, таълим ва тарбия етакчи, ҳал қилувчи роль ўйнайди деб ўргатади.

Бироқ, агар боланинг шахсий активлиги мавжуд бўлмаса, муҳит ҳам, ирсият ҳам шахсга, унинг психик онтогенезига таъсир кўрсата олмайди. Фақат ўзининг активлигини кўрсатгандагина бола атроф муҳитнинг таъсирини ҳис

қилиши мумкин, шундагина унинг наслий хусусиятлари намоён бўлиши мумкин.

Бола активлигини ҳисобга олишнинг зарурлиги психологиянинг муҳим тамойили – онг ва фаолиятнинг бирлиги тамойилидан келиб чиқади.

Онг фаолиятда намоён бўлади ва ривожланади. Боланинг активлиги турли формада бўлиши мумкин: тақлиддан тартиб то ижодий активлик, ташаббускорликкача. Аммо боланинг активлиги қайси формада бўлмасин, у атроф муҳитни, дунёни билиш унинг ривожланиши учун зарур ҳисобланади. Активликда бола ўзини намоён қилади ва ривожланиб боради. Ривожланишнинг самарали бўлиши бола активлигининг катталар томонидан бошқарилишига боғлиқ бўлади. Бола активлигини ривожланишнинг барча босқичларида бошқариб бориш муҳимдир. Бола активлигини ташкил қилишининг асосий формаси эса – таълим ва тарбиядир.

Ривожланиш процессида бола шахсининг ўзгариши ҳам рўй беради. Бу ўзгаришларни 3 та гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Шахс йўналишининг ривожланиши.
2. Фаолиятнинг психологик структурасидаги хусусиятлар.
3. Онг механизмларнинг ривожланиш даражаси.

Ривожланиш процессида болаларда шаклланувчи мотивлар турли-тумандир. Шунга мувофиқ уларнинг йўналиши ҳам ҳар-хил бўлиши мумкин. Баъзи болаларда ўқишга бўлган йўналиш етакчилик қилади: бу болалар учун яхши ўқиш, ўқитувчи тингловчиларни бажариш муҳимдир, уларни ўзлаштириш баҳолари ташвишлантиради. Бошқа болалар ўзларининг билишга бўлган йўналишлари билан ажралиб турадилар. Улар масалалар ечиш, янги билимлар олишни ёқтирадилар. Бироқ барча предметларга ҳам болалар бир хилда муносабатда бўлмайдилар. Улар учун баҳо эмас, дарсларнинг қизиқарлилиги муҳимдир.

Кўпчилик болалар учун атрофдагилар билан ўзаро муносабатлар муҳимроқ. Бу болаларнинг хулқ-атвори жамоавийга муайян позицияни эгаллаш, тенгдошлари билан, катталар билан ўзаро муносабатларда ўз ўрнини аниқлаш

билан белгиланади. Бироқ шахс йўналиши доимо ўзгариб туради. Масалан: бошланғич синфларда ўқишга бўлган йўналиш кучли бўлса, ўсмирларда атрофдагилар билан муносабатлар аҳамиятлироқ бўлади.

Ҳар қандай фаолият бир неча элементларни ўз ичига олади. Улар фаолиятининг психологик структурасини ташкил этади.

Фаолият – Ҳаракат

Мотив – Мақсад

Операция – Усул

Фаолиятда мақсад ва унинг мотив билан алоқаси муҳим ҳисобланади. Бола ривожланишида фаолиятининг мақсадга йўналганлиги аста-секин шаклланади. Масалан: 3 ёшли болалар ўз ҳаракатларини кўзлаган мақсад бўйича ташкил эта олмайдилар, улар мақсадни унутиб қўйишлари мумкин. 5-6 ёшли болалар ҳаракатлари материалга боғлиқлиги билан характерланади.

Кичик мактаб ёшининг охирларига келиб, болаларда фаолият мақсади билан мотив ўртасида алоқа ўрнатиш малакаси шаклланади. Шундай қилиб, фаолият психологик структурасининг ривожланиш процессида бола ҳатти-ҳаракатининг хусусиятлари ва фаолиятининг тузилиши ўзгаради. Мақсадга йўналганлик, ихтиёрийлик, уюшқоқлик ривожланади.

Онг ривожланиш процессида бола томонидан воқеликни идеал равишда акс эттириш механизмлари, структура ва мазмуни ўзгаради. Бу айниқса, бола ақлий фаолияти хусусиятларининг ўзгаришида намоён бўлади.

Онг ривожланишининг муҳим кўрсаткичи, ўз-ўзини, ўзининг “Мен”ини англашдир. Ўзининг “Мен” ини англаш бола шахси ривожланишининг турли томонларини характерловчи асосий механизмлардир.

Бола психик ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақидаги масала ҳам энг муҳим масалалардан биридир.

Ривожланиш, онтогенез ҳақидаги бир-бирига қарама-қарши бўлган 2 та концепция мавжуд. Булар:

1. Диалектик.
2. Метафизик.

Биринчи концепцияга мувофиқ, онтогенез қарама-қаршиликлар бирлигидан иборат бўлса, иккинчисига биноан онтогенез кўпайиш ва камайиш, ўсиш, такрорланиш сифатида қаралади. Онтогенезга метафизик қарашга кўра, ҳаракат, онтогенезнинг ҳаракатлантирувчи кучи унинг манбалари, мотиви четда қолиб кетади. Бу концепциянинг моҳияти шундан иборатки, унга мувофиқ онтогенез – миқдорий ўзгариш, муайян хусусиятнинг кўпайиши ёки камайишидан иборат. Масалан: боланинг луғат бойлигининг кўпайиши, яъни сўз бойлигини тўплаш; нутқ ривожланишида хатоларнинг камайиши; хотира, диққат, кўникмалар ҳажмининг кенгайиши – боланинг психик ривожланиши, деб қаралади.

Диалектик – қарашга кўра, жамият ва табиатдаги ҳар қандай ҳаракат сингари ривожланиш, онтогенез ҳам ички қарама-қаршиликлар курашидан иборат.

Ҳар бир инсоннинг, шу жумладан бутун жамиятнинг ривожланиш жараёнида эски шакл, ғоя, одат, қизиқишлар ўзгаради, уларнинг ўрнига келувчи янги ғоя, одат, қизиқишлар таъсирида қайта тузилади. Демак, бу ерда эскилик билан янгилик ўртасида кураш кетади. Шундай қилиб ривожланиш процессида янги босқич бошланади.

Бундан ташқари, диалектик фан онтогенез деганда фақат миқдор ўзгаришларни эмас, сифат жиҳатдан янги форма ва хусусият, сифатларининг вужудга келишини тушунади.

Онтогенезнинг метафизик концепцияси ривожланиш манбаларини очиб бермайди, балки уни ўз - ўзидан, спонтан равишда амалга ошадиган жараён деб ҳисоблайди ва шунинг учун унинг сабабларини билиш мумкин эмас. Демак, уларнинг фикрича, онтогенез жараёнини бошқариш имкониятлари ҳақидаги масала ҳам ўз-ўзидан автоматик равишда йўқ қилинади. Бу концепцияга кўра, бола – бу кичкина катта одам. Психик ривожланиш эса – дастлаб берилган хусусиятларнинг кенгайиши холос.

Бола психикасидаги эскилик билан янгилик ўртасидаги қарама-қаршилиқлар, зиддият таълим ва тарбия жараёнида намоён бўлади ҳамда бартараф қилинади.

Бола ривожланишининг ҳар бир ёш босқичида зиддиятлар намоён бўлишининг ўзига хос шакллари мавжуд. Буни мулоқотга бўлган эҳтиёжнинг намоён бўлиши ва ривожланишида кўриш ҳам мумкин. Масалан: гўдак унга яқин бўлган кишилар, аввало онаси билан мимика, имо – ишора, алоҳида сўзлар ёрдамида мулоқотда бўлади, аммо уларнинг маъносини ҳар доим ҳам тушунавермайди. Гўдаклик даврининг охирларига келиб, аторофдагилар билан мулоқатда бўлишнинг бундай воситалари унинг кишилар билан янада кенгрок мулоқатда бўлиш ва ташқи дунёни билиш эҳтиёжларини қондириш учун етарли бўлмай қолади. Потенциал имкониятлар уни анча кенг ва мазмунлироқ мулоқот формасига ўтишга ундайди. Вужудга келган мулоқатнинг янги формаларига бўлган эҳтиёж билан уларни қондиришнинг эски усуллари ўртасидаги қарама-қаршилиқ онтогенезнинг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади: бу қарама-қаршилиқ, зиддиятни енгиб ўтиш ва бартараф қилиш мулоқатнинг сифат жиҳатдан янги, фаол шакли – нутқни туғдиради.

Демак, бола психик онтогенезини таълим-тарбия жараёнида бошқариб бориш учун ҳар бир ёш даврининг асосий зиддиятлари, қарама-қаршилиқларини яхши билиш ва уларни ҳисобга олиш зарур.

Психик онтогенез ва таълим

Болаларнинг психик жиҳатдан ўсишида таълим ва тарбия ғоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги XIX асрларнинг ўрталаридан тобора кўп таъкидлана бошлади. Болалар психикасининг ўсиши билан таълим ва тарбиянинг ўзаро муносабати ҳақидаги масалаларни ҳал этишга уринаётган назариялар ҳозир кўп топилади. Ҳозирги педагогика ва психологияда шу масалага доир уч хил назария бор. Улардан бирида таълим – тарбия ва онтогенез жараёнлари бир – биридан мустақил мавжуддир деган ғоя олға сурилади. Иккинчи назарияда таълим – тарбия айни вақтда онтогенездир, яъни таълим билан онтогенезнинг

ўртасида асос эътибори билан сезиларли тафовут йўқдир, деб даъво қилинади. Ниҳоят, учинчи хил назария бўйича таълим – тарбия ва онтогенез процесслари, гарчи бошқа – бошқа жараёнлар бўлса ҳам, бир – бирига мос келар ва бир – бирига таъсир ўтказар экан.

Таълим ва психик ўсиш бир – биридан мустақилдир, деган назариянинг намояндалари таълим ва психик ўсишни бир – бирига дуч келмайдиган иккита параллел жараён деб ҳисоблайдилар. Бу назариянинг намояндалари ақлий қобилиятни аниқлаш учун дастлабки тестларини вужудга келтирган эдилар (Бинэ ва Симон). Бу намояндалар ва уларнинг ҳозирги издошлари ақлий қобилият “туғма” бўлиб, унга таълим ҳам, муҳит ҳам таъсир этмайди, деган фикрга асосланадилар. Таълим ва психик онтогенез бир – биридан мустақил, деган назария амалда таълим – тарбия ишларининг ҳаммасини болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олмасдан тузишга олиб келди.

Таълим ва психик ўсиш бир - бирига мос келадиган назариянинг намояндалари (америкалик психологлар Джеймс, Торндайк ва инглиз психологи Мак – Даугалл) нинг даъво қилишича :

1) иккала жараён бир – бирига яқин ва параллел ҳолда боради – таълим – тарбия билан психик ўсиш қадам – бақадам боради;

2) таълим ва психик ўсиш бир вақтда амалга ошади. Бу назария икки жараённи аралаштириб, бир – бирига тенглаштириб қўяди. Бу – таълим жараёни ўрганилса, психик ўсиш жараёни ҳам ўрганилган бўлади, деган хулосага олиб келади. Бу назария бир томонлама назария бўлиб, бутун эътиборни билиш фаолиятига қаратади-ю, бола шахсининг ҳиссиёти ва иродасини эътиборга олмайди. Одам онгининг роли, одам шахсини таркиб топтирувчи ижтимоий ҳаёт ва амалиётнинг роли камситилади ёки инкор қилинади.

Таълим – тарбия ва психик ривожланиш гарчи ҳар хил жараён бўлса-да, бир – бирига қарама – қарши қўйиладиган жараёнлардир, деган учинчи назариянинг намояндаси – Коффкадир. Бу назария дастлабки икки назарияни келтиришга уринади, нерв системасининг етилиши ва ўқитиш жараёнларининг

ўзаро боғланишини ва бир – бирига таъсир этишини аниқламоқчи бўлади. Нерв системасининг етилиш жараёни болани ўқишга тайёрлайди ва ўқий оладиган қилиб қўяди, деб эътироф этади. Ўқитиш эса, ўз навбатида, нерв системасининг етилиш жараёнини кучайтиради ва олдинга суради, дейди. Бу назария икки жараённинг бир қадар ўзаро боғланганлигини таъкидлаши билан олдинга қараб бир қадам қўяди. Аммо бу ўзаро боғланишни абстракт равишда, ижтимоий тарихий ҳаёт шароитининг таъсиридан ташқари, болаларга таълим – тарбия бериш таъсиридан ташқари тан олади.

Демак, психологиядаги муҳим масалалардан бири онтогенез билан таълимнинг ўзаро муносабати ҳақидаги, яъни таълим ўз орқасидан ривожланишини эргаштириб борадими ёки аксинча, ривожланишга мослашиб, пассив равишда унинг орқасидан борадими? деган масаладир.

3-МАВЗУ: УМР ДАВРЛАРИНИ ТАБАҚАЛАШ

РЕЖА:

1. Психологияда умр даврларини табақалаш масаласи.
2. Турли ёндошувлар асосида психик ривожланишни даврлаштириш

Боланинг ривожланиши мураккаб диалектик жараёндир. У онтогенезнинг турли ёш даврларида ўзининг сифат хусусиятларига эга бўлади. Психологияда бир неча ёш даврлари фарқланади.

Д.Б. Элькониннинг таснифи етакчи фаолият назариясига, ҳар қайси ривожланиш палласида фаолиятнинг бирор тури устунлик қилиши мумкинлигига асосланади. Етакчи фаолиятнинг инсон шахс сифатида камол топишидаги роли назариянинг негизини ташкил қилади.

Д.Б. Эльконин бўйича ёшни даврлаштириш

Ёш даври	Ёш чегаралари	Етакчи фаолият тури
Гўдаклик	0-1 ёш	Бевосита эмоционал мулоқат
Илк болалик	1-3 ёш	Предметли фаолият
Кичик ва ўрта боғча ёш даври	3-5 ёш	Ўйин фаолияти
Катта боғча ёш даври	5-7 ёш	Ролли – сюжетли ўйинлар
Кичик мактаб ёш даври	7-11 ёшгача	Ўқиш фаолияти
Ўсмирлик ёш даври	11-15 ёш	Мулоқот
Илк ўспиринлик даври	15-17 ёш	Ўқув – касбий фаолият

В.А. Крутецкий бўйича:

1. Чақалоқлик даври - туғилгандан 10 кунгача.
2. Гўдаклик даври – 1 ёшгача.
3. Илк болалик даври – 1-3 ёшгача.
4. Боғчагача ёш даври – 3-5 ёшгача.
5. Боғча ёш даври – 5-7 ёшгача.
6. Кичик мактаб ёш даври – 7-11 ёшгача.
7. Ўсмирлик даври – 11-15 ёшгача.
8. Илк ўспиринлик даври – 15-18 ёшгача.

Ҳар иккала тасниф ҳам пухталигидан, уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилганидан қатъий назар инсон камолотини тўла ифодалаб беришга ожизлик қилади. Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради. Хуллас, уларда ёшлик, етуклик, қарилик даврларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида назарий ва амалий мавзулар етишмайди. Шунга қарамай улар мактабгача ва ўрта мактаб педагогик психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади.

Инсон умрининг барча ёш даврларини қамраб олган даврлаштириш Э.Ғ. Ғозиев, Г.С. Абрамова ҳамда ҳориж психологлари Грейс Крайг, Дон Бокумнинг назарияларида келтирилади.

Э. Ғ. Ғозиев бۆйича:

1. Чақалоқлик ва гўдақлик даври – туғилгандан 1 ёшгача.
2. Илк болалик даври – 1-3 ёшгача.
3. Мактабгача ёш даври – 3-6 ёшгача.
4. Кичик мактаб ёш даври – 6-10 ёшгача.
5. Ўсмирлик даври – 10-11 ёшдан 14-15 ёшгача.
6. Илк ўспиринлик даври – 15-18 ёшгача.
7. Ўспиринлик даври – 17-22 ёшгача (талабалик).
8. Ёшлик даври – 23-28 ёшгача.
9. Етуклик даврининг 1-босқичи – 28-35 ёшгача.
10. Етуклик даврининг 2-босқичи – 36-55 (60) ёшгача.
11. Кексайиш даври – 61 (56)- 74 ёшгача.
12. Кексалик – 75-90 ёшгача.
13. Узоқ умр кўрувчилар – 90 дан юқори.

Г.С. Абрамова бۆйича:

1. Гўдақлик даври – туғилгандан 2 ёшгача.
2. Илк болалик даври – 2-4 ёшгача.
3. Ўрта болалик даври – 5-7 ёшгача.
4. Болаликнинг тугаш даври – 8-12 ёшгача.
5. Ўсмирлик даври – 13-17 ёшгача.
6. Ўспиринлик даври – 18-22 ёшгача.
7. Катталиқ даври – 23-30 ёшгача.
8. Ўтиш даври – 30-35 ёшгача.
9. Етуклик даври – 36-50 ёшгача.
10. Кексайиш даври – 51-65 ёшгача.
11. Қарилик даври – 65 ёшдан юқори.

Грейс Крайг, Дон Бокумнинг “Психология развития” (2006 й) китобида инсоннинг ҳаётий йўли қуйидаги даврларга бўлинади:

1. Пренатал давр – ҳомила пайдо бўлгандан боланинг туғилишигача бўлган давр.
2. Гўдаклик – туғилгандан 18-24 ойликкача (2 ёшгача) бўлган давр.
3. Ҳаётнинг датлабки 2 йили (тоддлер босқичи) – 12-15 ойдан 2-3 ёшгача бўлган давр.
4. Илк болалик – 2-3 ёшдан 5-6 ёшгача бўлган давр.
5. Ўрта болалик – 6-12 ёшгача бўлган давр.
6. Ўсмирлик ва ўспиринлик – тахминан 12-18-27 ёшгача бўлган давр.
7. Илк катталик – 18-21 дан то 40 ёшгача бўлган давр.
8. Ўрта катталик – 40 дан 60-65 ёшгача бўлган давр.
9. Кечки катталик – 60-65 дан умр охиригача бўлган давр.

Шунингдек, ёшни даврлаштириш муаммосига турли жиҳатдан ёндошилган назариялар ҳам мавжуддир.

Америка психологи Э.Эриксон инсон умрини 8 та даврга ажратади ва улар ўзига хос, бетакрор хусусиятларга эга деб ҳисоблайди.

1 – давр. Илк гўдаклик (туғилгандан 1 ёшгача). Бу даврда ташқи дунёга “Онгсиз ишонч” туйғуси вужудга келади. Бунинг асосий сабаби ота-онанинг меҳр-муҳаббати, ғамхўрлиги ва жонкуярлигидир. Агар гўдакда бу ишонч пайдо бўлмай қолса, она болага ёмон муносабатда бўлса, вояга етганда умидсизлик вужудга келади.

2 – давр. Кечки гўдаклик (1 ёшдан 3 ёшгача). Ярим мустақиллик ва шахсий қадр-қиммат туйғуси шаклланади. Бу эса ўз танасини бошқариш учун кенг имконият яратиб, интизом, маъсулият, жавобгарлик, ҳурмат туйғулари таркиб топишига замин ҳосил қилади. Аномал ривожланиш: иккиланиш, қобилиятга шубҳаланиш, ҳаётга мослашмаганлигини ҳис қилиш.

3 – давр. Илк болалик (3-5 ёшгача). Аномал ривожланиш: инсонларга бефарқлик, ташаббуснинг сустлиги, бошқа болаларга ҳасад, беқарорлик. Ташаббус туйғуси, қандайдир ишни бажариш майли таркиб топади. Гуруҳий

ўйинлар, тенгқурлари билан мулоқатга киришиш муҳим аҳамиятга эга.

4 – давр. (5-11 ёшгача). Бу давр мақсадга эришиш учун интилиш, уддабуронлик ва тиришқоқлик билан характерланади. Салбий томонлари – онг ҳаётнинг барча қирраларини қамраб ололмайди, муаммоларни ҳал қилишда ақл заковат даражасининг пастлиги, билимларни ўзлаштиришдаги қолоқлик. Аномал ривожланиш: шахсий камчиликларни ҳис қилиш, конформлик, пассив меҳнат вазифаларидан қочиш.

5 – давр. (11-20 ёшгача). Ўсмирлик ва ўспиринлик, хиссий етуклик. Бетакрор, ўзига хос ёш даври. Салбий томони қатъиятсизлик.

6 – давр. (20-45 ёшгача). Илк (эрта) етуклик. Бошқа жинсга психологик интим яқинлашув қобилияти ва эҳтиёжи вужудга келади. Бундан ташқари ёлғизликка мойиллик ва одамовилик каби ёқимсиз хусусиятлар билан фарқланади.

7 – давр. Ўрта етуклик даври (40-60 ёшгача). Ҳаётий фаолиятнинг барча соҳаларида (меҳнат, ижодиёт, ғамхўрлик, пушт қолдириш, тажриба узатиш) маҳсулдорлик туйғуси ҳамроҳ бўлади ва эзгу ниятларнинг амалга ошишида туртки бўлади. Аномал ривожланиш: худбинлик, ўз-ўзига эътиборини қаратиш, ишида бесарамжонлик, эрта инвалидлик, ўзи ҳақида қайғуришни йўқолиши.

8 – давр. Кечки етуклик (60 ва ундан юқори). Ҳаётдан қаноатланиш туйғуси билан характерланади. Ўтган умри ҳақида ўйлаш, ўлимга тик қараш ва ундан қўрқмаслик. Салбий томони – ҳаёт фаолиятидан ноумидлик, кўнгил совиш туйғулари. Умрни бекорга ўтказганидан қайғуриш. Вақтни тез ўтаётганидан, ўзидан, бошқалардан қониқмаслик, умрини бошқатдан яшашга хоҳиш, ҳаётдаги бетартибликдан ранжиш, ўлимдан қўрқиш.

Психодинамика назариясининг асосини шахснинг хулқини эмоция, майл ёрдамида таҳлил қилиш ташкил этади.

Когнитивистик йўналиш намоёндаларидан биринчи бўлган Ж. Пиаже ақл - идрок назарияси ва унинг давлари ҳақидаги таълимотни яратган. Бу таълимотда интеллект ривожланиш давлари кўрсатиб берилади.

Бу давлар:

1. Сенсоматор интеллект (туғилгандан 2 ёшгача).
2. Операциялардан илгариги тафаккур даври (2 ёшдан 7 ёшгача).
3. Конкрет операциялар даври (7-8 ёшдан 11-12 ёшгача).
4. Формал операциялар даври.

Демак, ҳар бир ёш даври ўзининг муҳим ҳаётий шароитлари, эҳтиёжлари ва фаолияти, характерли қарама-қаршиликлари, психиканинг сифат хусусиятлари, психик жихатдан янги сифатларнинг ҳосил бўлиши билан ажралиб туради. Ҳар бир давр ўзидан олдинги давр томонидан тайёрланиб, унинг асосида вужудга келади ва ўз навбатида, ўзидан кейинги даврнинг пайдо бўлиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Бир ёш даврдан иккинчи ёш даврига ўтиш тинч йўл билан ёки инқирозлар билан кечиши мумкин. Буни албатта билиш зарур. Инқироз онтогенезнинг турли босқичларида вужудга келиши мумкин.

Агар катталар томонидан боланинг янги эҳтиёжлари ҳисобга олинса ҳамда уларни қондириш имкониятлари шаклланишига ёрдам берилса, инқироз вужудга келмаслиги ҳам мумкин. Бунда шахснинг ривожланиши инқирозсиз, тинч йўл билан амалга ошиши таъминланади.

Шунингдек, ҳар бир ёш даврида психиканинг муайян томонлари самарали ривожланиши учун оптимал имкониятлар мавжуд эканлигини ҳам билиш лозим. Бундай давр сензитив давр деб аталади. Масалан: илк болалик даври, яъни бир ёшдан 3 ёшгача бўлган давр бола нутқининг ривожланиши учун сензитив давр ҳисобланади. Кичик мактаб ёш даври – ўқув малакаларининг ривожланиши учун қулайдир.

Ҳар бир ёш даври бир қанча хусусиятлар билан характерланади.

Булар:

1. Оилада ва жамоада бола ҳолатининг ўзгариши.
2. Таълим-тарбия шакллариининг ўзгариши.
3. Бола организми айрим хусусиятларининг вояга етиши.
4. Болада янгича фаолият турининг вужудга келиши.

Ҳар бир ёш даврида фаолиятнинг бирор тури етакчилик ролини бажаради. Фаолиятнинг етакчи тури тушунчаси А.Н. Леонтьевнинг асарларида очиб берилган.

Фаолиятнинг етакчи тури – маълум ёш даврида боланинг психикасида, унинг психик жараёнлари ва психик хусусиятларида муҳим ўзгаришларни вужудга келтирувчи фаолият туридир. Ҳар бир ёш даврида фаолиятнинг бир тури учун этиёж сезилади. Масалан: гўдаклик давридаги етакчи фаолият тури – бевосита эмоционал мулоқат бўлиб, унинг асосида ориентировка ва сенсомотор-манипулятив ҳаракатлар, яъни кўриш, эшитиш, мускул-ҳаракат сезгилари, идрок билан бошқариладиган ҳаракатлар шаклланади.

Бу ёш давридаги энг муҳим янгилик – бошқа кишилар билан бўладиган мулоқатга эhtiёж ва уларга муайян эмоционал муносабатнинг шаклланишидир.

Илк болалик даврида фаолиятнинг етакчи тури – предметли ҳаракатлар. У орқали бола катталар билан ҳамкорликда предметлар билан бажариладиган ҳаракатларни ўзлаштиради. Бу даврдаги янгилик – нутқнинг ривожланиши ва кўргазмали ҳаракат тафаккурининг онтогенезидир.

Мактабгача бўлган ёш даврида ролли ўйинлар фаолиятининг етакчи тури бўлиб қолади.

Кичик мактаб ёшида фаолиятнинг етакчи тури – ўқиш фаолияти ҳисобланади. Ўқиш фаолиятида хотира шаклланади, предметлар ва ташқи дунё ҳақидаги билимлар ўзлаштирилади.

Ўсмирлик даврида – мулоқат етакчилик вазифасини бажаради.

Илк ўспиринлик даврида етакчи фаолият тури – ўқув касбий фаолият бўлиб, бу фаолият жараёнида дунёқараш, касбий қизиқишлар, ўз-ўзини англаш, орзу ва идеаллар шаклланади.

Демак, ҳар бир инсон учун ёш хусусиятлари ҳосдир. Аммо ҳар бир ёш даврининг ичида индивидуал фарқлар ҳам мавжуд. Бу фарқнинг сабаблари турлича бўлиши мумкин:

1. Ҳаёт, фаолият ва тарбия шароитлари.

2. Табiiй индивидуал фарқлар – нерв системасининг типологик хусусиятлари.

Таълим - тарбия ишларида болаларнинг психологик ва индивидуал психологик хусусиятларини ҳисобга олиш зарур, яъни мазкур ёшдаги болаларнинг талабларига, имкониятлари, хусусиятларига мос келадиган педагогик иш шакл, метод ва воситаларини танлаш ва қўллаш лозим.

4-МАВЗУ: УМР ИНҚИРОЗЛАРИ

РЕЖА:

1. "Ёш инқирозлари" тушунчаси.
2. Онтогенезда энг ёрқин намоён бўладиган инқирозлар.
3. Ёш инқирозларининг инсон тараққиётидаги аҳамияти.

Ёш инқироzi – онтогенезнинг алоҳида, нисбатан қисқа (1йил) давом этувчи даври бўлиб, кескин психологик ўзгаришлар билан характерланади.

Ёш инқирозлари инсоннинг бир ёш давридан иккинчи ёш даврига ўтиш жараёнида вужудга келиши мумкин ва инсоннинг ижтимоий муносабатлари, фаолияти, онг соҳасидаги сифатий қайта қуришлар билан боғланган. Инқирознинг давомийлиги, кучи индивидуал-типологик хусусиятлар, ижтимоий шароитларга боғлиқ.

Психологик инқироз – бу ташқи шароитлар, хавф туфайли юзага келадиган ички эмоционал баланснинг бузилиши.

Рус психологи Л.С.Виготский бўйича: Ёш инқироzi – барқарор даврлар алмашинувида пайдо бўладиган бола шахсидаги ўзгаришлардир.

Боланинг онтогенези бир текисда кечмайди. Шундай ёш даврлари борки, уларда ривожланиш тинч, стабил тарзда боради. Лекин шу билан қаторда инқироз даврлари ҳам мавжуд. Инқирозлар эмперик йўл билан очилган. Инқироз даврларида бола қисқа вақт мобайнида бутунлай ўзгаради. Ўзгаришлар мазмуни ҳамда жадаллиги бўйича жўшқин, революцион характер касб этади. Инқироз даври учун хос бўлган хусусиятлар:

➤ Инқироз даври бошланиши ва тугалланиши чегаралари жуда ноаниқ. Инқироз сезиларсиз тарзда юзага келади. Унинг кулминацияси инқироз ўртасига тўғри келади.

➤ Инқироз даврида болаларни тарбиялашни мураккаблиги уни эмперик жиҳатдан ўрганиш учун асос бўлган. Бу даврда қайсарлик, ўзлаштириш кўрсаткичларининг ва иш қобилиятининг пасайиши, атрофдагилар билан низоларнинг ортиши кузатилади. Боланинг ички олами қийноқли кечинмалар билан боғланган бўлади.

➤ Ривожланишнинг негатив характерда эканлиги. Инқироз вақтида барқарор даврлардан фарқли яратувчанликка нисбатан бузғунчилик ишлари кўпроқ намоён бўлади. Бироқ бу даврда конструктив ривожланиш жараёнлари ҳам кузатилиб, буни Л. С. Виготский янги тузилмалар деб атаган.

Инсоннинг умри давомида энг ёрқин намоён бўладиган бир неча инқирозлар мавжуд. Булар:

1. Чақалоқлик инқирози

2. Уч йшлик инқирози

3. Ўсмирлик инқирози

4. Ўрта ёш инқирози

Чақалоқлик инқирози.

Инсон ҳаётидаги биринчи инқироз - **чақалоқлик инқирози (0-2 ойгача)**. Инқирознинг белгиси – туғилганининг дастлабки кунларида бола оғирлигини йўқотиши ҳисобланади.

Чақалоқни ўраб турган ижтимоий вазият ўзига хос ва қайтарилмас бўлиб, 2 жиҳат билан белгиланади. Бир томондан, бола биологик жиҳатдан батамом ҳимоясиз, у катталарнинг кўмагисиз биронта ҳаётӣ эҳтиёжларини қондира олмайди. Демак, чақалоқ – максимал жиҳатдан

ижтимоий мавжудот. Бошқа тарафдан катталарга максимал даражада боғлиқ бўлган ҳолда у инсоний нутқ шаклидаги мулоқот воситаларидан ҳам маҳрум. Максимал ижтимоийлик ҳамда минимал даражадаги мулоқот воситалари ўртасидаги қарама-қаршилик гўдаклик дарида психик ривожланиш асоси ҳисобланади.

Ушбу даврдаги янги тузилма – бола индивидуал психик ҳаётининг вужудга келишидир. Бу босқичдаги янгилик боланинг она организмидан алоҳида яшаши ҳамда унда психик ҳаётнинг бошланиши.

Уч ёш инқирози.

Бу инқироз кескин кечувчи инқирозлардан бири бўлиб, бу давр учун характерли жиҳат – бола бошқариб бўлмайдиган, ғазабли хулқ-атворни намоён қилишидир. Ушбу давр катталар учун ҳам, болалар учун ҳам мураккаб, қийин давр ҳисобланади.

Уч ёш инқирози белгилари (симптомлари):

- **Негативизм** (катталарнинг талаблари мазмунига эмас, жараённинг ўзига реакция қилиш, ўз истакларига қарши борса ҳам, аксини қилишга интилиш).
- **Ўжарлик** (бола ўзи шу нарсани истаётганлиги учун эмас, балки талаб қилишни қарор қилганлиги учун қатъиятлилиқ намоён қилади).
- **Қайсарлик** (бу – уч ёшгача бўлган даврда таркиб топган ҳаёт тарзи, тарбия нормаларига қарши қаратилган хулқ-атвор).
- **Ўз иродасига эрк бериш** (ҳамма нарсани ўзи бажаришга интилиш).
- **Норозилик** (боланинг атрофидагилар билан низолашиш ва уришиш ҳолати).
- **Ота-онани қадрсизлаш** (бола ота-онасини жаҳлини чиқариши, уришиши, ҳақоратлашишида намоён бўлади).
- **Деспотисм** (бола ота-онасини ўзи талаб қилаётган барча нарсаларни бажаришга мажбур қилади. Ўзидан кичик ука ва сингилларига рашқ қилиши).

Ўсмирлик инқирози белгилари:

- **Негативизм** – катталар талабларига унинг мазмунига қараб эмас, балки талаб айнан улар томонидан қўйилаётганига реакция кўрсатиш бўлиб, ўз хоҳишларига қарши бориб бўлса ҳам катталар талабларини аксини қилиш. Ўсмирнинг атрофдагилар билан муносабатларида агрессив, жанжалларга мойил, интизомни тез-тез бузиш ҳоллари учрайди. Шу билан бирга ички хотиржамликнинг мавжуд эмаслиги, ўзидан қониқмаслик, ёлғизликка интилиш кузатилади. Ўғил болаларда негативизм қизларга нисбатан ёрқинроқ ва тез-тез кузатилади ҳамда қизларга нисбатан кечроқ, тахминан, 14-15 ёшларда бошланади. Инқироз вақтида ўсмирлар ҳуққ атвори доимо негатив характерда бўлавермайди. Л.С.Виготский ҳуққ атворнинг уч хил вариантини кўрсатиб ўтади:

- негативизм ўсмир ҳаётининг барча соҳаларида аниқ ифодаланади. Бир неча ҳафта ва ундан узоқроқ давом этиши мумкин. Таъсирчанлик, қулоқсизликда намоён бўлиб, бу ҳолат 20% ўсмирларда учраши мумкин.

- негативизм баъзи ҳаётий вазиятларда муҳитнинг салбий таъсирларига нисбатан юзага келади (оилавий низолар, мактаб вазияти ва ҳ.) ва деярли 60% ўсмирларда кузатилиши мумкин.

- негатив ҳолатлар 20% ўсмирларда намоён бўлмаслиги ҳам мумкин.

- **Ўқув фаолияти маҳсулдорлигини пасайиши.** Ижодий иш (масалан, иншолар ёзиш) бажаришда регресс намоён бўлади. Механик тарзда бажариладиган вазифаларни аввалдагидек, яхши бажариши мумкин.

- **Ўсмирлар психик дунёсини ўзгариши,** ўсмир диққат эътиборини бошқа одамларга қаратади. Тафаккури ўсиши билан ўз ўзини кузатиш, ўз ҳиссиётларини англаш намоён бўлади.

Ўрта ёш инқирози.

Инсон умрининг ўрталарида юзага келувчи ўрта ёш инқирози даври – бу инсон ҳаётини танқидий жиҳатдан таҳлил қилиш ва баҳолаш даври. Бунда айрим инсонлар ўз имкониятлари чўққисига эришганликларидан қониқиш

ҳиссини кечсалар, бошқалар учун эса босиб ўтган ҳаётий йўллари таҳлил қилиш оғриқли жараён бўлиши мумкин.

Соч оқариши, тана оғирлигининг ортиши, менапауза каби меъёрий омиллар ажралиш ёки ишдан бўшаш каби номеъёрий ҳодисалар билан уйғун келганда стрессни юзага келтириши мумкинлигига қарамай, агар улар ҳаётнинг нормал ҳолатлари сифатида қаралса, ўрта ёш инқирозини пайдо бўлиш эҳтимоли сезиларли тарзда камайиши мумкин.

40 ёш (баъзан аввалроқ ёки кейинроқ) инсон шу вақтгача бўлган вақт мобайнида ҳаётида эришганларини танқидий жиҳатдан баҳолаш даври бўлиб, бу даврда саломатлик заифлашувининг дастлабки белгилари вужудга келади, гўзаллик ва жисмоний формани йўқотиш, оилада катта ёшли фарзандлари билан муносабатлардан узоқлашиш, энди ҳаётда, мансабга эришишда ютуқларга эришмасликдан хавфсираш кузатилади. Бу психологик феномен **ўрта ёш инқирози деб аталади**. Инсон босиб ўтган ҳаётий йўлини танқидий таҳлил қилиши ва баҳолаши натижасида кўпинча “ҳаёти беҳуда ўтганлиги ва барча нарса бой берилганлигини англайди”.

Инсон умри давомида юзага келадиган бу инқирозлар табиий, нормал ҳолат бўлиб, ўткинчи характерга эга. Атрофдагиларнинг қўллаб-қувватлаши, инқирозни бошдан кечираётган шахсни тўғри тушуниши ҳамда бу ҳолатдан чиқиб кетишга ёрдамлашиши, унга психологик жиҳатдан мадад бериши муҳимдир.

5-МАВЗУ: ПРЕНАТАЛ ВА ЧАҚАЛОҚЛИК ДАВРИ

РЕЖА:

- 1.Пренатал даврида психофизиологик ривожланиш.
- 2.Чақалоқлик даврининг физиологик ва психологик хусусиятлари.

Пренатал давр – бу ҳомиланинг пайдо бўлишидан дунёга келгунгача бўлган давр.

Пренатал давр: 3 та триместрга бўлинади. Герминал давр (1-13

хафтагача; 2-13 дан 25 хафтагача; учинчиси 26 хафтадан 38 хафтагача).
Эмбрионал босқич – ҳомиланинг 2 ойлигигача.

Фетал босқич – 3 ойликдан 9 ойликгача (туғилгунча).

Эмбрионал даврда 6 хафта давомида ҳомилада кўл, оёқ, бармоқлар, юз, юрак, мия, ўпка ва бошқа ҳаётий муҳим органлар юзага келади. Эмбрионал давр охирига келиб, эмбрион инсоний қиёфага эга бўлади. 1 ойлик ҳомилада кўзлар мавжуд бўлиб, у бошнинг ён қисмларида жойлашган. Юз тузилиши 2 ойгача бўлган даврда кун сайин ўзгаради. Ички органлар – ўпка, овқат ҳазм қилиш, чиқариш системалари шаклланади, лекин ҳали фаолият кўрсатмайди.

Фетал даврда организмнинг кўпчилик орган ва системалари фаолият кўрсата бошлайди. Ҳомила қимирлай бошлайди, бошини ўгиради. Қовоғи қаттиқ юмилганига қарамай, нигоҳ ташлашга ҳаракат қилади, лабларини шивирлатади. Оғзини очади, озгина суюқлик муҳитида нафас олиш машқларини бажаради, сўриш ҳаракатларини амалга оширади, хаттоки катта бармоғини сўриши ҳам мумкин.

3 – ойлигида кўз қорачиғи пайдо бўлади, милкларида тишлар шаклланади, кўл ва оёқ бармоқларида тирноқ ўса бошлайди. Қалқонсимон, ошқозон ости безлари, буйрак ривожланади, жигар ишлай бошлайди.

12 – ҳафталигида қовурға, умуртқа қаттиқлашади. Тана узунлиги 7,5 см, оғирлиги 14 г ни ташкил этади.

4 – ойлигида тана узунлиги ортади ва натижада бош олдинги ойларга нисбатан непропорционал катта кўринмай қолади. Юзида лаблари кўрина бошлайди. Юрак мускул кучи ортиб, юрак қисқариш частотаси минутига 120-160 уришга тўғри келади.

5 – ойлигида ҳомилада (хватательный) ушлаш рефлекси юзага келади, ҳолат ҳажми ва кучи ортади. Бола қимирлаганда онаси унинг тирсағи, тиззаси, бошини сеза олади.

6 – ойлигида ҳомила узинлиги 30 см, оғирлиги 0,7 кг га тенг бўлади. Кўз тўлиқ шаклланади, қовоқлари очилиши мумкин. Суяк системаси жадал ривожланади, сочлари ўсишда давом этади. Бу даврда энг эътиборли воқеа –

мия ўсишидир. Бош мия 6 марта катталашади, фаолият кўрсата бошлайди. Мия ўсиши нафас олиши, уйқу ва тетиклик жараёнларининг ўзаро мутаносиб бошқариш имконини беради.

7 – ойлигида ҳомила оғирлиги 1,5 кг га тенг бўлади, нерв системасининг стимуллашиши натижасида нафас олиш, ютиш функциялари бошқарилади. Вестибуляр аппарат ишлай бошлайди.

8 – ойлигида ҳомила оғирлигига ҳафтасига 200 г дан қўшилиб боради, унинг организми ташқи олам билан учрашувга тайёрлана бошлайди. Тери остида ёғ қатлам ҳосил бўлиб, у температура ўзгаришидан асрайди (дунёга келган вақтида). [8 ойлик туғилган болаларда нафас олиш билан боғлиқ бўлган қийинчиликлар юзага келиши мумкин. Шунинг учун клиникада махсус “Инкубаторлар” да боқилади]. 8,5 ойлигида кўзини очади, қўлларини кўра олади.

9 – ойга ўтганда ҳомилада уйқу ва бедорликнинг суткалик цикли ўрнатилади ва эшитишнинг ривожланиши тугайди. Ўсишда давом этади, боши билан пастга қараб ўгирилади. Ҳомиладан ҳимоя қатлами тушиб, назик соч қатламлари сўрилиб кетади. Она организмидан ҳомилани турли касалликлардан ҳимоя қилувчи антитела ўтади. Оғирликнинг ортиш температураси пасаяди.

1953 йилда Вирджиния Апгар стандарт баҳолаш шкаласини ишлаб чиққач, врачлар янги туғилган чақалоқ саломатлигининг ҳолатини тез ва объектив баҳолаш имконига эга бўлдилар. Баҳолаш туғилгандан 1 минут ўтгач ўтказилади ва 5 минутдан сўнг такрорланади.

Ушбу шкала бўйича максимал балл – 10.

- 7 ва ундан ортиқ баллар норма.
- 7 баллдан паст баллар бола организмнинг тўлиқ фаолият кўрсатмаётганлигидан дарак беради.
- 4 баллдан паст бўлса чақалоқни махсус аппаратда боқилади.

Янги туғилган чақалоқнинг ҳолатини аниқлаш учун АПГАР шкаласи

Белгилар	Белгиларни баллда баҳолаш		
	0	1	2
Юрак уриши	Мавжуд эмас	Частотаси минутига 100 та уриш	Частотаси минутига 100 та уришдан ортиқ
Нафас олиш	Мавжуд эмас	Секин, регуляр эмас	Кучли (йиғи) бақирик
Мускул тонуси	Бўшашган	Бирмунча эгилиш даражаси	Фаол ҳаракатлар
Рефлектор қўзғалувчанлик	Мавжуд эмас	Суст ифодаланган	Кучли ифодаланган
Терининг ранги	Кўкимтир ёки рангсиз	Тана пушти ва қўл-оёқларнинг кўкимтирлиги	Пушти

Бола дунёга келиши даврига келиб, унинг нерв системаси асосан таркиб топади ва ташқи дунё билан актив равишда алоқалар ўрнатишга тайёр бўлади. Нерв системасининг кейинчалик ривожланиб бориши мия оғирлигининг ортишида ифодаланади. Мия оғирлиги ва тана оғирлиги гўдаклик даврида жадал ривожланади. Мия оғирлиги 360-400 г дан 850-900 г гача, танасининг оғирлиги 2,5-3 кг дан 8,5-9 кг гача, бўй узунлиги 48-50 см дан 70-75 см гача ошади. Тери, таъм билиш, ҳид сезиш анализаторлари яхшироқ ишлайди.

Дунёга келганининг биринчи кунларида болада—овқатланиш, ҳимояланиш ва ориентировка рефлекслари каби шартсиз рефлекслар системаси мавжуд бўлади. Бироқ бу рефлекслар боланинг атроф-муҳит билан актив ўзаро алоқаси учун етарли эмас. Катталарнинг ёрдамисиз бола ўз эҳтиёжларидан биронтасини ҳам қондира олмайди. Бошқа кишилар билан бевосита контактда бўлиш бола онтогенезининг асоси ҳисобланди. Бу жараёнда эса болада дастлабки шартли рефлекслар ҳосил бўла бошлайди. (1-бўлиб болада овқатланишдаги ҳолатга нисбатан шартли рефлекс таркиб топади).

Кўриш ва эшитиш анализаторларининг актив ишлаши бола психик ривожланишининг муҳим моменти ҳисобланади. Унинг асосида эса “Бу нима?” ориентировка рефлексининг ривожланиши рўй беради.

Ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, бу даврда боланинг эмоциялари қичқиришда ифодаланади, қизариш, турли ҳаракатлар билан бирга кечади. 2 ойлигида бола кишининг юзига нигоҳини тўплайди, қўллари, оёқларини қимирлатади, (нутқий) товуш реакциялари пайдо бўлади. Бу реакция эса жонланиш комплекси деб юритилади. 3 ойлик бўлганида бола ўзи учун яқин кишиларни ажрата бошлайди, 6 ойлигида уларни бегоналардан фарқлай олади.

6-Мавзу: ГЎДАКЛИК ВА ИЛК БОЛАЛАК ДАВРИ

РЕЖА:

- 1.Гўдаклик даврининг асосий физиологик хусусиятлари.
- 2.Гўдаклик даврининг психологик хусусиятлари.
- 3.Гўдаклик даврида этакчи фаолият.
- 4.Илк болалик даврининг психологик хусусиятлари.

Д. Б. Ельконин назариясига кўра чақалоқлик давридан гўдаклик даврига ўтиш хусусиятлари:

1. Кўз ва қулоқ ёрдамида диққатни муайян объектга қаратишнинг пайдо бўлиши.
2. Алоҳида қўзғатувчига нисбатан шартли рефлекслар пайдо бўлиши.
3. Онаси ва яқин кишиларга нисбатан эмоционал реакциялар пайдо бўлиши.
4. Боланинг катталар билан мулоқотда бўлиш эҳтиёжи.

Бола ва катталар ўртасидаги мулоқат уларнинг биргаликдаги ҳаракатлари жараёнида амалга оширила бошлайди. Катталар болага предметлар билан ҳаракатларни бажариш усулларини кўрсатади, уларни бажаришга ёрдамлашади. Шу муносабат билан эмоционал мулоқат характери ҳам ўзгаради. Мулоқат таъсирида боланинг умумий ҳаёт тонуси ортади, активлиги кучаяди.

Бунинг натижасида эса нутқ, ҳаракат ва сенсор ривожланиш учун шароитлар яратилади.

2-ярим йилликда бола предметни ифодаловчи сўз билан предметнинг ўзи ўртасида алоқа ўрнатишга қобилиятли бўлади. Болада айтилаётган предметга нисбатан ориентировка реакцияси шаклланади. Бола луғатида биринчи сўзлар пайдо бўлади.

Ҳаётининг 1-йили давомида бола ҳаракатларнинг ривожланиши, психик процесслар ва хусусиятларининг шаклланишида катта ютуқларга эришади. У бошини ушлаш, ўтириш, эмаклаш ва ниҳоят гавдасини вертикал ҳолатда ушлаш ҳамда бир неча кадам қўйишни ўрганади. Бола 3-4 ойлик бўлганида предметларни ушлашга ўрганади. Бундай ҳаракат активлиги эса бола ривожланишида катта аҳамият касб этади. Бу активлик туфайли бола зарур ҳаракат кўникмаларига эга бўла боради.

Бундан ташқари турли ҳаракатларни бажариш билан бола нарсаларнинг турли хусусиятлари билан танишади. Унинг идроки предметлик ва константлик хоссаларига эга бўлади.

Гўдаклик даврида боланинг психик активлик характери ўзгаради. Бу даврнинг охирларига келиб, болаларда тақлидчанлик, катталар ҳаракатини такрорлаш хусусияти вужудга келади.

Мақсадга мувофиқ ҳаракатлар ва тақлид интелектнинг интенсив равишда ривожланаётганидан далолат беради.

Боланинг психик онтогенези унинг актив фаолияти жараёнида инсоният тўплаган ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш йўли билан амалга ошади. Бироқ боланинг ҳар бир активлик тури ҳам психик ривожланиш учун бир хил аҳамиятли бўлмайди. Ҳар бир ёш даврида фаолиятнинг етакчи тури фарқланиб, бу фаолият асосида янги психологик тузилмалар вужудга келади.

Ҳар қандай фаолият ҳам ижтимоий характерга эга ва кишилар ўртасида мулоқот бўлишини талаб қилади. Айнан катталар билан бўладиган мулоқат туфайлигина бола ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштиради, бу тажрибани ўзлаштириш давомида эса у психик жиҳатдан ривожланади. Демак, боланинг

катталар билан мулоқати – бола психик ривожланишининг муҳим омилidir.

Мулоқат кишиларнинг ҳар қандай ўзаро таъсири эмас, балки шундай ўзаро таъсирки, бу жараёнда унинг ҳар бир қатнашчиси актив бўлиб, субъект сифатида, шахс сифатида намоён бўлади. Мулоқат инсоннинг ўзига хос эҳтиёжини, бошқа заруриятлар – озиқ-овқатга, иссиқликка, таассуротларга, активликка, хавфсизликка интилиш каби эҳтиёжлардан фарқланувчи эҳтиёжни қондиришга қаратилган. Мулоқатга бўлган эҳтиёж ўзини ва бошқа кишиларни шахс сифатида англашга, яъни бошқа кишиларга ва ўз-ўзига баҳо беришга қаратилишида ифодаланади. Шунинг учун бунда охириги психик маҳсулот бошқа кишининг ва ўзининг образи бўлиб, шу туфайли инсон фаолиятини регуляция қилади.

Болада мулоқатга бўлган эҳтиёжни 4 та кўрсаткич асосида кўриш мумкин:

1. Катталарга қизиқиши ва уларга диққат эътиборида.
2. Бола томонидан катталарни баҳолашни ифодаловчи эмоционал муносабатида.
3. Боланинг ўзини намоён қилиши, катталарга қобилият ва малакаларини кўрсатишга қаратилган ҳолатларида.
4. Катталарнинг болага қилган муносабатларига кўрсатадиган реакцияларида.

Мулоқот боланинг дунёга келиши билан дарҳол вужудга келмайди, балки аста-секин таркиб топа бориб, бола 2 ойлик бўлганида намоён бўлади. Мулоқот нормал ривожланишга эга бўлган барча болаларда, нормал тарбия шароитларида мавжуд бўлади. Гўдаклик даври мулоқат учун тайёргарлик босқичи бўлиб, бу давр давомида чақалоқ катталарни ажратишни ўрганади. Диққатни катта кишига қарата олиш – таркиб топаётган мулоқатнинг белгиси бўлиб хизмат қилади.

3 ҳафталигида; катталар кўзига нигоҳини қаратади (бу бола активлигидан дарак беради), катталар таъсирига жавобан жилмаяди (1 ойлигининг охирида), турли хил ҳаракатларни бажаради, катталар билан эмоционал алоқани давом эттиришга (чўзишга) интилади.

4-6 ҳафталик давомида бола катталар билан алоқа қилишнинг турли-туман воситаларини эгаллайди ва 2 ойлик бўлганида ўзи атрофдагиларни мулоқатга чақириб, таъсир эта бошлайди. Бу даврда мулоқат функциясини **“Жонланиш комплекси”**, боланинг қувончли ҳатти-ҳаракатлари, жилмайиши, товушлари бажаради, катталарнинг бунга жавобан кулиши, ёқимли сўзлар билан мурожаат қилиши натижасида бола коммуникатив фаолиятни амалга ошириш имкониятига эга бўлади.

Ҳаётининг 1 ярим йиллигида катталар билан мулоқат етакчи фаолият тури, мустақилликни касб этувчи – билиш фаолияти, предметли ҳаракатлар шаклланади ва улар ривожланиши учун оптимал шароитлар яратилади. Шунингдек, мулоқот жараёнида эмоционал ва когнитив процессларнинг, хусусан мнемик процесснинг шаклланиши ва ривожланиши рўй беради.

Ҳаётининг 2 – ярим йиллигида предметли манипулятив фаолият фаолиятнинг етакчи тури ҳолатини эгаллайди. Мулоқот ўзининг етакчилик ўрнини предметли манипулятив фаолиятга бўшатиб беради ва бу фаолиятга хизмат қила бошлайди. Мулоқот энди бошқача формада намоён бўлади. Боланинг мулоқотнинг бошқа формасига ўтиши бола хулқ-атворида рўй берадиган ўзгаришлар билан бирга кечади. Аввалги соф эмоционал мулоқот болани энди қониктира олмайди. Бола ўзининг катталар билан бирга ҳаракатларни бажариш хоҳишини ўзининг ҳолати, ҳатти-ҳаракатлари орқали ифодалай бошлайди: катталар қўлидан ушлаб ўйинчоқ томонга бошлайди, биргаликда ўйнаш учун предметни узатади, ўзи ҳохлаган нарсани турли хил товушлар, ҳаракатлар билан тушунтиришга интилади. Барча ҳаракатлар ёрқин ҳис-туйғулар билан бойийди. Лекин, 1-ярим йилдагидек, фақат ижобий эмоцияларгина эмас, салбийлари ҳам учрайди.

Предметли манипулятив фаолият жараёнида бола предметлар билан ўзига хос манипуляциялар қилишни ўрганади, оддий малака ва кўникмаларни эгаллайди, намунага қараб ҳаракат қилишни ўзлаштиради, болада нутқни тушиниш ва 1-мустақил сўзларга ўрганиш актив жараёни боради.

1 ёшли болани атрофдаги барча нарсалар қизиқтиради – одамлар,

ўйинчоқлар, ҳайвонлар, ҳодисалар. Бола ўз хис-туйғуларни тезда ва жўшқин намоён қилади. У доимо нима биландир банд бўлади: атрофдаги нарсаларни, ўйинчоқ, турли предметларни кузатади, қўлига тушган нарсани текшириб чиқади.

Демак, чақалокда ҳали мулоқотга бўлган эҳтиёж йўқ. Чақалок катталарни мурожатига эътибор қилмайди, ўзи ҳам бунга интирмайди, яъни унда мулоқотга бўлган эҳтиёжнинг ҳеч қандай белгиси мавжуд эмас.

Тўғри тарбия натижасида гўдак мулоқот ривожланишининг 2-босқичига ўтади. Бу босқичда бола катталар таъсирини аниқ идрок этади ва унга қониқиш белгилари билан жавоб беради. Бунда тарбиянинг асосий мақсади **“Жонланиш комплекси”** ривожланишидир. Бунинг учун бола билан интим эмоционал мулоқотга кириш, боланинг эҳтиёжларни максимал даражада қондиришга ҳаракат қилиш керак.

Иккинчи ярим йилликда бола энди онасининг қўлида жим ўтирмасдан, қандайдир иш билан машғул бўлишни ёқтиради. Бола катталар диққатини биргаликдаги фаолиятига ёки предметларга қаратишга ҳаракат қилади. Бу даврда тарбиянинг асосий вазифаси предметли фаолиятни биринчи планга чиқариш учун қулай шароитларни яратишдан иборат бўлмоғи зарур.

Илк болалик даврида тана оғирлиги 12-12,5 кг га, бўйининг узунлиги 85 см га, миясининг оғирлиги 1050-1100 гр га ортади. Илк болалик даврида бола психикасининг ривожланиши бир қанча омилларга боғлиқ.

Бу даврда бола ривожланишида энг катта ютуқ юриш ҳисобланади. Боланинг психик онтогенезига тўғри юришга ўрганиш муҳим таъсир кўрсатади. Юришга ўрганиш натижасида бола анча мустақил бўлиб қолади. Бу даврдаги бола ювинишни, стулга чиқишни, сакрашни, (қийинчилик) тўсиқларни енгиб ўтишни билиб олади.

Боланинг катталар билан мулоқоти шу даврда етакчи фаолият тури бўлган предметли фаолиятнинг ривожланишида зарур шарт ҳисобланади. Ҳаракат қилиш қобилияти жисмоний онтогенезда орттирилган хусусият бўлиш билан бир қаторда психологик натижаларга ҳам олиб келади. Ҳаракатланиш

қобилияти туфайли бола ташқи дунё билан мустақил ва эркин мулоқот даврига қадам қўяди. Бола турли-туман предметлар билан ҳаракат қилишга ўрганади.

Бола психик онтогенезида предметли ҳаракатлар, яъни предметлар билан қилинадиган ҳаракатлар катта роль ўйнайди. Гўдаклик ёши учун характерли бўлган манипулятив фаолият илк болалик даврида предметли фаолият билан алмашинади. Предметли фаолиятнинг ривожланиши жамият томонидан қабул қилинган предметлардан фойдаланиш усуллари ўзлаштириш билан боғлиқ. Инсон ҳайвонлардан фарқли доимий нарсалар оламида яшайди. Маълумки, маймун ҳам кружкада сув ичишни билади. Бироқ ҳайвон учун предметлар ситуатив характерга эга: агар сув кружкага қуйилган бўлса, маймун кружкадан, челақда бўлса челақдан, полда сув турган бўлса, полдан ичади.

Бола эса катталардан предметларнинг доимий аҳамиятини ўрганади. Болани ўраб турувчи предметлар – мебель, кийим-кечак, идишлар инсон ҳаётида маълум аҳамиятга эга бўлган предметлардир. Илк болалик даврида бола нарсаларнинг моҳиятини ўзлаштиради. Илк болалик даврининг охирида фаолиятнинг янги турлари вужудга келади. Булар – ўйин ҳамда фаолиятнинг маҳсулдор формалари – расм чизиш, турли материаллардан нарсалар ясаш ва қуриш, аппликациялар.

Предметли фаолиятда таассуротларнинг тўпланиши бола нутқи ривожланишининг асоси бўлиб хизмат қилади. Нутқни ўзлаштириш мулоқотга бўлган эҳтиёжнинг ривожланиши билан вужудга келади. Катталарнинг боладан аниқ гапиришни, иложи борица сўзларни тўғри фойдалашни талаб қилиши натижасида нутқий мулоқат вужудга келади. Агар катталар боланинг истак-ҳохишларини шундайлигича тушунсалар ва бажарсалар, унда болада нутқни ривожлантиришга стимул, туртки бўлмайди.

Илк болалик даври нутқ ривожланиши учун сензитив, яъни қулай давр ҳисобланади. Шунинг учун бола ҳаётининг иккинчи ва учинчи йилларида бола нутқини ривожлантириш устида интенсив равишда шуғулланишлари лозим. 3 ёшга етгач болада катталар нутқини тушиниш сифат жиҳатдан ўзгаради. Бу вақтга келиб, бола алоҳида, айрим сўзларни тушуниш билан бирга,

катталарнинг кўрсатмаларига биноан турли ҳаракатларни бажариш билан бир қаторда, катталарнинг унга қаратилмаган ҳар қандай нутқини ҳам қизиқиш билан тинглайди.

Илк болалик даври – бола актив нутқининг шаклланиш давридир. 1,5 ёшгача бола 30-40 тадан 100 та гача сўзларни ўзлаштириб олади, лекин уларни кам ишлатади ҳали у пассив бўлади. Аммо бола 1,5 ёшга етгандан сўнг нутқни ўзлаштиришда сезиларли ўзгаришлар рўй беради. 2 ёшнинг охирларига келиб, бола 300 тадан, 3 ёшнинг охирларигача 1500 гача сўздан фойдаланади.

Актив нутқнинг шаклланиши бола бутун психик онтогенезининг асоси бўлиб хизмат қилади. Илк болалик даврининг охирларига келиб, боланинг ақлий онтогенезида муҳим силжишлар рўй беради.

Бу даврда катталар билан боланинг биргаликдаги фаолияти интенсив, тез суръатлар билан ривожланади. Бола атрофидаги предметларнинг номларини билиб олишга интилади. У ўзини ўз номи билан атай бошлайди. 2 ёшнинг охирларида ўз номини аташ “Мен” сўзи билан алмашилади. “Мен” системаси илк болалик даврининг охирларида вужудга келувчи марказий тузилмадир. Бола ўзини бошқа кишилардан ажрата бошлайди ва ўзининг “Мен” ини мустақил равишда англайди, яъни ўз-ўзини англашнинг бошланғич формалари вужудга келади. Бола ҳамма нарсани катталарнинг ёрдамисиз бажаришга ҳаракат қилади. “Мен ўзим” тушунчаси устун бўла бошлайди. Шу тариқа катталар билан бола ўртасида бўладиган ўзаро муносабатларда қийинчиликлар пайдо бўлади. Бола инжиқ, ўжар бўлиб қолади. Шунинг учун бу давр **кризис** даври деб аталади. Бу – 3 ёш кризисидир. Болада ўз эҳтиёжларини мустақил равишда қондиришга интилиш таркиб топади, катталар эса боланинг активлигини чеклаб, уларга муносабатнинг эски типини сақлаб қоладилар. Нормал ривожланувчи бола бу муносабатга қарши туради. У инжиқлик қилиб, катталар талабларининг тескарисини қилади. Лекин бола ҳаммага ҳам шундай муносабатда бўлмайди: фақат баъзи кишиларга нисбатан қилади. Агар катталар ақллилик билан болаларнинг мустақиллигини рағбатлантирсалар, ўзаро муносабатлардаги қийинчиликлар енгиб ўтилади.

3 ёш кризиси - ўткинчи ҳолат бўлиб, бир қанча янги тузилмалар вужудга келиши билан боғланган, яъни ўзини атрофдагилардан ажратиш, ўзини бошқалар билан таққослаш. Булар эса бола психик ривожланишидаги муҳим қадамдир. Катталарга ўхшашга интилиш ўйин формасида амалга оширилиши мумкин. Шунинг учун 3 ёшдаги кризис боланинг ўйин фаолиятига ўтиши билан ҳал қилинади. Илк болалик даврида бола жуда эмоционал бўлади. Бироқ унинг эмоциялари барқарор эмас. Кулги аччиқ йиғи билан алмашилиши мумкин. Йиғидан кейин қувонч пайдо бўлади. Аммо болага ёқадиган предмет кўрсатилса, ёқимсиз туйғудан осонлик билан ҳалос бўлиши мумкин.

Илк болалик даврида ахлоқий ҳислар шакллана бошлайди. Бунда катталарнинг роли беқиёс. Агар улар боланинг бошқа кишилар билан ҳисоблашишга ўргатсалар, масалан; *“Шовқин қилма даданг ухляпти”*, *“Бобонгга туфлисини олиб бер”* деб ўргатсалар, болада ахлоқий ҳисларнинг таркиб топишига ёрдам берадилар. Бу даврда болада ўзи бирга ўйнайдиган ўртоқларига нисбатан ижобий ҳис-туйғулар пайдо бўлади.

Катталар билан бўладиган мулоқат жараёнида болада мақтовга нисбатан эмоционал реакция шаклланади. Бу эса ўз-ўзини баҳолаш, ўзига ва ўзининг сифатларига барқарор ижобий-эмоционал муносабатларнинг таркиб топиши ва ривожланиши учун ички шароитлар яратади. Илк болалик даврида ирода шакллана бошлайди. Ёқимли нарсани кўргач, бола уни олиб кўриш, текшириш ҳохишини амалга ошириш учун қатъиятлилиқ намоён қилади. Ирода ривожланиши учун эса бола ҳаёт шароитлари, атрофдаги кишилар билан бўладиган ўзаро муносабатлар характерида муайян ўзгаришлар содир бўлиши талаб қилинади. Бу эса бола ҳаётининг кейинги босқичида амалга ошади.

7-МАВЗУ: МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ ЁШ ДАВРИ

РЕЖА:

1. Мактабгача тарбия ёш давридаги болаларнинг жисмоний ривожланиш хусусиятлари.

2. Мактабгача тарбия ёш давридаги болаларнинг психик ривожланиш хусусиятлари

3. Боланинг мактабга психологик тайёрлиги муаммоси.

Мактабгача тарбия ёш даври ўз ичига 3 ёшдан 7 ёшгача бўлган даврни қамраб олади. Бу даврда организмнинг жадал ривожланиши давом этади. Умумий ўсиш билан бир қаторда тўқима ва органларнинг таркиб топиши ва функционал ривожланиши содир бўлади. Нафас олиш органлари, қон айланиш органларининг ривожланиши, мускуллар массасининг ортиши муҳим аҳамиятга эга. Мия оғирлиги 1110 г дан 1350 г гача ортади. Катта ярим шарлар пўстлоқ қисмининг бошқарув роли ортади. Шартли рефлекслар таркиб топиш тезлиги кучаяди, 2-сигналлар системаси интенсив ривожланади.



Болаларнинг жисмоний ривожланиши мустақилликнинг вужудга келиши учун зарур шароитлар яратади, таълим-тарбия жараёнида ижтимоий тажрибани ўзлаштириш учун имкон туғилади.

Боғча ёшидаги бола психикаси ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи болада бир қанча эҳтиёжлар ривожланиши билан вужудга келувчи қарама-қаршиликлар, зиддиятлардир. Уларнинг энг муҳимлари:

1. Мулоқатга бўлган эҳтиёж. Унинг ёрдамида ижтимоий тажриба ўзлаштирилади.
2. Ташқи таассуротларга бўлган эҳтиёж. Унинг натижасида билиш қобилиятлари ривожланади.
3. Ҳатти-ҳаракатга бўлган эҳтиёж. Бу эҳтиёж турли-туман кўникма ва малакалар системасини эгаллашга олиб келади.



Катталар ва тенгдошлари билан мулоқатга эҳтиёж бола шахсининг таркиб топишини белгилайди. Катталар билан мулоқат бола мустақиллигининг ортиши, унинг атроф муҳит, ташқи дунё билан танишувининг ортиши билан кенгайиб боради. Бу даврда мулоқатнинг асосий воситаси нутқ бўлиб қолади. Кичик боғча ёшидаги болалар катталарга турли-туман саволлар берадилар: улар нима учун қоронғу бўлишини, юлдузлар кундузи қаерга кетишини, бузоқ нима учун маъраши-ю, кучук нима учун вовилашини билиб, аниқлаб олмоқчи бўладилар. Катталарнинг

жавобида бола унга ўз ўртоғидек, жиддий муносабатда бўлишни талаб қилади. Бола билан катталарнинг бундай ҳамкорлиги билишга бўлган мулоқат деб аталади. Агарда катталар болага зарур муносабатда бўлмасалар, болада негативизм ва ўжарлик ҳосил бўлади.

Мактабгача тарбия ёш даврида мулоқатнинг яна бир формаси – шахсий мулоқат вужудга келади. Шахсий мулоқат боланинг катталар билан биргаликда бошқа кишиларнинг ва ўзининг хулқ-атвори ахлоқ нормалари асосида муҳокама қилишга актив интилиши билан характерланади.

Бола шахсининг шаклланишида тенгдошлари билан мулоқатда бўлишга эҳтиёж муҳим роль ўйнайди. Болалар ўртасида ўзаро муносабатларнинг турли формалари вужудга келиши мумкин.

Биргаликдаги фаолият жараёнида болалар бошқа болаларга раҳбарлик қилиш тажрибасини, бўйсунуш тажрибасини эгаллайдилар. Боғча ёшидаги боланинг раҳбарликка интилиши раҳбар позициясига эмас, балки фаолиятнинг ўзига эмоционал муносабати билан белгиланади. Бу даврда болада ҳали раҳбарлик учун онгли курашиш мавжуд эмас.

Мактабгача тарбия ёш даврида мулоқат усуллариининг ривожланиши давом этади. Мулоқатнинг генетик жиҳатдан дастлабки формаси – тақлиддир. А.В. Запорожецнинг таъкидлашича, боланинг ихтиёрий тақлид қилиши ижтимоий тажрибани эгаллашнинг йўллридан бири бўлиб ҳисобланади.

Боғча ёши даврида тақлид характери ўзгариб боради. Агар кичик боғча ёши даврида бола катталар ва тенгдошлари ҳатти-харакатининг алоҳида формаларига тақлид қилса, кейинчалик эса бола энди кўр-кўрона тақлид қилиб қолмай, балки хулқ-атвор нормалари намунасини онгли равишда ўзлаштиради.

Демак, мактабгача тарбия ёш даври бола ривожда янги социал, ижтимоий вазиятларнинг вужудга келиши билан характерланади. Боланинг катталар билан бўладиган муносабатлари янги формага ўтади: агар аввал бола катталар билан биргаликда фаолият қилган бўлса, энди катталарнинг

кўрсатмалари мустақил равишда бажара бошлайди. Бу даврда болада ўзининг “Мен” ини борган сари кўпроқ англаб етиш, катталар дунёсига қизиқиш ортади.

Боланинг ривожланиши учун мактабгача тарбия муассасалари яхши шароит яратадилар. Бу муассасаларда болаларга таълим бериш программаси амалга оширилади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, мактабгача тарбия муассасаларда тарбияланган болаларда психик ривожланишнинг умумий даражаси бошқа болаларга нисбатан ҳисобда юқорироқ бўлади.

Мактабгача тарбия ёш даврида ўйин фаолияти ва билиш процессларининг ривожланиши

Бу даврда фаолиятнинг етакчи тури – ўйин фаолиятидир. Ўйин бола психикасида сифат ўзгаришларни келтириб чиқаради. Бу фаолият асосида кейинги даврда етакчилик ролини бажарувчи ўқиш фаолиятининг асослари курилади.

Бола катталар ҳаётига интилиш эҳтиёжларни ўйин орқали қондира бошлайди. Ўйинда бола катталар ҳаётини, меҳнат жараёнларинигина эмас, улар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни ҳам ифодалайди. Ўйинда бола ўзига катталар ролини олади.

Ўйинда бола фаолият у ёки бу турининг талаб ва ҳуқуқларини англаб етади. Ўйин давомида бирор ролни бажариш ўйин иштирокчиларини тартиб-интизомга ўргатади. Биргаликдаги фаолиятда болалар келишиб ҳаракат қилишга ўрганадилар. Ўйин иштирокчиларининг муносабатлари жамоавийизм сифатларини таркиб топтириш билан бирга, боланинг ўз-ўзини англашини ҳам вужудга келтиради.

Ўйинда бола реал предметни ўйинчоқ билан ёки тасодифий нарсалар билан алмаштириш имконига эга бўлади. У фақат нарсаларни бошқа предметлар билан ўзгартирибгина қолмай, балки бирор ҳайвонни ёки одамни ўзи билан алмаштириши мумкин. Масалан; милтиқдан отиб, ўзи ерга ётиб олади.



Шундай қилиб, бу даврда ўйин символик характер касб этади. Бу эса психиканинг ривожланишида ҳал қилувчи момент ҳисобланади. Символларни қўллаш, бир объектни бошқа объект билан алмаштириш қобилияти туфайли болада идрок ривожланади.

Шуниси муҳимки, баъзи предметларни бошқаларнинг ўринбосарлари сифатида қўллаш бола ўйинида ҳамма нарсани тўғри келган предмет билан алмаштираверади, дейишга асос бўлмайди. Бола предметни бошқа предмет билан алмаштиришда, предметнинг хусусиятларига таянади. Ўйинда милтиқ одамга, яшиқ уйчага айланиши мумкин.

Бола предметга ўзи ном қўйганидан кейин энди предметни янги хусусиятларига мувофиқ иш кўра бошлайди. Агар калтак милтиққа айланган бўлса, унда калтак отади, отга айланган бўлса, у ҳолда бола калтакка минади ва ҳакозо.

Ўйин фаолияти билиш процессларининг ривожланишига таъсир этади. Масалан; ўйинда ихтиёрий диққат ва хотира ривожланади. Агар бола ўйин

ҳолатларига ўз диққатини қарата олмаса, уни ўйиндан чиқаришлари мумкин.

Ўйин нутқ ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Ўйин вазияти коммуникатив қобилиятларни талаб этади. Бунга интилиш эса нутқнинг ривожланишига туртки бўлади. Масалан; агар икки эгизак ўз тенгдошларидан ажратилган ҳолда тарбияланса, бу болаларда ўзига хос, фақат шу 2 бола тушина оладиган автаном нутқ пайдо бўлган. Бу болалар бир-бирларидан ажратилиб, турли, бошқа-бошқа болалар жамоавийига қўшиб қўйилганидан кейингина улар нормал нутқий алоқа қилиш қобилиятига эга бўла бошлаганлар. Ўйин интеллектуал ривожланишга ҳам таъсир этади. Ўйинда бола ҳаракат ва предметларни умумлаштиришни ўрганади. Ролли ўйинда фикран ҳаракат қилиш қобилияти ривожланади. Ролли ўйин психик фаолиятнинг бошқа формалари, масалан, ҳаёлнинг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга.

Мактабгача тарбия ёш даврида ўйин фаолиятининг мазмуни ўзгаради. Бу даврнинг бошларида катталар реал предметлар билан қандай ҳаракатларни бажарсалар, болалар ҳам шундай ҳаракатларни амалга оширадилар. Масалан; 3 ёшли болалар стол чангини артиши, пол супуриши, нон кесиши, оёқ кийимларни тозалаши мумкин. Бундан ташқари, бола бу даврда ёлғиз ўйнайди. Болалар бир-бирларининг ўйини билан қизиқмайдилар, улар ўз ўйин, ўйинчоқларини ўйнаш билан машғул бўлади.

Мактабгача тарбия ёш даврнинг охирларига келиб, болалар ўйинни бошқача характер касб этади. Бу болалар ролли ўйинларини ўйнашга мойил бўладилар.

Боғча ёши даврида ўйин билан бир қаторда фаолиятнинг маҳсулдор формалари ҳам мавжуд бўлиб, улар бола психик онтогенезида муҳим роль ўйнайди. Булар – расм чизиш, аппликациялар яшаш.

Мактаб таълимига психологик тайёрликнинг шаклланиши

Боланинг мактабга қабул қилиниши билан унинг ҳаётида бутунлай янги босқич бошланади. Бу босқичга эса бола етарлича тайёрланган бўлиши лозим. Аввалом бор, бола унга фақат янги ҳуқуқларни берибгина қолмай,

балки анча мураккаб вазифаларни ҳам юкловчи жиддий фаолиятни бажаришга тайёр бўлиши керак. Мактаб боласи ўқитувчининг барча топшириқларини систематик равишда бажариши, айти вақтда хохлаш-хоҳламаслигидан қатъий назар ўзини мактаб қоидалари талабларига мос тарзда тутиши зарур.

6-7 ёшга етган болаларнинг кўпчилиги мактаб боласи ҳолатига, бола бўлишга интилади. Бироқ улар доим ҳам бола ҳолатини етарлича тассавур қила олмайдилар. Баъзида уларни фақат боланинг ташқи кўриниши, портфелга эга бўлишлик, каттадек ўзини ҳис қилиш, баҳо олиш қизиқтириши мумкин. Аслида эса билишга бўлган қизиқишлари етарлича тараққий этган, янги билимлар эгаллашга интилувчи болаларгина болалик ҳолатига ҳақиқий тайёр ҳисобланадилар. Шундагина бола ўзининг мактабдаги мажбуриятларига жиддий муносабатда бўла олади. Лекин бола бўлиш хоҳиши ҳамда ўқишга жиддий муносабатда бўлишнинг ўзи етарли эмас. Булардан ташқари яна бола ўзини дарсда диққат-эътиборли бўлишга мажбур этиши, қонун-қоидаларни ўрганиши, қийин масалани кунт билан ечиши керак. Бошқача қилиб айтганда, бўлғуси бола ўз хулқ-атвори, ҳатти-ҳаракатини ихтиёрий равишда бошқариши, билиш фаолиятини ўқув масалаларини ечишга қаратиши зарур.

Мактабга қадам қўйиши билан бола умумий иш билан машғул бўлган тенгдошлар группасига киради. Бу группа боғчадаги тенгдошлар группасидан тубдан фарқ қилади. Мактаб болаларининг ўзаро муносабатлари боғчадагига қараганда бошқача асосда қурилади – синфда боланинг ўрни бошқача кўрсаткичлар, аввало ўқишдаги муваффақият билан белгиланади. Бундай шароитларда жамоавийга кириш учун бола бошқа болалар билан ўзаро муносабат ўрнатишнинг ўзига хос усулларига эга бўлиши керак, ўртоқлик ҳисси яхши ривожланган бўлиши зарур.

Мактабга психологик тайёр бўлишлик – бу боланинг аввалга психик ривожланиши, оилада ва боғчада олиб борилган таълим-тарбия системасининг натижасидир. Муваффақиятли ўқиш учун зарур бўлган

хислатлар дарҳол вужудга келмайди, балки аста-секинлик билан, боланинг туғилган вақтидан бошлаб шаклланади. Бу хислатларнинг шаклланишида фаолиятнинг ўйин, расм чизиш, яшаш-қуриш каби турлари катта аҳамиятга эга. Айнан шу фаолият турларида хулқ-атвор, ҳатти-ҳаракатнинг ижтимоий мотивлари вужудга келади, идрок ва тафаккур шаклланади ҳамда такомиллашади, болаларнинг ўртасидаги ўзаро муносабатлари ривожланади. Албатта, булар катталарнинг доимий раҳбарлиги остида амалга оширилади, чунки катталар ўсиб келаётган авлодга ижтимоий хулқ-атвор тажрибасини берадилар, зарур билимлар ва кўникмалар ҳосил қиладилар.

Демак, боланинг мактабдаги ўқишга тайёрлиги шахснинг ижтимоий етуклик босқичларидан биридир. Лекин ижтимоий онтогенезнинг бундай босқичига бола ўз-ўзидан кўтарилмади. Унинг бу босқичга кўтарилишига боғча ва оиладаги бутун таълим-тарбия иши ёрдам беради.

Бола 7 ёшга етганда жисмоний жиҳатдан анча ўсади, ўзини идора қилишга ўрганади, хулқ-атвор қоидаларини ўзлаштира бошлайди. Хотира ва тасаввури ривожланади, кўпгина шеър ва ҳикояларни ёддан билади. Унинг нутқи маълум даражада ривожланиб, сўз запаслари кўпаяди. Натижада у ўз ўртоқлари ва катталар билан эркин суҳбат қила оладиган бўлади.

Мактабгача тарбия ёш даврининг охирларига келиб, болаларда турли ҳаракатлар ривожланади. Бола ручка, қалам, қайчи каби предметлардан фойдаланиш малакасини эгаллай бошлайди.

Ўйин ва боғчадаги дидактик машғулотлар жараёнида болаларнинг ақл-идроки, хотира ва тафаккури ўсади. Булар ўз навбатида, боланинг мактабда ўқий олиши учун психологик замин тайёрлайди.

Мактабга тайёрлик муаммосини ҳал қилишда 2 та нуқтаи-назарни ажратиб кўрсатиши мумкин: педагогик, психологик.

1 – қараш тарафдорлари боланинг мактабга тайёрлигини уларда ўқув малакалари: ҳисоблаш, ўқиш, ёзишни шаклланганлиги билан белгилайдилар. Ушбу нуқтаи-назар болаларни ушбу мезонлар бўйича танлаш имконини беради. Бунда қандай дастур асосида ўқитилишлиги ҳақидаги масала ҳал

қилинмайди.

Психологик қараш асосида мактабга тайёрликни боланинг умумий психик ривожланиш кўрсаткичларини аниқлаш мезони ётади. Бунда мактабга тайёрлик боланинг психик етуклик даражасини аниқлаш орқали белгиланади. Психик етуклик эмоционал, интеллектуал, ижтимоий соҳаларнинг ривожланиш даражаси сифатида қаралади.

1. Эмоционал етуклик соҳаси – эмоционал барқарорликда намоён бўлади.

2. Интеллектуал соҳа – идрокнинг дифференциацияси (перцептив етуклик), ихтиёрий равишда диққатни тўплаш, аналитик таффакур, мантикий эсда олиб қолиш, воқеликка онгли (реал) муносабатда бўлиш, янги билимлар олишга қизиқиш, оғзаки нутққа эга бўлиш, символларни тушуниш ва қўллаш қобилияти, кўрув-ҳаракат координацияси ривожланишида ифодаланади.

3. Ижтимоий етуклик – бошқа болалар билан мулоқатда бўлиш эҳтиёжи, болалар гуруҳига қизиқиш ва анъаналарга бўйсунуши, мактаб таълими вазиятларида бола ролини бажара олиш қобилиятларида намоён бўлади.

8-МАВЗУ: КИЧИК МАКТАБ, ЎСМИРЛИК ВА ЎСПИРИНЛИК ДАВРИ РЕЖА:

1. Кичик мактаб ўқувчиларнинг жисмоний ва психик ривожланиш хусусиятлари.
2. Кичик мактаб ёшида билиш жараёнларининг ва шахснинг ривожланиши.
3. Ўсмирлик даврига психологик тавсиф.
4. Илк ўспиринлик даврида психик ривожланиш.
5. Ўспиринлик даври.

Кичик мактаб болаларнинг жисмоний ва психик ривожланиш хусусиятлари

Кичик мактаб ёш даври 6-7 ёшдан 10-11 ёшгача, яъни 1-4 синфларни ўз ичига олади. Бу даврнинг ўзига хос характерли хусусияти шундаки, мактабгача, боғча ёшидаги, бола энди мактаб боласи. Бу давр бола учун мактабгача ёш давридаги хусусиятлардан мактаб боласи учун характерли хусусиятларга ўтиш даври бўлиб ҳисобланади. Бу даврда шахснинг психик хусусиятлари таркиб топади. Шунинг учун ҳам олимлар ўз тадқиқотларини ҳозирги пайтда кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ривожланиш резервларини излаб топишга қаратмоқдалар. Бу резервларнинг қўлланилиши натижасида болаларни келгусида ўқиш ва меҳнат фаолиятига муваффақиятли тайёрлаш учун имкониятлар яратилади.

Бу давр ҳам бир ёш давридагидек ўзининг жисмоний хусусиятларига эга бўлади. Кичик мактаб ёши даврида тананинг бутун органлари ва тўқималарида муҳим ўзгаришлар рўй беради.

Бола 7 ёшдан 11 ёшгача жисмоний жиҳатдан нисбатан осойишта ва бир текисда ривожланади. Бўйи ва оғирлиги, организмнинг мустаҳкамланиши анча текис ва пропорционал тараққий этади. Бу ёшдаги боланинг суяк системаси таркиб топиш босқичида бўлади. Умurtқа поғонаси, кўкрак қафаси, тос, қўл, оёқ суяклари ҳали тўла етилмаган бўлади.

Буларни ўқув-тарбия жараёнини амалга ошираётганда албатта эътиборга олиш лозим. Болаларнинг гавдани тўғри тутишлари, тўғри ўтиришлари ва тўғри юришлари ҳақида доимий ғамхўрлик қилиш зарур. Боланинг кичик мактаб ёш даврида панжа ва бармоқ суяклари ҳали етарлича етилмаган бўлади. Шунинг учун панжа ва бармоқлар билан қилинадиган майда ва аниқ ҳаракатлар, айниқса, 1-синф болалари учун қийин ва толиқтирувчи бўлади.

Кичик мактаб боласида юрак мускуллари интенсив равишда ўсиб, унинг қон билан таъминланиши кучаяди. Қон томирларининг диаметри катта бўлиб, бош мия қон билан яхши таъминланади, шунинг учун боланинг иш қобилияти яхши бўлади. Бош мия оғирлиги 7 ёшдан кейин сезиларли даражада ортади. Бу даврда миянинг оғирлиги катта ёшли киши миясининг

оғирлигига деярли тенглашади. Ўрта ҳисобда 7 ёшда 1280 г бўлса, 11 ёшда 1400 г гача етади.

Миянинг аналитик-синтетик функцияси ортади. Қўзғалиш ва тормозланиш процессларининг ўзаро муносабати аста-секин ўзгаради: тормозланиш процесси анча кучли бўла бошлайди, лекин аввалгидек қўзғалиш процесси устунлик қилади, шунинг учун кичик мактаб ёшидаги бола юксак даражада қўзғалувчандир.

Бу ёшдаги боланинг ўқиш ва дам олиш режимига риоя қилиш муҳим аҳамиятга эга. 7 ёшли боланинг жисмоний онтогенези унчалик толиқмай 3-5 соат машғулот ўтиш (3-4 соат мактабдаги дарс ва уй вазифаларини бажариш) имконини беради.

Шундай қилиб, кичик мактаб ёшида боғча ёши даврига нисбатан скелет-мускул системасининг мустаҳкамланиши; юрак-қон томирлари фаолиятининг барқарорлашиши; қўзғалиш ва тормозланиш каби нерв процессларининг мувозанатлашиши рўй беради. Буларнинг ҳаммаси эса мактаб ҳаётининг, яъни боладан жисмоний чидам, ақлий қувватни талаб этувчи алоҳида фаолият – ўқув фаолиятининг бошланиши учун жуда муҳимдир.

Шунинг учун ҳам кичик мактаб ёшидаги боланинг психологик, анатомик-физиологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўқув-тарбиявий жараёни ташкил этиш лозим бўлиб, бу эса кейинги даврларда боланинг психик ривожланиши, билимларни ўзлаштириш учун муҳим шартлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Аввал айтиб ўтганимиздек, психик ривожланишнинг ҳар бир босқичи фаолиятининг асосий, етакчи тури билан характерланади. Мактабгача ёш даврида ўйин фаолияти етакчи фаолият тури бўлиб, бу ёшдаги болалар ўқишса, меҳнат қилишса ҳам, барибир уларнинг асосий шуғулланадиган ишлари – ролли ўйинлардир. Ўйинда хаёл процесси, символларини қўллашни ўрганиш ривожланади. Булар эса боланинг мактабга тайёрлигини характерловчи асосий моментларидир.

7 ёшли бола мактабга бориши билан у мактаб боласи бўлади. Шу вақтдан бошлаб боланинг ҳаётида ўйин ўзининг бош ролини йўқота боради. Кичик мактаб ёшидаги боланинг етакчи фаолияти тури – ўқиш бўлиб қолади. Бу эса унинг ҳатти-ҳаракатлари мотивини сифат жиҳатдан ўзгартиради, боланинг ахлоқий ва билиш кучларини ривожлантиришда янги манбалар очиб беради.

Боланинг мактабга қадам қўйиши билан унинг бутун ҳаёт тарзи, ижтимоий ҳолати, жамоа, оиладаги аҳволи кескин ўзгаради. Мактабга кириш билан унинг асосий вазифаси – ўқиш, билим олиш бўлиб қолади. Бу эса боладан маълум уюшқоқликни, интизомни талаб қиладиган меҳнатдир.

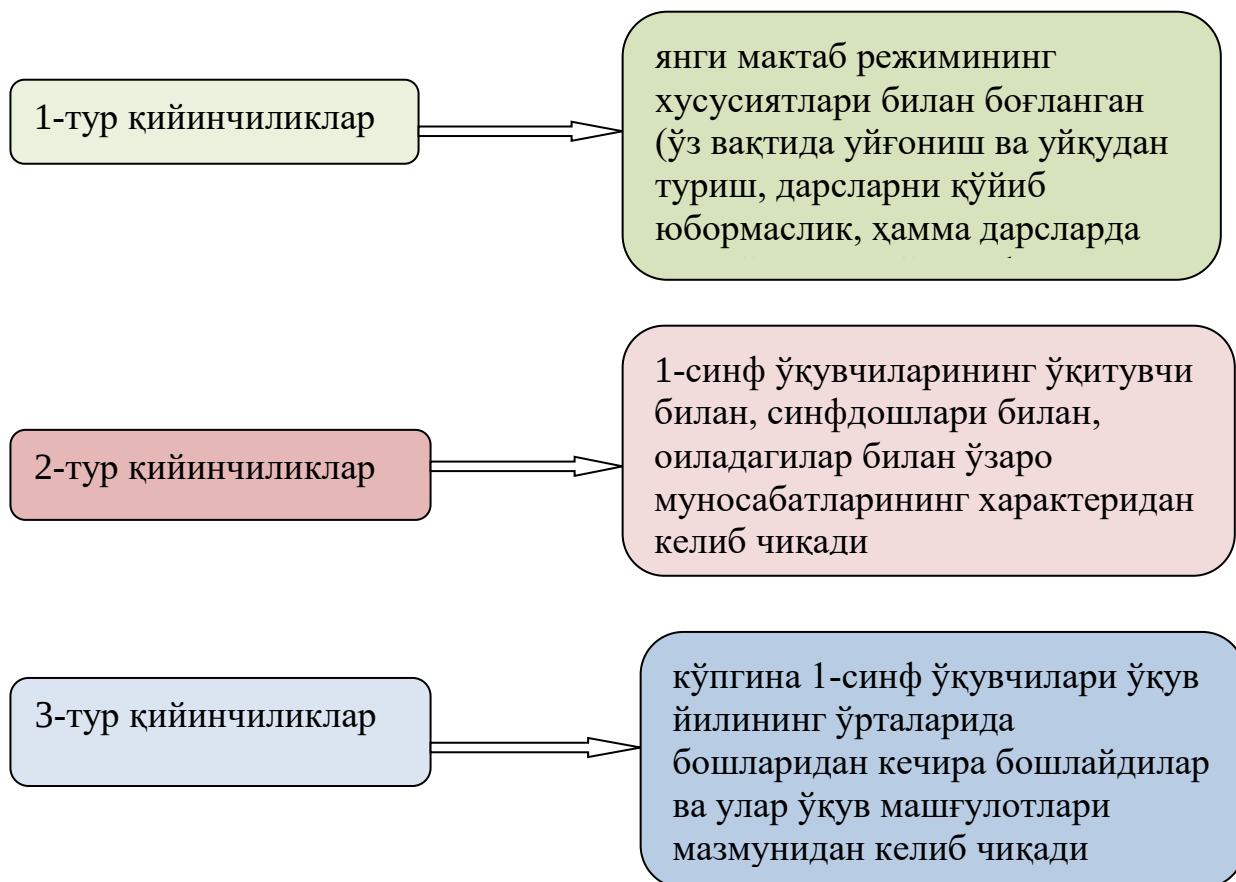
Мактаб боласи ўзи учун янги бўлган жамоага қўшилади. Бу жамоада у 9 йил давомида ўқийди, яшайди, катта бўлади. Синф жамоаси шунчаки тенгқурлар гуруҳи эмас. Жамоа ўз аъзоларидан ўзаро талабчанликни, ўзаро ёрдамни, жавобгарликни, ташкилотчилик ва интизомлиликни талаб қилади.

Кичик мактаб ёшидаги бола билмларини ўзлаштириш учун кузатувчанлик, ихтиёрий эса олиб қолиш, диққатни тўплай олиш, умумлаштириш ва мулоҳаза юрита билиш қобилиятига эга бўлиши керак. Бу талаблар кун сайин ортиб боради. Шундай қилиб, бола мактаб боласи бўлади. Унинг ҳаётида бурилиш моменти юзага келади.

Кўпчилик болалар бунга тайёр бўладилар. Улар мактабга қувонч билан борадилар. Боланинг бундай ички позицияси биринчидан; боланинг синфда ўзини тутиш, кун тартибига риоя қилиш, хулқ-атвор қоидаларига таалуқли бўлган ўқитувчининг талабларини тезда қабул қилиши; иккинчидан; билим ва малакаларни ўзлаштириш процессига ижобий муносабатда бўлиши билан боғлиқ.

Хулоса қилиб, шуни айтиш мумкинки, мактаб ҳаётининг 1-босқичи учун характерли хусусият – боланинг ўқитувчи янги талабларига бўйсунishi ва ўқув предметларнинг мазмунига қизиқишидир. Боланинг бу босқични енгил босиб ўтиши мактабдаги машғулотларга унинг яхши тайёрлигидан далолат беради.

Бироқ, 7 ёшли болаларнинг ҳаммаси ҳам бунга эса эмаслар. Уларнинг кўпчилиги у ёки бу қийинчиликларни бошдан кечиради ҳамда мактаб ҳаётига дарҳол киришиб кета олмайди. Кўпинча, 1-синфга келган болаларда 3 турдаги қийинчиликларни учратиш мумкин:



1-тур қийинчиликларни енгиш учун ўқитувчи ва ота-оналар боланинг ҳаётига қўйиладиган талабларни ёрқин ифодалаб беришлари, бу талабларнинг бажарилишини доимо назорат қилиб боришлари, болаларнинг индивидуал хусусиятларига мос равишда рағбатлантириш ва жазолаш чораларини қўллашлари лозим.

2-тур қийинчиликлар. Ўқитувчи болаларга хушмуомалалик, мулоимлик билан муносабатда бўлишига қарамай, у маълум ҳаракат қоидаларига амал қилишни талаб қилувчи жиддий, авторитетли киши сифатида гавдаланади. У доимо болаларнинг ишини баҳолайди. 1-синф ўқувчиси янги муҳитга кириб қолганида ўзини йўқотиб қўяди, болалар билан дарҳол тил топиша олмайди, ўзини ёлғиз ҳис қилади.

Тажрибали ўқитувчи ҳар бир болага 1 хилда талаб қўяди, аммо бунда у турли хил болалар бу талабларни бажараётгандаги индивидуал хусусиятларини диққат билан кузатади. Фақатгина шу асосидагина бола болаларга таъсир қилишининг у ёки бу усулини танлашга муваффақ бўлади. Натижада болада ўқитувчига ва унинг ҳаракатларига ишончни тарбиялаш мумкин бўлади.

3-тур қийинчиликлар. Ўқув йилининг бошида болалар мактабга шошиб борадилар, турли хил машқларни бажаришга қизиқадилар, боланинг баҳолари билан фарқланади.

Бироқ 1-синфда ўқиш одатда шундай тузилганки, болалар керак бўлган вақтда эсга тушуриш ва қўллаш лозим бўладиган тайёр билимларни эгаллайдилар. Одатда бу билимларга махсус эҳтиёж сезилмайди. Бундай машғулотларда ўқув материалининг мазмунига қизиқиш суст таркиб топади.



Шунинг учун ўқитувчилар бу турдаги қийинчиликларни бартараф қилиш учун ўқув материалига қизиқарлироқ элементларни киритадилар.

Кичик мактаб ёшида болаларнинг ўқиш фаолияти қатъий равишда мақсадга мувофиқлаштирилган бўлади:

Биринчидан, болалар ўқиш, ёзиш ва ҳисоблаш малакасини

эгаллашлари, арифметика, она-тили, табиатшуносликдан анча катта хажмда билим орттиришлари керак.

Иккинчидан, боланинг билим даражаси ва билиш қизиқишлари кенгаяди ҳамда ривожланади.

Учинчидан, билиш процессларининг онтогенези, ақлий ривожланиш юзага келади, актив, мустақил, ижодий фаолият учун қобилият таркиб топади.

Тўртинчидан, ўқишга бўлган йўналиш, ўқишга нисбатан маъсулиятли муносабат, ўқишнинг юксак ижтимоий омиллари таркиб топиши керак.

Бошланғич синфлардаги ўқиш фаолияти даставвал психик процессларнинг ривожланишини, яъни теварак-атрофдаги оламни бевосита билишни – сезги ва идрокнинг ривожланишини қилади.

Кичик мактаб болалари шахсининг ривожланиши

Мактабга қабул қилиниш билан боланинг бутун ҳаёти, кун тартиби, режими ўзгаради, атрофдаги кишилар, аввало ўқитувчи билан маълум муносабатлар таркиб топади.

Одатда, кичик мактаб болалари ўқитувчининг барча талабларини сўзсиз бажарадилар, улар билан баҳслашмайдилар. Улар ўқитувчининг баҳоларини, гапларини ишонч билан қабул қиладилар, ўқитувчига тақлид қиладилар. Бу эса ўзининг салбий ва ижобий томонларига эга. Ишонч, топширилган ишни сўзсиз бажариш каби психик хусусиятлар муваффақиятли таълим ва тарбия учун замин ҳисобланади. Шу билан бирга ўқитувчи авторитетига бўйсуниб, унинг кўрсатмаларини ўйламасдан бажариш келгусида таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир этиши мумкин.

Кичик мактаб боласи шахсининг йўналиши унинг эҳтиёж ва мотивларида ифодаланади. Кичик мактаб боласида мактабгача бўлган ёш давридаги болалардек бир қатор эҳтиёжлар мавжуд. Аввалдагидек, болада ўйин фаолиятига бўлган эҳтиёж кучли, бироқ унинг мазмуни ўзгаради. Кичик мактаб ёшидаги бола мактаб, ўқитувчи каби ўйинларни ўйнашни давом

этиради. Лекин, ўйнар экан бола соатлаб ёзиши, ҳисоблаши, ўқиши, расм чизиши, ашула айтиши мумкин. Ўқув фаолиятини ташкил қилишда буни ҳисобга олиш муҳимдир.

Бу даврда болаларда ҳаракатланиш эҳтиёжи ҳам кучли. Бола дарсда ҳаракатланмасдан узоқ ўтира олмайди. Айниқса бу эҳтиёж танаффус вақтида яққол намоён бўлади. Шунинг учун ҳам болаларга кўпроқ ҳаракатланиш имконини бериш зарур.

Шунингдек, бу давр учун ташқи таассуротларга бўлган эҳтиёж жуда характерлидир. Кейинчалик у билиш эҳтиёжларига айланади, 1-синф боласини биринчи навбатда предмет, воқеа ҳодисаларнинг ташқи томони жалб қилади. Масалан; у катта ҳоҳиш билан турли жамоат топшириқларини бажаришга интилади. Топшириқларни бажаришда бола янгилик ҳисси йўқолмагунча максимум активлик намоён қилади.

Ўз-ўзини англаш ва ўз-ўзини баҳолаш. Мактабгача бўлган даврда ўз-ўзини англаш онтогенезининг муайян даражаси – боланинг мактабдаги таълимга тайёрлиги кўрсаткичларидан биридир. Бу даврда болада ўзини ижтимоий мавжудот деб ҳисоблаш вужудга келади. Ўз-ўзини англаш ривожланишнинг бу даражаси ўзига хос шахсий янги тузилма – боланинг ички позициясининг таркиб топиши билан бевосита боғланган. Бола ҳолатига интилиш бола шахсини характерлайди, унинг хулқ-атвори, ҳатти-ҳаракати ва унинг воқеликка ҳамда ўз-ўзига бўлган муносабатини белгилайди.

Ўқув фаолиятида боланинг ўз-ўзини билиши амалга оширилади. У атрофдагилар томонидан баҳоланади ва шунинг учун боланинг улар ўртасидаги ўрнини белгилайди. Энди ўқув фаолиятида бола ўзини билади, унда ўзи ҳақида тасаввурлар, ўз-ўзини баҳолаш таркиб топади. Ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини бошқариш кўникмалари шаклланади.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, ўзи ҳақидаги тасаввурлар ўзига бўлган муносабатлар, яъни ўз-ўзини баҳолаш билан узвий боғланган. Ўзи ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланиш даражасига кўра болалар 3 гуруҳга бўлинади.

1 – гуруҳга шундай болалар кирадики, уларнинг ўзлари ҳақидаги

тасаввурлари адекват ва барқарордир. Бу гуруҳга кирувчи болалар ўз хатти-ҳаракатларини таҳлил қилиши, бу хатти-ҳаракат мотивларини ажратиш, ўзи ҳақида ўйлаш билан характерланади.

Болаларнинг 2 – гуруҳи шу билан характерланадики, унинг аъзоларининг ўзлари ҳақидаги тасаввурлари беқарор ва адекват эмас. Бу болаларда ўзларидаги муҳим сифатларни ажратиб кўрсатиш, ўз хатти-ҳаракатини таҳлил қилиш малакаси етарли эмас. Фақат баъзи ҳоллардагина бу гурӯппага кирувчи болалар ўзларини адекват баҳолашлари мумкин.

3 – гуруҳга кирувчи болалар учун характерли нарсалар уларнинг ўзлари ҳақидаги тасаввурлари уларга бошқалар, айниқса катталар томонидан берилган характеристикадан иборат. Бу болаларнинг ўзи ҳақидаги тасаввурлари ривожланиши (қуйи) паст даражада.

Таъқиқотларнинг кўрсатишича, кичик мактаб болаларида ўз-ўзини баҳолашнинг барча турлари: адекват – барқарор, юқори – барқарор, беқарор (юқори ёки паст) баҳо бериш кузатилади.

Ўсмирлик даври

Ўсмирлик даврида бўй 11-12 ёшда 6-7 см дан 10 см гача ўсади, лекин қизларда олдинроқ боради, 13-14 ёшда иккала жинс ўртача бўй ўсиши бараварлашади. 15 ёшдан ўғил болалар ўсишда қизлардан олдинда боради. Тананинг умумий ҳажмидан 7-8 % ини қон ташкил қилади, қон босими бирмунча ошади: симоб устунининг 110-115 мм даражасида бўлади. Юрак қисқариш частотаси бир мунча секинлашади: 11 ёшда минутига 85-90 марта урса, 14-15 ёшда 70 мартагача пасаяди.

11-12 ёшда ўсмирнинг ички секреция безлари қайта курилади. Гипофизнинг олд қисмидан ишлаб чиқариладиган гармонлар гавданинг ўсишини таъминлайди. Гипофиз ўрта қисми кучайиши сабабли пигментлар алмашилиши ўзгаради, натижада соч қорайиши, юзларнинг оқариши кузатилади. Қалқонсимон безнинг функцияси ҳам кучаяди. Бу без ишлаб чиқарадиган тироксин гармони организмда модда алмашинуви ва энергия

сарфини орттиради.

Ўсмирлик даври учун ўқиш асосий турларидан биридир. Ўсмирнинг психик онтогенези кўп жиҳатдан унинг қандай ўқишига боғлиқдир.

Ўсмирнинг ўқиш фаолиятида ўзига хос қийинчиликлар ва қарама-қаршиликлар бор. Лекин шу билан бирга педагог таяниши лозим бўлган устунликлар ҳам мавжуд. Бу устунликлар шундан иборатки, ўсмирлардаги катталиқ ҳисси, уларнинг мустақиллиги ўқув фаолиятининг барча турларига бўлган машғулоти мустақил ташкил этиш формалари ҳам, мураккаб ўқув материали ҳам мактабдан ташқарида ўзининг билиш фаолиятини қуриш имкониятлари ҳам ўзига жалб қилади. Аммо, у бу тайёриликни ҳали қандай амалга оширишни билмайди.

Ўсмирлик ёшига ўтиш болаларнинг ўқиш фаолиятидаги муҳим қайта ўзгаришлар билан боғлиқдир. Ўқиш фаолиятининг янги ва юқорироқ босқичи унинг мустақиллик даражаси билан белгиланади.

Воқеликка бўлган онгли муносабатнинг ўсиши билан ўсмирларнинг ўқишга бўлган онгли муносабатлари сезиларли даражада ортади. Ўсмирлар ўқиш фаолияти мотивлари мураккаб тузилишга эга. Улар таркибига:



1. Кенг ижтимоий мотивлар – а) билим олишнинг ижтимоий жиҳатдан муҳим эканини англаш; б) мустақил ҳаёт ва меҳнатга тайёрланиш учун ўқиш зарурлиги ва ҳақозо.

2. Билиш мотивлари.

3. Шахсий мотивлар – болалар жамоавийида обрў қозонишга интилиш ва раҳбарлик ролини ўйнаш каби мотивлар киради.

Ўсмирларнинг ўқишга бўлган ижобий муносабатларининг таркиб топишида ўқув материалининг ғоявий-илмий мазмуни, унинг ҳаёт ва амалиёт билан боғлиқлиги, баён қилишнинг эмоционал характери катта аҳамиятга эга. Экспедициялар, турли хил тўғараклар ўсмирларнинг ўқишга бўлган ижобий муносабатларининг таркиб топишига ёрдам беради.

Фан асосларини эгаллаш жараёнида ҳаёт тажрибаси ва билим савиясигина ортиб қолмай, балки ўсмирларнинг қизиқишлари таркиб топади ва ривожланади. Қизиқишлар кичик мактаб ёшидагидан фарқ қилади. Биринчидан, ўсмирларда қизиқиш соҳаси анча кенг. Ижтимоий сиёсий қизиқишлар ҳам асосий ўрин эгаллайди. Ўсмирларнинг билишга оид қизиқишлари ўқиш ишларининг қўйилиши билан боғланган.

Ўсмирнинг қизиқишлари фақатгина анча кенг ва турли-туман бўлиб қолмай, балки анча чуқур ва мазмундор бўлиб қолади. Масалан; техникага. Ўсмирларнинг қизиқишлари анча барқарор бўлади. Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, ўсмирлик ёшида зарарли қизиқишлар ҳам бўлиши мумкин. Ўсмирлик ёшининг охирларига келиб, муайян касбга бўлган қизиқишлар таркиб топа бошлайди. Бу эса кўпчилик ўсмирларнинг 9-синфдан кейин КХК, АЛ га ўқишга боришлари билан боғлиқ. Бироқ, кўпинча уларда касб ҳақида тўлиқ тасаввур бўлмайди.

Ўқиш фаолияти характерининг ўзгариши ўсмирдан ақлий фаолиятининг анча юқори ва уюшган бўлишини талаб этади. Ўсмирда идрокнинг кўлами орта боради. Ўсмирлик ёшида хотира ва диққатда муҳим ўзгаришлар юз беради. Уларнинг ихтиёрийлиги ортади. Хотира ва диққат уюшган, идора қилинадиган ва бошқариладиган жараёнлар характерини касб этади. Фикрлаш фаолиятида ҳам муҳим силжишлар рўй беради. Ўсмир фикрлаш фаолиятининг асосий хусусиятлари – абстракт тафаккурнинг ўсиб бориши, конкрет образли ва абстракт тафаккур ўртасидаги нисбатнинг абстракт тафаккур фойдасига ўзгаришидир.

Айнан ўсмирлик ёшида мактаб ва мактабдан ташқари муассасалар таълим-тарбия ишининг таъсири остида, фан асосларини эгаллаш асосида қобилиятлар таркиб топа бошлайди. Аввалги даврларда ҳам қобилиятлар намоён бўлади, аммо ўсмирлик даврида улар чинакам ривожлана бошлайди. Бунинг сабаби – ўсмирлик чоғида чуқур, таъсирчан, барқарор қизиқишлар юзага келади, теварак-атрофга онгли муносабат вужудга келади, мустақил ижодий тафаккур тараққий этади.

Буни дарсаларда, олимпиадаларда, бадий хавоскорлик конкурслари, кўргазмалар ўтказиб, турли тўғараклар уюштириб амалга ошириш мумкин.

Ўсмирлик давридаги муҳим хусусиятлардан яна бири – тенгдошлари билан бўладиган муносабатларнинг чуқурлашувидир. Ўсмир катта ёшдаги кишиларга қараганда, ўз тенгдошлари билан яқинроқ мулоқатда бўлишга интилади, чунки улар бир-бирларини кўпроқ тушунадилар, уларнинг дунёқараши, тушунчалари бир-бирига яқинроқ. Катталар билан бўладиган мулоқат тенгдошлари билан мулоқатнинг ўрнини боса олмайди.

Ўсмирнинг тенгдошлари, ўртоқ, синфдошларига бўлган муносабати кичик мактаб ёшидагидан фарқ қилади: унинг муносабатлари кўп қиррали ва мазмунлироқ.

Ўсмирлик даврида яқинлиги даражаси бўйича турли хил ўзаро муносабатлар вужудга келади: шунчаки ўртоқ, яқин ўртоқ, дўст. Улар ўртасидаги мулоқат ўқув фаолиятидан, мактабдан ташқарига чиқа бошлайди ва ўсмир ҳаётининг зарур ва муҳим соҳасига айланади. Тенгдошлари билан мулоқот ўқишни 2 ўринга суриб қўяди ва ота-оналари билан бўладиган мулоқот қизиқарсиз бўлиб қолади.

Ўсмирда бир томондан, тенгдошлари билан мулоқотга, биргаликдаги фаолиятга интилиш, иккинчи томондан, ўртоқлари томонидан ҳурматга эга бўлиш ҳохиши намоён бўлади. Бу муҳим эҳтиёж бўлиб қолади. Муносабатлардаги кўнгилсизлик, энг яқин дўстга эга бўлмаслик ёки дўстликнинг бузилиши, ўсмир учун энг оғир мусибат ҳисобланади. Ёлғизликни ҳис этиш ўсмир учун жуда оғир. Синфдошлар билан яхши

муносабат ўрната олмаслик оқибатида ўсмир энди ўзига дўстни мактабдан ташқарида излашга уринади. Ўсмир уларни топади, бироқ улар ҳамма вақт ҳам яхши бўлавермайди.

Шундай қилиб, ўсмирлик даврида шахснинг турли хил сифатлари таркиб топади, янги психологик хусусиятлар вужудга келади. Ўсмирлар билан муносабатларда қатъий оҳанг билан буюруқ бермаслик, сўзсиз бажаришни талаб қиладиган кўрсатмалар ва қатъий талаблар қилмаслик зарур. Лекин, талаблардан умуман воз кечмаслик лозим.

Ўсмир билан гаплашганда ишонч, маслаҳат ёки илтимос оҳангида гаплашиши керак. Буйруқ кўпинча салбий реакцияни юзага келтиради, маслаҳатга эса умуман бошқача муносабатда бўлади.



Ўспиринлик даврининг психологик хусусиятлари

Онтогенез психологиясида ўспиринлик, одатда , жинсий етилишдан бошланиб, катталикнинг бошланиши билан тугалланадиган ривожланиш босқичи сифатида қаралади. Бироқ, шу қарашнинг ўзи, яъни биринчи чегара

физиологик, иккинчиси ижтимоий чегара эканлигининг ўзи бу ҳолатнинг кўп қиррали ва мураккаб эканлигини кўрсатади.

Ўспиринлик даврининг бир қанча назариялари мавжуд. Булар: биологик назариялар, психологик, психоаналитик, ижтимоий назариялардир. Биологик назария тарафдорлари ўспиринликни аввало, организм эволюциясининг маълум босқичи деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, бошқа барча томонларнинг ривожланишини айнан биологик процесслар белгилайди. Психологик назариялар эса асосий эътиборни психик эволюция қонуниятлари, ички дунё ва ўз-ўзини англаш хусусиятларига қаратадилар. Психоаналитик назариялар эса ўспиринлик деганда психосексуал ривожланишнинг маълум босқичини тушинадилар. Юқорида таъкидланган назарияларнинг барчаси ўспиринликка инсоннинг ривожланиш процессини ё индивид, ёки шахс сифатида қараш нуқтаи-назаридан ёндошадилар. Бироқ бу ривожланиш турли социал ва маданий муҳитда турлича кечади. Социал назариялар ўспиринликни ижтимоийлашувнинг маълум босқичи, болаликдан мустақил ва маъсулиятли катталик фаолиятига ўтиш сифатида қарайдилар. Тадқиқотчиларнинг диққати асосан инсон ўзлаштириши лозим бўлган социал (ижтимоий) ролларга, меҳнат фаолиятига қўшилиш билан боғлиқ бўлган муаммоларга қаратилади.

Ҳозирги психология фани ўспиринлик муаммосини комплекс равишда, яъни онтогенезнинг ички қонуниятлари ва социал-психологик омилларини ҳисобга олган ҳолда ўрганиш лозим деб ҳисоблайди. Бу анча мураккаб, чунки психофизиологик онтогенез темпи ва босқичлари доим ҳам ижтимоий (социал) етилиш муддатлари билан мос келавермайди. Акселерация процесси натижасида болалар тез ривожланиб, бундан 2-3 авлод аввалги болалардан ўртача ҳисобда 2 йил олдин тўла ўсишга эришмоқдалар. Жинсий етилиш ҳам 2 йилча олдин бошланиб, 2 йил олдин тугалланмоқда. Шу туфайли ўсмирлик даври чегаралари 14-14,5 ёшни ташкил қилмоқда. Бунга мувофиқ, ўспиринлик даври ҳам эрта бошланмоқда. Бироқ, бу босқичнинг мазмуни 1-навбатда ижтимоий шароитлар билан белгиланади.

Ёшларнинг жамиятдаги тутган ўрни, билим даражаси шу шароитларга боғлиқ.

Демак, илк ўспиринлик даврининг чегаралари 14,5 ёшдан – 17 ёшгача. Бу даврнинг асосий хусусиятлари нималардан иборат?

Илк ўспиринлик даври ҳам бошқа ёш даврларига ўхшаб ўзининг физиологик хусусиятларига эга. Илк ўспиринлик даври – инсон жисмоний онтогенезининг тугалланиш давридир. Бу даврда тананинг бўйига ўсиши ўсмирлик даврига нисбатан секинлашади. Қизларнинг бўйи 16-17 ёшда, ўғил болаларники 17-18 ёш оралиғида ўсиб бўлади. Тана оғирлиги ортади, ўғил болалар бу жиҳатдан қизларга етиб оладилар. Мускул кучи тез ортади: 16 ёшли боланинг мускул кучи 12 ёшли боланикидан деярли 2 баровар ортиқ бўлиб қолади. Инсоннинг бўйи ўсиб бўлганидан кейин тахминан 1 йил ўтгач, у нормал катта ёшли кишининг мускул кучига эга бўлади. Бунда овқатланиш режими ва жисмоний тарбия билан шуғулланиш катта аҳамиятга эга. Илк ўспиринлик даврида инсон тана тузилишининг шаклланиши тугайди.

Бўй ва оғирликнинг ўзгариши организм ривожланишининг кўрсаткичлари бўлиб ҳисобланади. Бу даврда бўй ўсиш тезлигида ўзгаришлар содир бўлади. Бўйига ўсиш секинлашади, оғирликнинг ошиши кучаяди. Ўғил болаларда бўй ўсиши – 12-14 ёшга тўғри келиб, йилига 5-6 см га ортади. 16 ёшдан (20 ёшгача) бўй ўсиши йилига 3,07 см ни ташкил этади. Қиз болаларда бўйнинг жадал ўсиши эртароқ бўлиб, 12-15 ёшга тўғри келади. 14 ёшдан кейин бўйнинг ўсиши жиҳатидан қизлар ўғил болалардан орқада қоладилар. 16-18 ёшда қизларда ҳам бўйнинг умумий ўсиши пасаяди.

Тана оғирлигининг ортиши ўғил болаларда 14-15 ёшга тўғри келса, қизларда 1-2 ёш олдинроқ бўлади. 15-16 ёшда кўкрак қафасининг кенгайиши кузатилади. Мускул кучи ортади, организмнинг чидамлилиги, жинсий иш қобиляти кучаяди. Илк ўспиринлик даврида жинсий етилишнинг 1-босқичи яқунланади.

Илк ўспиринлик даврида юрак ва қон томирларининг ривожланишидаги ўсмирларга хос бўлган нотекслик йўқолади ва уларнинг ривожланиши тенглашади, қон босими мувозанатлашади.

Нерв системаси ва мианинг ривожланишида ўзгаришлар содир бўлади. Лекин бу ўзгаришлар миа массасининг ортиши ҳисобига эмас, балки миа ички хужайраларининг тузилишининг мураккаблашуви ҳисобига боради.

Катта ярим шарлар пўстлоқ қисмининг аналитик-синтетик фаолияти активлашади. Ўсмирлик ёшидаги йигит ва қизларда нерв қўзғалувчанлигининг ортиши, нерв системаси нормал ишлашининг бузилиши рўй беради. Бу эса ўспиринлар яшаш режимининг нотўғри ташкил этилиши, яъни дарс тайёрлаш ёки телевизор кўриш, толиқиш, нормал ухламаслик, чекиш, норационал овқатланиш натижасида вужудга келади.

Ўспиринлик ёшидаги йигит ва қизларнинг жисмоний жиҳатдан ривожланиши, уларда психик хусусиятларнинг такомиллашувига, шахс хусусиятлари, сифатларининг юқорироқ даражага кўтарилишига имкон яратади. Бунинг барчаси катта мактаб боласининг жисмоний ва ақлий фаолиятга тайёр эканлигини билдиради. Жисмоний ривожланиш меҳнат, спортда кўникма ва малакаларнинг шаклланишига ёрдам беради, касб танлаш учун кенг имкониятлар очиб беради. Шу билан бирга жисмоний онтогенез шахсининг баъзи сифатларининг ривожланишига таъсир этади. Ўзининг жисмоний кучини ва бошқалар учун ёқимли эканлигини англаш йигит ва қизларда ўзига юқори баҳо бериш, ўзига ишонишнинг шаклланишига; ўзининг жисмонан заифлигини англаш эса, аксинча, юқори синф болаларида ёввойилик одамовилик, ўзининг кучларига ишонмаслик, пессимизм келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин.

Бироқ жисмоний етуклик социал балоғатга етганликни билдирмайди. Ўз моҳиятига кўра, ўспиринлик – соф жисмоний етукликдан социал (ижтимоий) етукликка ўтиш даври ҳисобланади. Унинг асосий мазмунини эса “катталар” ҳаётига қўшилиш, жамиятда мавжуд бўлган норма ва қоидаларни ўзлаштириш ташкил этади.

Катта мактаб боласи мустақил ҳаётга қадам қўйиш остонасида туради. Бу эса онтогенезнинг тамомила янги социал вазиятини вужудга келтиради.

Ўспирин – бола билан катталар ўртасидаги оралиқ ҳолатни эгаллайди. Болалик ҳолати унинг катталарга қарамлиги билан характерланади. Бу эса унинг ҳаёт фаолиятининг бош мазмуни ва йўналишини белгилайди. Ҳаёт фаолиятининг мураккаблашуви билан ўспиринларда социал роллар диапозони фақат миқдор жиҳатдан кенгайиб қолмай, уларнинг сифат жиҳатдан ўзгариши ҳам рўй беради, анча мустақил ва маъсулиятга эга бўлган янги роллар пайдо бўла бошлайди. 16 ёшда паспорт олади, 18 ёшида депутатлар сайловларида иштирок этиш ва никоҳ қуриш ҳуқуқига эга бўлади. Ўспирин амалга оширилган жиноят учун жавобгар ҳисобланади. Буларнинг барчаси ўспириннинг гражданлик етуқлигининг кўрсаткичи ҳисобланади.

Илк ўспиринлик даврида меҳнат ва ўқиш фаолияти баб-баробар асосий етакчи фаолият турлари бўлиб қолади. Йигит-қизларнинг кўпчилиги лицей ва коллежларда ўқишни давом эттирсалар, бошқалари ишлаб чиқариш жамоаларида меҳнат қила бошлайдилар. Бундай шароитда ва унинг таъсири остида йигит-қизларнинг ақлий ҳамда маънавий томондан ривожланишида характерли ўзгаришлар рўй беради.

Аммо катталиқ статуси элементлари билан бир қаторда ўспирин ҳали уни болалик ҳолати билан боғлаб турувчи “қарамлик” (боғлиқлик) ҳолатини сақлаб қолади. Моддий жиҳатдан юқори синф боласи ота-онасининг қарамоғида бўлади. Мактабда унга, бир томондан, катталигини таъкидлаб турсалар, иккинчи томондан, улардан катталарнинг гапларига қулоқ солишни талаб қиладилар. Бу фақат мактабда эмас, мактабдан ташқарида ҳам кузатилади. Ўспиринлар ҳолатининг ноаниқлиги, яъни баъзи ҳолларда катта деб ҳисоблаш, бошқа ҳолларда эса буни тан олмаслик ва уларга қўйиладиган талаблар ўспиринлар психологиясига ўзига хос таъсир кўрсатади.

Юқори синф боласининг янги ижтимоий позицияси у учун ўқишнинг аҳамиятини, унинг мақсад, вазифа ва мазмунини ўзгартиради. Юқори синф болалари ўқув жараёнини келгусида у нима бериши нуқтаи-назаридан баҳолайдилар. Бу даврда профессионал ва ўқишга бўлган қизиқишлар ўртасида мустаҳкам алоқалар ўрнатилади. Агар ўсмирда ўқув қизиқишлари касб танлашни белгиласа, юқори синф болаларида бунинг акси – касб танлаш ўқув қизиқишларининг шаклланишига ёрдам беришини кузатиш мумкин. Яъни бу даврда болалар танланган касб учун зарур бўлган предметлар билан қизиқа бошлайдилар.

Илк ўспиринлик даврида шахснинг хусусиятлари аввало ўз-ўзини англашнинг ривожланишида намоён бўлади. Ўз-ўзини англаш оддийгина ўсишдан иборат бўлиб қолмасдан, сифат жиҳатдан ўзига хос характерга эга бўлади. Бу эса ўз шахсининг маънавий-психологик хусусиятларини англаш ва уларга баҳо бериш эҳтиёжи билан боғланган. Катта мактаб ёшидаги боланинг ўз-ўзини англаши шу томондан ўсмирнинг ўз-ўзини англашидан фарқ қилади. Айнан шу нарса катта мактаб ёшидаги болада ўзининг психик ҳаётига, ўз шахсининг сифатларига, ўз қобилиятларига чуқур қизиқиш уйғотади, худди шунинг учун ҳам ўз ҳатти-ҳаракатларига назар ташлаш, ўз ҳис-туйғуларини ва кечинмаларини билиб олиш эҳтиёжи пайдо бўлади.

Ўз-ўзини англаш ҳаёт ва фаолият талабларидан келиб чиқади. Жамоавийдаги янги вазият, теварак-атрофдагилар билан бўладиган янгича муносабатлар боланинг ўз имкониятларини баҳолашга, ўзининг шахсий хусусиятларини ўзига нисбатан қўйилаётган талабларга жавоб бера олиш ёки жавоб бера олмаслиги нуқтаи-назаридан англашга мажбур қилади.

Юқори синф боласи ўзининг кучли ва ожиз томонларини, ўзининг устунлиги ва камчиликларини ўсмирга нисбатан яхшироқ ва чуқурроқ баҳолайди. Бироқ ўсмир кўпинча катта ёшдаги болага қараганда ўзига тўғрироқ баҳо беради. Чунки ўсмирларда ўз-ўзини англашнинг ривожланишига бошқа кишиларнинг фикрлари таъсир этади. Ўсмир (айниқса кичик ёшдаги ўсмир) гўё ўзига теварак-атрофдагилар кўзи билан қарайди,

унинг айнан ўзи ҳақидаги фикрлари кўпинча ота-оналари, ўқитувчилари ва ўртоқларининг фикрларини такрорлайди. Табиийки, унинг ўз-ўзига баҳо бериши ҳам анча объектив бўлади, чунки у теварак-атрофдагиларнинг объектив баҳосини такрорлайди. Катта ёшдаги болада эса ёшининг ортиши билан ўз шахси, ҳатти-ҳаракатлари ва фаолиятини мустақил таҳлил қилиш ва баҳо бериш тенденцияси кучаяди. Ўз-ўзига баҳо бериш эса ҳамиша ташқаридан берилган баҳони англашдан кўра мураккаброқдир. Шунинг учун ҳам катта ёшдаги бола ўзининг шахсий хусусиятларини ва ҳатти-ҳаракатларини ўсмирга қараганда яхшироқ таҳлил қила олса ҳам, ўзига айрим ҳолларда унчалик объектив баҳо бера олмайди. Шунинг учун улар кўпинча ўз шахсларига ортиқча баҳо берадилар, манманлик, кеккайиш, такаббурлик ҳолларига йўл қўядилар, атрофдаги кишиларга менсимасдан муносабатда бўладилар, бошқалар эса ўзларига етарли баҳо бермайдилар, ўзларини “арзимас”, “кўзга ташланмайдиган” одам деб ҳисоблайдилар.

Агар катта мактаб ёшидаги болалар шахсига умуман, унинг барча хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда баҳо бера олсалар, ўсмир ўзининг шахсига айрим ишлар, ҳатти-ҳаракатлар ёки айрим хусусиятлар, белгиларга қараб баҳо беради ва бу баҳони умуман шахсга тадбиқ қилади.

Демак, шундай хулоса чиқариш мумкинки, катта мактаб ёшидаги болага ўзи, ўз шахси тўғрисида тўғри, объектив тасаввур ҳосил бўлиши учун унга кўп ўйлаб, усталик билан ёрдам кўрсатиш керак. Катта мактаб ёшидаги болаларда ўзини англаш асосида ўз-ўзини тарбиялаш эҳтиёжи ўсади. Ўз-ўзини тарбиялаш одатда ҳатти-ҳаракатлардаги айрим камчиликларга барҳам беришга ёки баъзи бир ижобий сифатларни ривожлантиришга қаратилибгина қолмасдан (ўсмирлар учун характерли бўлганидек), шу билан бирга шахсни умуман, йигит ва қизларда вужудга келадиган умумлаштирилган идеалларга мос равишда таркиб топтиришга ҳам қаратилган бўлади. Бироқ, баъзан болалар тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаш имкониятларига унчалик ишонмайдилар. Айрим ўспиринлар одам организми ва психикасида кўп

нарсалар туғма бўлади, деб ўйлайдилар. Бунинг натижасида эса ўз-ўзини тарбиялаш масалаларига бепарволик билан қараш ҳоллари ҳам учрайди.

Агар шундай ўспиринларга ўз қарашларининг нотўғри эканини кўрсатиб берилмаса, болалар ўз-ўзини тарбиялашнинг катта имкониятлари борлигига ишонтирилмаса, инсон ўз ҳатти-ҳаракатлари учун ўзи жавобгар эканлиги тушунтирилмаса, ўз-ўзини тарбиялаш яхши натижа бермайди.

Катта мактаб ёши бошдан кечириладиган ҳис-туйғуларнинг бойлиги ва хилма-хиллиги билан, ҳаётнинг турли томонларига эмоционал муносабатда бўлиши билан ажралиб туради. Катта мактаб ёшидаги болаларда очиқ кўнгиллилик ва тез таъсирланиш сақланиб қолади, лекин ўсмирлардан фарқли, эмоционал ҳолатлар анча мустаҳкамроқ бўлиб қолади.

Ўспиринлик даврида биринчи марта ўзига хос бўлган туйғу – севги пайдо бўлади. Бу ҳолат мактаб боласининг эмоционал ҳаётида бутунлай янги бир ҳолат бўлиб, бу ҳолат ўсмирда мавжуд эмас. Ўсмирларга нисбатан шахсий меҳр-муҳаббат ҳиссининг кўринишлари, ишқибозлик, кўнгил кўйиш, ҳатто бир марта севиш ҳақида гапириш мумкин, лекин чуқур, кучли, ҳақиқий ҳис сифатида севги фақат ўспиринликда вужудга келади. Ўспиринлик севгиси одатда соф, покиза, беғубор, хилма-хил кечинмаларга бой бўлади.

Йигит ва қизларнинг севгисини бошдан кечиришида бир-бирини ҳурмат қилиш, дўстлик, ўзаро ёрдам ва бир-бирини тушуниш каби хусусиятлар характерли бўлиб, улар бир-бирларидаги юксак маънавий сифатларни қадрлайди.

Бу даврда севги ҳисси акс эттирилган, кишига яхши таъсир кўрсатадиган бадий адабиёт, кинофильм ва спектаклларга қизиқиш пайдо бўлади. (А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” асарларини қизиқиш билан кўриб чиқадилар). Ўз ҳиссиётларини ўзи ҳам қоғозда баён қилиш, кўпинча шеърӣ шаклда изҳор этиш эҳтиёжи туғилади.

Агар мактаб болаларида севги ҳисси вужудга келса, унга қандай муносабатда бўлиш керак?

Айрим ота-оналар ва ўқитувчилар юқори синф болаларида ана шу ҳиснинг пайдо бўлишидан кўпинча чўчийдилар ва асабийлашадилар. Улар бу туйғуда “ёмон берилиб кетишлик” ни, “зарарли ва бемаврид севгини” кўрадилар ҳамда бу ўқишга ва жамоат фаолиятига салбий таъсир кўрсатади, деб ҳисоблайдилар. Бу ҳисга кўпинча салбий муносабатда бўладилар.

Аслида 16-17 ёшда бошқа жинсдаги кишига майл қўйиш ва қизиқиш билан қараш нормал ҳолат ҳисобланади. Ўспиринлик давридаги севги соғлом севги бўлади. Самимий кечинмалар оламига қўполлик билан бостириб кириш сира ҳам мумкин эмас. Йигит ва қизнинг ана шу туйғуга берилгани учун унинг устидан кулиш, ҳақорат қилиш ва қийишга йўл қўйиб бўлмайди. Биринчи севги аломатларини авайлаш, уларга сезгирлик ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш керак. Лекин бу ана шу туйғуларга бепарво ва бефарқ қараш керак, деган маънони билдирмайди.

Бу туйғунинг қандай характерда бўлиши, йигит ва қиз ўртасида қандай муноабатларни келтириб чиқариши болалар шахсининг маънавий даражасига боғлиқ. Кўп ҳолларда севги туйғуси йигит ва қизларга яхши таъсир кўрсатади. У ўспиринларда ўз камчиликларини тугатишга, шахснинг ижобий фазилатларни ҳосил қилишга интилишни вужудга келтиради, ўқиб-ўрганишга, қийинчиликларга қарши курашишга ўргатади, бу туйғу катта ёшдаги болаларда олийжаноб туйғулар ва интилишларни тарбиялайди. Шундай экан, тарбиячи бундай туйғуни қадрлаши ва ҳурмат қилиши, унинг вужудга келишидаги софликни авайлаши, ҳеч бўлмаганда ҳалақит бермаслиги керак.

Илк ўспиринлик даврида ақлий фаолият хусусиятлари

Катта мактаб ёшидаги болаларнинг ўқув фаолияти ўз характери ва мазмуни жиҳатидан ўсмирларникидан фарқ қилади. Юқори синф болаларининг ўқув фаолияти уларнинг активлиги ва мустақиллигига анча юқори талаблар қўяди. Ўқув программани етарли даражада чуқур ўзлаштириш учун назарий тафаккур ривожланган бўлиши зарур.

В.А. Сухомлинскийнинг таъкидлашича, юқори синфда ўқишнинг қийинчиликлари шу нарса билан боғлиқки, илгари фактларни мустақил равишда таҳлил қилмасдан ўтилган нарсаларни эсда сақлаб қолиш, хулосаларни ёдлаб олишга қаратилган йўл-йўриқлар қарор топган эди. Айрим юқори синф болаларининг қийналишларига сабаб шуки, улар “теварак-атрофдаги воқеликни билиб олиш мақсадида умумлаштирувчи тушунчалардан фойдаланишни билмайдилар, ана шу билмаслик шунинг учун ҳам содир бўладики, умумлаштирувчи тушунчалар, хулоса, фикр, ҳодиса ва фактларни тадқиқ қилиш йўли билан таркиб топмайди, балки ёдлаб олинади”.

Болаларда мактабнинг ўрта синфларидаги таълим жараёнида қарор топган ва мустаҳкамланган ўқув фаолияти даражаси билан юқори синфлардаги ўқув фаолияти кўядиган талаблар ўртасидаги ана шу қарама-қаршилик катта ёшдаги болаларнинг ақлий онтогенезини ҳаракатга келтирувчи кучдир. Бу қарама-қаршилик, болаларда назарий тафаккурнинг, мустақил таълим олиш кўникмаларининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган ўқув фаолиятининг янги юқори даражасига ўтишларига қараб ҳал этиб борилади.

Катта мактаб ёшидаги болаларнинг ўқишга муносабати ҳам ўзгаради. Болалар вояга етиб борадилар, уларнинг тажрибаси ортади улар мустақил ҳаёт бўсағасида турганликларини англайдилар. Болаларнинг ўқишга онгли қараши кучаяди, бу эса бевосита ҳаётий маъно касб этади.

Болалар ўқув фанларига танлаб муносабатда бўла бошлайдилар. Ҳамма ўқув фанларига умумий бир хилда ижобий қараш анча кўзга ташланади. Бу ҳолат ўсмирларда ҳам кузатилади. Лекин, ўспирин ёшидаги фанларга танлаб муносабатда бўлиш шу билан фарқланадики, ўсмирларнинг ўқув фанларига танлаб муносабатда бўлиши деярли бутунлай ўқитишнинг сифати ва даражаси билан белгиланади. Катта мактаб ёшидаги болаларнинг ўқув фанларига танлаб муносабатда бўлишининг сабаби эса – уларнинг

кўпларида ўз профессионал мақсадлари билан боғлиқ бўлган ва қарор топган қизиқишларнинг мавжуд бўлишидир.

Катта мактаб ёшида билишга оид қизиқишлар кенгаяди. Боланинг қизиқишлари кенг ва хилма-хил бўлиб боради: техникага, табиатга, ижтимоий-сиёсий масалаларга, фалсафий-ахлоқий муаммоларга, спортга қизиқиш ортади.

Ташкил этилган тўғараклар, махсус мактаблар ва синфлар, илмий секциялар, факультатив курслар, олимпиадалар мактаб ёшидаги болаларнинг қобилиятларини ривожлантириш учун жуда қулай имкониятлар яратади. Бу ёш даври фақат бадиий-тасвирий, музыкавий қобилиятларнигина эмас, балки математик, адабий, конструкторлик ва техник қобилиятларни ҳам ривожлантириш учун қулайдир. Айни 15-17 ёшда бирор соҳага истеъдод яққол намоён бўлиши мумкин.

Ўқув фаолиятининг ўзига хос тарзда ташкил этилишининг таъсири остида болаларнинг фикрлаш фаолиятида, ақлий ишлар характерида муҳим ўзгаришлар содир бўлади. Катта мактаб ёшидаги бола ўзи ўрганаётган материални кўпинча мустақил тушуниб олишига тўғри келади, бунинг натижасида унинг тафаккури тобора актив, мустақил ва ижодий характер касб эта боради. Тафаккурнинг танқидийлиги кучаяди.

Тафаккурнинг ривожланиши билан боланинг нутқ маданияти ўсади, ўз фикрини тўғри ифодалай олиш таркиб топади, нутқнинг тузилиши мураккаблашади, сўз бойлиги ортади.

Демак, 15-16 ёшдан инсоннинг умумий ақлий хусусиятлари шаклланган бўлади. Шунинг учун, бундан аввалги ёш давларидек ақлий фаолиятнинг тез темплар билан ўсиши кузатилмайди. Аммо уларнинг такомиллашуви давом этади. Мураккаб интеллектуал операциялар ва тушуниш аппаратининг бойиши ва ўзлаштирилиши йигит-қизлар ақлий фаолиятини барқарорлаштиради, бу жиҳатдан уларнинг ақлий фаолияти катталарникига яқинлашади.

Болаларнинг меҳнат фаолияти ва касб танлаши

Катта мактаб ёшидаги болалар шахсининг онтогенезида ижтимоий фойдали меҳнатнинг роли катта. Болаларнинг меҳнати фақат ўзининг моддий натижа бериши билангина муҳим эмас. Болалар меҳнатини тўғри ташкил этиш шахсининг:

- жамоавийизм;
- меҳнатга муҳаббат;
- ташаббускорлик;
- мақсадга интилувчанлик;
- интизомлилик;

қатъиятлилиқ каби сифатларни таркиб топтиришга ёрдам беради. Болалар умумий меҳнатда қатнашар эканлар, меҳнатни ва меҳнат кишиларини ҳурматлаш туйғусини ҳосил қиладилар, уларда меҳнат қилиш эҳтиёжи ва истаги пайдо бўлади.

Меҳнатни тарбияловчи меҳнатга айлантиришнинг муҳим шarti – уни ташкил этишнинг жамоавий шакллари дир. Жамоавий меҳнат, ўзаро меҳнат маъсулияти катта мактаб ёшидаги бола шахсини таркиб топтиришда катта роль ўйнайди. Жамоавий меҳнат болаларнинг меҳнатда ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам кўрсатиш тажрибасини, бир-бирларини назарот қилиш тажрибасини ҳосил қилишларига имкон беради.

Катта мактаб ёши – меҳнат ҳаётида ўз-ўзини аниқлаб олиш ёши бўлиб, бу вақтда бола ўзининг меҳнатдаги истеъдодини жиддий равишда излай бошлайди, унда ўзининг келажакдаги касбини белгилаб олиш интилиши пайдо бўлади. Ўсмир одатда, ўзининг келажакдаги касби ҳақида ҳали жиддий равишда ўйлаб кўрмайди. Албатта, 5-синф болалари ҳам ўзларининг келажакдаги касбларини айтиб беришлари мумкин, лекин бу кўпроқ касб ҳақидаги тез-тез ўзгариб турувчи орзулар бўлади. Улардан фарқли, катта мактаб ёшидаги болалар касбни ўйлаб танлайдилар, нима учун шу касбни танлаганликларини асослаб берадилар. Уларнинг кўпчилиги ўзларининг индивидуал жисмоний ва психик хусусиятларини бирор касб кишига

қўядиган талаблар билан таққосламоқчи бўладилар. Аммо улар бу талаблардан етарли даражада хабардор бўлмайдилар.

Минглаб касблар бор, лекин муайян меҳнат турига индивидуал мойиллик билан, қобилият ва унинг ижтимоий аҳамиятига юқори баҳо бериш бирга қўшилиб кетган вақтдаги чин юракдан танланган касбгина кишига маънавий қониқиш ва жамиятга фойда беради. Юқори синф болаларининг кўпчилиги буни яхши англайди.

Катта мактаб ёшидаги бола учун характерли хусусият – касбларга танлаб муносабатда бўлишдир.

Касб танлаш ниманинг таъсири остида рўй беради? Касб танлашнинг мотивлари қандай?

Мактаб болаларида ўзларининг келажакдаги касбларига қизиқишни тарбиялашда мактаб ва ўқитувчилар маълум даражада роль ўйнайди. Ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, сўралган 10-синф болаларининг 40-50% и келажакдаги касбини танлашга бирор ўқув предметида бўлган қизиқишлари сабаб бўлганлигини айтган. Кўпгина болалар халқ хўжалиги учун зарур бўлган касбларни танлайдилар, лекин бу касбларни ўзларининг индивидуал хусусиятларига, қобилиятларига мувофиқ келади деб ҳисобламайдилар. Катта мактаб ёшидаги болаларнинг кўпчилик қисми касб танлашга мотив қилиб ўз қобилиятларини кўрсатадилар. Қобилиятлари ҳақида ўзлаштиришлари, материални осон эгаллашлари, мактабдан ташқари машғулотларнинг муваффақиятли боришига қараб фикр юритадилар. Кўп болалар оилавий анъаналарнинг мавжудлигини, моддий-маиший таъминланганлик сабабини, дўстлари ва ўртоқларидан намуна олганлигини мотив қилиб кўрсатиб ўтадилар.

Ўтказилган текширишлар юқори синф болаларининг касб танлашга тўла тайёр эмасликлари ҳақида хулоса чиқаришга олиб келади. Чунки, мактаб ёшидаги болалар кўп касблар тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлмаганлиги сабабли уларни тўғри танлай олмайдилар. Мазкур касб одамнинг сифатларига қандай талаблар қўйишини ҳам билмайдилар. Иккинчидан

мактаб ёшидаги болалар ўзларининг бирор касбга лаёқатли эканликларини ҳамма вақт ҳам объектив аниқлай олмайдилар. Реакциянинг тезлиги ва аниқлиги, ҳаракатларнинг мувофиқлашуви, сезиш хусусиятлари, нерв процессларининг ҳаракатчанлиги каби характеристикалар одатда уларга нотаниш бўлади, чунки кўпинча булар махсус тадқиқотни талаб қилади.

Маълумки, болаларнинг касб танлашга йўллаш муаммосини мактаб ўз кучи билан тўла-тўқис ҳал эта олмайди. Лекин жамоат ташкилотлари, корхона ва муассасалар, ишга жойлаштириш, профессионал-техника таълим органлари билан биргаликда иш олиб бориш мумкин. Аввало болаларга касбларни билиб олишда ёрдам бериш, бунинг учун касблар ҳақидаги хилма-хил ахборот манбаларидан фойдаланиш, турли касб эгалари билан учрашувлар, корхоналар ва олий ўқув юртларига экскурсиялар, очик эшиклар куни ташкил этиш лозим. Мактабни битирувчилар касбни онгли равишда танлаш вақтида қуйдагиларни ҳисобга олишлари зарур:

1. Халқ ҳўжалигининг у ёки бу турига бўлган эҳтиёжни.

2. Ўз мойиллиги ва қобилиятларини.

3. Ўз шахсий сифатлари у ёки бу касб қўядиган талабларга қанчалик мувофиқ келишини ва бу жиҳатдан тўғри келмайдиган хусусиятлар бор йўқлигини.

Гарчи барча ўспиринлар айна бир хил муаммоларга дуч келсалар ҳам, уларнинг катталашиши турлича бўлади. Аввало бунга ривожланишнинг нотекислиги қонуни таъсир этади. Бу нотекислик бир вақтнинг ўзида ҳам шахслараро (ўспиринлар турли темпларда ривожланади ва етилади, шунинг учун бир хил ёшдаги тенгдошлар ва синфдошлар ўзларининг индивидуал ривожланишида турли босқичларда бўлиши мумкин) ҳам шахсий (яъни, индивиднинг жисмоний, жинсий, ақлий, социал, ахлоқий ривожланиши турлича) бўлиши мумкин.

Индивидуал типалогик хусусиятларга қараб, ўспиринлик даврида турли типлари мавжуд бўлади.

1. Баъзи бировларда ўспиринлик жўшқин ва кризислар билан, жиддий эмоционал ва ҳуқ-атвордаги қийинчиликлар; атрофдагилар билан ва ўзи билан бўладиган кучли конфликтларнинг мавжудлиги билан характерланса, бошқаларда эса бир текис кечади, бунда катталар ҳаётига ўтиш анча енгил, бироқ маълум даражада пассив бўлади. Бундай ўспиринлар тарбиячиларга унчалик кўп ташвиш келтирмайдилар, аммо уларнинг онтогенезида мослашиш (мувофиқлик) механизмлари мустақилликнинг шаклланишини тўсиб қўйиши мумкин. Ўспиринликнинг 3-типи сакрашга ўхшаш бўладиган тез ўзгаришлар билан характерланиб, шу билан бирга улар шахс томонидан (самарали) назорат қилинади ҳамда шиддатли эмоционал бузилишларсиз кечади. Бунда ўспиринлар ўзларининг ҳаётий режаларини эрта аниқлаб оладилар, бундай йигит ва қизлар юқори даражадаги ўзини назорат қилиш, интизомлилик, муваффақиятга эришиш эҳтиёжининг мавжудлиги билан ажралиб турадилар. Улар ўзларининг шахсий ҳаётларини активлик билан қурадилар шакллантирадилар, бироқ уларда ўз-ўзини кузатиш ва эмоционал ҳаёт кучсизроқ ривожланади.

Кўпчилик ўспиринларда қизиқишлар аниқ фарқланади ва улар фаолиятининг у ёки бу турини афзал, деб ҳисоблайдилар. Баъзи ўспиринлар – ақлий меҳнатни, бошқалари – жисмоний, учинчилари – кишилар билан мулоқотни, тўртинчилари – жамоат ишларини севсалар, бешинчилари – ҳаммаси билан бирма-бир қизиқиб чиқадиладар, яна бошқалари эса ҳаммасига бир хилда бефарқ муносабатда бўладилар. Уларнинг мотивациялари ҳам турли-туман.

Буларнинг барчаси тарбиячидан ўйлаб ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни талаб қилади.



Ўспиринлик –бирламчи ижтимоийлашувнинг яқунловчи босқичи.

Ижтимоийлашув — индивид томонидан мулоқот ва фаолият жараёнида амалга оширилувчи ижтимоий тажрибани ўзлаштириш жараёни.

Бу эса ўқув муассасалари олдига ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўладиган 3 та вазифани ҳал қилишни қўяди. Ўқув муассасалари ўспиринларни:

биринчидан – меҳнатга,

иккинчидан – оилавий ҳаётга,

учинчидан – ижтимоий сиясий фаолиятга, фуқоролик бурчларини бажаришга ўргатиш зарур.

Бу вазифаларни алоҳида-алоҳида ҳал қилиш мумкин эмас. Тарбияга комплекс равишда ёндошиш лозим. Бу эса ғоявий – сиёсий, меҳнат ва ахлоқий тарбиянинг узвий боғлиқлигини билдиради. Бундай тарбияни амалга оширишда фақатгина ўқув муассасаси эмас, балки бошқа жамоат ташкилотлари ҳам қатнашади. Тарбиянинг самарали бўлиши унинг барча каналлари – ота-оналар, мактаб, ёшлар ташкилотлари, тенгдошларнинг норасмий жамиятлари ва оммавий матбуот воситаларининг ҳамкорлиги ҳамда муваффақиятли фаолиятига боғлиқ бўлади.

9-МАВЗУ. ЕТУКЛИК ВА КЕКСАЛИК ДАВРИ

РЕЖА:

1. Ёшлик даври ва унинг ўзига хос психологик хусусиятлари.
2. Етуклик босқичлари.

3.Кексалик даврининг психологик хусусиятлари.

4.Узоқ умр кўрувчилар.

Ёшлик даври ва унинг ўзига хос психологик хусусиятлари.

Ёшлик даври 23-25 ёшлардан иборат бўлиб, бу даврнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида камолга эришган шахс сифатида фаол иштирок қилиш ва ишлаб чиқаришда меҳнат фаолиятини амалга оширишдан иборат.

Ёшларнинг меҳнат фаолияти қуйидаги 3 та муҳим белгиси билан бошқа ёш давларидан фарқланади:

1. Мутахассисликнинг моҳиятига, ишлаб чиқариш шарт-шароитига, меҳнат жамоаси аъзолари хусусиятига мослашиш, жамоада ўз-ўрнини топиш ва кадр-қимматга эришиш (тахминан 1- 3 йилгача).

2. Мутахассис сифатида ўзини такомиллаштириш учун ижодий шуғулланишни амалга ошириш (3-8 йил) ёки касбкорлик маҳоратини эгаллаш.

3. Маҳорат сирларидан фойдаланиш, ташаббус кўрсатиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ижтимоий етукликни намойиш қилиш ёки меҳнат фаолиятидаги барқарор ижод босқичида бир текис 10 йиллаб ишлаб, сифатли маҳсулот яратиш намунасини кўрсатиш.

Юқоридаги босқичлар барча касбкор эгаларига мос келсада, лекин ишлаб чиқаришга эртароқ ва кечроқ кириб келган одамларда ёш жиҳатдан тафовут мавжуд бўлади.

Ҳозирги мутахассисларнинг кўпчилиги ўқув юртларида назарий билимлар билан амалий кўникмалар ўртасида узилиб қолишлар мавжудлиги сабабли, мустақил ҳаётнинг дастлабки кунларидан аниқ қийинчиликларга учрашади. Бу қийинчиликлар ўз моҳиятига кўра 3 хилдир.



Ижтимоий қийинчиликлар нотаниш муҳит шарт-шароитлари, шахслараро муносабатлар, меҳнат жамоасининг савияси, ундаги кишиларнинг характер хислатлари, ишлаб чиқариш жамоасининг қадриятлари, маънавияти, анъаналари ва ҳақозо.

Билим ва билишга оид қийинчиликлар: махсус ўқув юртида олган билимлардаги узилишлар, савиянинг чекланганлиги, ижодий изланиш фаолиятининг заифлиги, ташаббускорликнинг етишмаслиги ва бошқалар.

Мутахассислик билан боғлиқ ўзига хос қийинчиликлар: ишлаб чиқаришнинг моҳияти, хусусияти, технология, қурилмалар, асбоблар, амалий кўникманинг бўшлиғи ёки улар билан етарлича танишмаганлиги, касбининг иқтисодий негизини тўла англаб етмаслик, муаммолар олдида лол қолиш.

Бу қийинчиликларни енгил даврида инсоннинг руҳий ҳолатлари, жараёнлари ва хусусиятларида миқдор ҳамда сифат ўзгаришлари рўй беради. Катта бўлиб қолганликнинг турли белгилари бор:

Физиологик – ҳамма органлар тўла ривожланган.

Юридик жиҳатдан, бу ёшдагилар ижтимоий ҳаётда қабул қилинган қонун- қоида нормаларини бузганликлари учун жазоланадилар.

Психологик нуқтаи назаридан бу янгича муҳит, янги билимлар олиш жараёнлари давом этади, бу оилали бўлиш, ота ёки она бўлиш.

Психофизиолог П.П. Лазеревнинг фикрича, эшитиш, кўриш, периферик ва кинетик сезгирликнинг ўзгариши 20 ёшдан бошланади. Ақлий ва мантиқий қобилиятининг мезони 20 ёш деб ҳисобланади.

Кўзларнинг фарқлашдаги сезгирлиги инсон ёшига қараб ўзгаришини тадқиқ

қилган С. В. Кравков сезгирликнинг ортиши 25 ёшгача давом этишини, барқарорлашуви эса 25 ёшдан кейин ҳам давом этишини таъкидлайди.

Б. Г. Ананьев лабораториясида олинган натижалар инсон функционал даражасининг ошиши 23-27 ёшдаги йигит ва қизларда 44 %, функционал ҳолатининг барқарорлашуви 19,8, функционал даражасининг пасайиши 36,2 % га тенг. Турли микро даврларда булар ўзгариб туради. Ю.Н. Кулюткин катта кишиларнинг диққат, хотира, тафаккур билиш жараёнларини биргаликда ўрганган. У ўз тадқиқотида 0-130 шкалагача оралиқни текшириб, 22-25 ёшларда диққат ва хотира 100,5; тафаккур 102,5 баллга тенглиги, 26-29 ёшларда эса диққат 102,8; хотира 97,0; тафаккур 95,0 балл эканлигини исботлаб берди. В. Шевчук вояга етган одамларда ижодий фаолиятнинг бошланиш нуқтасини тадқиқ қилиб 11-20 ёшлар оралиғида 12,5 %, 21-30 ёшларда эса 66% эканлигини аниқлайди.

3. Ф. Есарева унинг бошланиши математикларда 18-23, физикларда 24-27, биологларда 25-31, психологларда 27-30, тарихчиларда 27-32, филологларда 28-33 ёшларни ташкил қилишни кўрсатиб ўтади.

Ижтимоий фаолиятга киришишнинг энг юқори чўққиси 25 ёш, бу ҳолат одамларнинг 45,4 % да бўлади.

23-28 ёшгача даврда қатор функциялар даражасининг ўзгариши, такоммиллашуви: кўриш майдонининг кўлами, кўз билан масофани чамалаш, фазовий тасаввур, билиш даражалари англаш, диққат ва идрокнинг ҳамда ўзгармаслигининг ўсиши бошқа фаолият ва кўриш хотираси ёки мустахкамлашиши намоён бўлади:

Ёшлик даврида йигит ва қизлар камолатига учта муҳим психологик механизм, яъни меҳнат жамоаси, оила микромуҳити ва норасмий улфатлар таъсир кўрсатади.



Шахс характери́ни шакллантирувчи ёки унинг мустаҳкам ички ришталарини емирувчи омил меҳнат жамоасидаги ижтимоий фикрдир. Жамоага бўйсуниб ҳар бир аъзонинг бурчидир. Айрим ҳолларда кўпчиликнинг таъъйиқига учраган шахсда принципа́лик, адолатлилик сингари ҳислар, шахсий нуқтаи назар бўшашиб қолади, натижада иккиланиш туйғуси пайдо бўлади.

Оила муҳити ҳам йигит ва қизларнинг руҳияти ҳамда маънавиятини ўзгартирадиган омил вазифасини ўтайди.

Улфатлар давраси шахсий майл, қизиқиш, интилиш, орзу-истак, мақсад, қарашлар, иши ва хулқи бир-бирига мос тенгдошлардан иборат, у ҳам инсон характери́га ўзгаришлар киритади.

Оила қуришда йигит ва қизлар бошқа оиладан нусха кўчиришлари эмас, балки ўз такрорланмайдиган оилаларини қуришлари керак. Кўпинча ёш оила қурганлар ўз оилаларида кўрганларини янги оилага тадбиқ қилмоқчи бўладилар. Агар оила намунали бўлган бўлса зарари йўқ, лекин аксинча бўлсачи...

Шерикларнинг бир-бирларини тушунишлари, оиладаги ўз ўринларини

тўғри тақсимлашлари оилани тинчлигини кафолатлайди. Кундалик майда-чуйда гаплар, ишлар, бир-бирини тушунмаслик, биринчи боланинг туғилиши ва бошқалар ажралишга сабаб бўлади.

Ёшлик даврининг энг долзарб муаммоларидан бири хис туйғуга асосланиб қурилган ёш оилага жуда кўп талаблар қўйилади. Бу романтик кайфиятнинг йўқолишига, фақатгина яхши эмоционал эмас, балки салбий эмоциялар пайдо бўлишига, конфликтли қарашлар, шеригининг қарашларига тўғри келмайдиган хулқнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Улар (янги турмиш қурганлар) орзу қилган ҳаёт реал турмишга тўғри келмай қолишидан келишмовчиликлар келиб чиқади.

Катта бўлишнинг ўзига хос хусусияти ота бўлиш, она бўлишдир. Оилага янги меҳмон келади. Унга бўлган муносабат, оиладагиларнинг ҳам бир-бирларига муносабатлари яхши ёки ёмон томонга ўзгаради. Оилада биринчи фарзанднинг туғилиши оиладаги психологик муҳитни ўзгаришига олиб келади. Айрим аёлларда туғриқдан кейинги депрессия бўлади. Буни тушинмаслик келиннинг ёки хотиннинг оилада ажралиб қолишига, муносабатларнинг ёмонлашувига олиб келади.

Оиладаги тартибсизликлар бола тағликларининг сочилиб ётиши, аёлнинг ўзига қарай олмаслиги, кўпроқ бола билан ўралашиб қолиши эркакка ёмон таъсир қилади. Уришишларга сабаб бўлади. Бу даврда ота-оналик ролини яхши билиш ҳаётнинг мақсади бўлиши керак.

Оиладаги қийинчиликлар бола тарбияси, уй-рўзғор ишлари, эри билан келиша олмаслик аёлларда ҳаётга қизиқишни сўнишига олиб келади.

Айрим аёллар маъсулиятдан қочиб, қийинчиликлардан қочиб ўзларини ҳар томонлама ривожлантиришга ҳаракат қилмайдилар. Ёшлари бир жойга борганда улар ҳамма айбни бошқаларга ағдаришади. Ёшлик давридаги ўзининг камчиликларини, ўқимаганлигини, ишламаганлигини оиласига, эрига, шароитига айбни тўнкайдилар. Лавозимдан юқорига кўтарилмаганига сабаб оиласига ўралашиб қолганлигидан, деб ўйлайдилар. Аммо қийинчиликлардан қўрқмасдан, хоҳласа оилани ҳам, ишни ҳам, ўқишни ҳам ўрнига қўйиши

мумкин.

Аёл – она, янги инсонни дунёга янги инсонни дунёга келтирган буюк зотдир. Ёшлик даврида ҳаётнинг унга берган барча ҳадяларини тўғри қабул қилиб олиш аёлнинг ўзига боғлиқ.

Аёлнинг барча қийинчиликларида унга елкадош бўлган инсон, турмиш ўртоғи бўлиши унинг бахтидир. Аёл ва эркак доимо бир-бирларини тушунишлари, бир-бирларига оталик ва оналик вазифаларини бажаришларига ёрдам беришлари керак.

Оилада отанинг роли – боқувчи ролдир. У оиласининг моддий эҳтиёларини қондиришга ҳаракат қилишлари керак. Ота оиланинг бошлиғи, таянч бўлиши керак.

Ёшлик даври инсоннинг куч-қувватига, орзу-ҳавасига, ижодий режаларига, излаш ва изланишларга, ақлий имкониятларга бой давридир. Келажакнинг тақдири, мўл-кўлчилиги, фаровонлиги, қудрати, маданияти – ёшларга боғлиқ, шунинг учун уларнинг истиқбол режалари, яратган лойиҳалари, шаклланаётган маънавий ва руҳий олами ҳеч кимни бефарқ қолдирмаслиги керак.

Етуклик босқичлари

Етукликнинг биринчи босқичига 28-35 ёшлардаги эркак ва аёллар кирадилар. Етуклик даврида одам ўзининг барча куч-қуввати, қобилияти, ақл-заковати, ички имкониятларини ўз касбига, ижтимоий фаолиятига, жамоат ишларига тўла сафарбар қила олади. Эркак ва аёлларнинг бу даврда меҳнат ва ижтимоий фаолиятида муайян тажрибага эгалиги уларни истиқбол сари етаклайди. Етук шахснинг бошқаларга муносабати, уларни баҳолаши, динамик стереотипида сезиларли ўзгаришлар бўлади. У энди фақат ўзининг хатти-ҳаракати учун эмас, балки бошқа одамларнинг қилмишлари учун ҳам жавобгарлигини англай бошлайди, айниқса, ҳаёт тажрибасига эга бўлмаган ёшларнинг ўз фарзандларининг хулқ-атвори, юриш-туриши учун ҳам жон қуйдирадилар, уларга имконият борича ёрдам беришга интиладилар.

Етуклик, катталиқ, донишмандлик, раҳнамолик, ғамхўрлик, ҳомийлик давридир. Бошқа ёш даврлардаги каби мазкур даврда ҳам муайян даражада инкироз бўлади. Бу даврда инсон қандай ишларни амалга оширишга, қайси имкониятлардан фойдаланмагани, айрим хатолар, тушунмовчиликлар сабабли кўнгилсизликлар вужудга келганини англай бошлайди.

Ўзига-ўзи ҳисоб бериш шу даврнинг муҳим психологик хусусиятларидан биридир. Организмдаги айрим ўзгаришлар, умрнинг тез ўтиши кишини қаттиқ ташвишга ва изтиробга солади. У бундан кейинги ҳаётининг ҳар бир дақиқасидан унумли фойдаланишга қарор қилади. Айрим орзу-истакларини амалга ошириш учун жисмоний ва руҳий имкониятлари етишмаслигини англаш унинг психикасида “турғунлик” туйғусини вужудга келтиради. Бунинг асосий сабаби 33-35 ёшларда мнемологик-аттенцион мажмуа тубдан қайта қурилишидир. Яхлит-мнемологик марказнинг мнемик (хотира) ва мантиқий (тафаккур) қисмларга ажралиши рўй беради. Атенцион ҳолатнинг омиллари сақланиб қолади, лекин катта ёшдаги инсон интеллекти таркибида хотира ва тафаккур муҳим ўрин тутди. Бироқ ўзгаришлар унинг руҳий дунёсида, кечинмаларида, ҳис-туйғуларида чуқур из қолдирмайди, етук шахс хотирасида иллюзион хусусиятга эга бўлган тасаввур образлари (ёшлиқ туйғуси, кайфияти, орзуси, хом ҳаёли) сақланиб қолаверади.

Етуклик босқичида жисмоний ва ақлий имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш кўникмаси пайдо бўлади. Бу ҳол бутун куч-қувват, ақлий зўриқиш, ирода кучи, асаб таранглашуви ҳисобига эмас, балки муайян кўникма, малака ва маҳорат асосида рўй беради.

Етукликнинг турли даврларида камол топиш жабҳаларининг ўзаро муносабатини тадқиқ қилган Б. Р. Ананьев лабораторияси ходимлари томонидан 29-32 ёшларда функционал даражанинг ошиши 46,2; барқарорлашуви 15,8; функционал даражанинг пасайиши 38,0; 33-35 ёшларда 11,2; 33,3 % , 55,5 % ни ташкил қилишини аниқланган.

Ю. Н. Кулюткин тадқиқотининг натижасига кўра 30-35 ёшларда диққат 102,8; хотира 99,5; тафаккур 102,3 бирликка баробардир.

Етуклик даврида фаолиятнинг махсулдорлигини ўрганган Р. Лемон унинг чўққиси кимёгарларда 30 ёш, математикларда 30-34 ёш, геологлар ва астрономларда 30-35 ёш эканлигини ва ўртача чўққиси 37 ёшда бўлишини қайд қилган.

Мазкур ёшда шахсий ҳаётдаги ютуқлар, ғалабалар ёки муваффақиятсизликлар кишининг руҳий дунёсига қаттиқ таъсир этади. Натижада унда такаббурлик, мағрурлик ҳислари пайдо бўлади, ўзини бошқалардан устун қўя бошлайди ёки аксинча, ҳаёт заҳматлари унда пессимизм, нарса ва ҳодисаларга нисбатан лоқайдлик туйғусини вужудга келтиради. Лекин ҳар иккала кўринишга эга бўлган руҳий ҳолат ҳам оила аъзолари, тенгқурлари, меҳнат жамоаси аъзоларининг таъсири орқали аста-секин муайян йўналишга тушиб қолади.

Умуман, камолот босқичидаги одамлар истиқбол режаси билан яшашга ҳаракат қиладилар, воқеликка, турмуш икир-чикирларига, табиат, жамият, коинот ҳодисаларига бефарқ қарамайдилар, имкон борича хотиржамлик, тотувлик, тинчлик, дўстлик, дунё лаззатларидан оқилона фойдаланиш туйғуси билан яшайдилар.

Етуклик даврининг иккинчи босқичи 36-55(60) ёшлардаги эркак ва аёлларни ўз ичига олади. Мазкур даврда ижодий фаолиятни қайтадан баҳолашда ўз ифодасини топувчи янги ҳислат намоён бўлади. Улар шу кунгача меҳнат фаолиятида миқдор кетидан қувиб юрган бўлсалар, энди меҳнат маҳсулининг сифати устида бош қотира бошлайдилар. Оилавий турмушга, ижтимоий ҳаётга, яшашнинг мақсадига, инсон кадр-қимматига, теваарак-атрофга ва бошқа одамларга янги мезон билан қарай бошлайдилар. Турмушнинг икир-чикирлари, ижтимоий ҳодисаларига вазмин, сабр-тоқат билан, ҳаёт тажрибасига суянган ҳолда муносабатда бўладилар, ҳар бир нарсанинг нозик томони ёки ёмон оқибати ҳақида ўз фикрларини билдирадилар. Ҳаётда қўлдан бой берган имкониятлари, хато ва камчиликлари уларда етти ўлчаб, бир кес қабилида иш тутиш туйғусини вужудга келтиради. Шунинг учун улар умрларининг бирор дақиқаси ҳам беҳуда ўтишига йўл

кўймайдилар, ёшлик йилларида йўқотганларини ақл-заковат, донишмандлик билан тўлдиришга интиладилар.

Етуклик даврининг иккинчи босқичида қарилик аломатлари кўпроқ ўрин эгаллай боради, унинг бошланиш нуқтаси 45-50 ёшлардир. Лекин одамларнинг ўзига хос хусусиятларига кўра бу, чегара турлича, масалан, бу бир кишида 60 ёшда, бошқа бирида эса 70 ёшда бўлиши мумкин. Шу сабабли ёш даврининг чегаралари фақат шартли белгиланади. Бу омил одамлар яшаётган оила муҳитига, тарихий-ижтимоий шарт-шароитлар, жўғрофий иқлим ва ҳоказоларга ҳам боғлиқдир.

Ю. Н. Кулюткин бир хил ёш давридаги одамларда ҳар хил жараёнлар, ҳолатлар, хоссалар, хусусиятларнинг ўсиши ўзгариши баровар эмас, балки уларнинг бировда олдин хотира, кейин тафаккур, бошқа бировда, аксинча, ривожланишини, бир психик жараённинг заифлашуви, иккинчисини жадал суръат билан ўстиришини уқтиради.

Шахснинг ўз ички имкониятларини рўёбга чиқаришга интилиши фаолиятнинг барча турларида маънавий ва руҳий жиҳатдан ўзини англашни янада такомиллаштиради. Етуклик давридаги эркак ва аёлларнинг ўзлигини англашдаги “Мен” уч хил кўринишда ифодаланади: “Мен” кўпинча “Мен-образ” шаклида ўзи томонидан талқин қилинади.

1. Ретроспектив “Мен”дан иборат бўлиб, ўтмишдаги ўзлигини акс эттиради.

2. Актуал “Мен” сифатида тасаввур этилиб, ўзининг ҳозирги даврини ифодалайди.

3. Идеал “Мен” образи эса келажакда ўзининг қандай тасаввур қилиш туйғуси билан боғлиқ ҳолда яратилади.



Шунинг учун ўз имкониятларини ҳаётда тўла сафарбар қилиш истаги ижтимоий турмишнинг барча жабҳаларида ўзининг ўтмиш образини ҳозиргиси билан солиштириб, шахсий идеал моделини вужудга келтиради, шахс мазкур моделга асосланиб, турмуш режаларини, ҳатти-ҳаракат мақсадини, усул ва воситаларини танлай бошлайди. Инсоннинг ўтмишидан ҳозирги кунга, ҳозирги кундан келажакка интилиши ўзини англашнинг бош мезони ҳисобланади. Ўзлигини англашнинг бошқа мезонлари ҳам мавжуд бўлиб, улар ўзини-ўзи баҳолаш, назорат қилиш, текшириш, қўлга олиш, ўзига буйруқ бериш кабиларда акс этади.

Мазкур ёш давридаги одамларнинг кўриш майдонини ўрганган Л.Н.Кулешова ва М.Д.Александровалар 36-50 ёшли эркекларда кўриш чегараси қуйидагича эканини аниқлаганлар: нормадан ортиқ 4%, нормада 53 %, қолганлари нормадан кам. Ю. Н. Кулюткин 36-40 ёшли синалувчиларда диққат, хотира, тафаккурнинг 0-130 гача шкалада 48,8; 93,7; 99,0 бирликларга эга эканлигини исботлаб берди. Б. Г. Анаёев мазкур ёшдагиларда шаклни идрок қилишни бинокуляр ва монокуляр йўлларида муайян даражада тафовутлар юзага келишини айтади.

Қатор олимлар (Клапаред, майкс, Беллис, Филин) мазкур ёшдагиларнинг товуш ва ёруғликдан таъсирланиш вақти ўзгаришини ўрганганлар. Олинган маълумотлар амалий аҳамиятга эга бўлиб, ўз қимматини ҳозиргача сақлаб келмоқда Фульдс, Равен, Пако каби тадқиқотчилар интеллектнинг мантиқий қобилиятини текшириб, 30 ёшда 96, 40 ёшда 87, 50 ёшда 80, 60 ёшда эса 75% бўлишини аниқлаганлар. Уларнинг ижтимоий фаолиятга кириш хусусиятини фаоллик нуқтаи назардан ўрганган В.Шевчук 35 ёшдаги одамларнинг 6,2 % бу фаолиятда қатнашиш истагини билдирса, 40 ёшда 2,2% и қатнашишни хоҳлайди, 2,8 % и эса ундан чиқишга қарор қилади. Аҳвол шундай давом этади.

Ҳозирги замон кишиларининг ўртача умр кўриши XX аср бошларидагига нисбатан қарийб бир ярим – икки марта узайганлиги етуклик давридаги эркак ва аёлларнинг жисмоний бақувватлиги, маънавияти ва руҳияти тетиклиги, ижтимоий фаолликлари ошиб бораётганлига сабаб бўлмоқда. Демак, уларнинг ишончи, ақлий қобилияти, касбий маҳорати, турмуш тажрибаси, онгининг юксаклиги, маънавиятининг бойлиги, руҳиятининг софлиги янги зафар, меҳнат қувончлари сари дадил қадам ташлашга тўла қафолат беради.

Кексалик даврининг психологик хусусиятлари

Психогеронтология психология фанининг таркибий қисми бўлиб, бу йўналиш бўйича америкалик психолог С. Холл қатор тадқиқотлар олиб борган. У ўзининг “Кексайиш” монографиясида амалий ва методологик аҳамиятга эга бўлган ғояларни илгари сурган.

Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб каби Ўрта Осиёлик алломалар ҳам кексалардаги донолик ва донишмандлик ҳақидаги қимматли фикр-мулоҳазаларни ўз асарларида қайд этганлар.

XX асрнинг 30-йилларига келиб кексалик даврига оид тиббий-биологик тадқиқотларнинг кўпайиши психогеронтологиянинг ривожланишига бирмунча таъсир кўрсатди. Кексаларга хос психологик жиҳатлар ҳақида махсус журналлар чиқа бошлади.

Психолог Г.С.Абрамованинг фикрича, кексайиш ёшига яқинлашган одамларни 3 гуруҳга ажратиш мумкин.

1. Тезроқ нафақага чиқиб, бошқа иш билан шуғулланишни истовчи одамлар. Улар бунга олдиндан тайёрланадилар, керак бўлса кексаликда зарур бўладиган бирор мутахассисликни ўрганиб оладилар ва нафақага чиқишни янги ҳаётининг бошланиши сифатида қабул қиладилар, янги севимли ишида қизиқиш билан фаолият бошлайдилар.

2. Нафақага чиқишдан анча хавотирланувчи одамлар. Улар қандай бўлмасин нафақага чиқишни иложи борица орқага суришга ҳаракат қиладилар. Ишдан ёки лавозимдан ажралиб қолишса ҳеч кимга керак бўлмай қоладигандек ҳис қилишади. Шунинг учун бу тоифадагилар нафақа ёшини узайтириш учун барча чегараларни ишга солишга ҳаракат қиладилар ва мажбуран нафақага чиқаришганларида ҳам ўз ишхонасидан узилмаслик пайида бўладилар.

3. Бу гуруҳга мансуб одамлар учун эса нафақага чиқиш ва чиқмаслик деярли аҳамиятсиз. Улар аллақачон кексаликни тан олиб, номигагина ишга келиб-кетишадилар. Бундай одамлар ҳаётга қизиқиш билан қарамайдилар ва шунчаки одамлар орасида мавжуд бўлсалар бўлади, “Тупроқдан ташқарида” ликларига қаноат қилиб яшайверадилар.

Кексайган кишилар ўзларининг хилма-хил хусусиятлари билан бошқа ёш даврдагилардан ажралиб турадилар. Улар ижтимоий фаолликдан маҳрум бўла бошлайдилар. Улар феъл-атворида инжиқлик, меҳр-муҳаббатга ташналик, қалб нозиклиги каби ҳолатлар кучая боради. Ҳали амалга оширолмаган армонлари ҳақида кўпроқ қайғуриш уларни безовта қила бошлайди. Аксарият сезги органлари заифлашади, асаб системаси кучсизланади, хотира, тафаккур, диққат, ирода каби психологик хусусиятлар сусая боради. Шунинг учун кексайган кишилар бола табиат аразчан, кўнгли бўш, ҳиссиётга берилувчан характерли бўлиб қоладилар. Шу боис улар билан мулоқатга киришишда мазкур ҳолатларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Кексаликда эр-хотин ўртасидаги муносабат янада мустаҳкамланади. Улар мулоқот чоғида ёшликдаги таассуротлар, кечинмалар, ҳис-туйғулар

юзасидан фикр алмашадилар. Бир-бирларини қўмсаш, ҳамдардлик каби юксак туйғулар тотувликни янада оширади.

Кексалик даврининг яна бир хусусияти бошқа кишиларга, бегоналарга ҳам хайрихоҳлик билдиришдир. Ана шу юксак инсонпарварлик ҳисси туфайли улар ер юзидаги жамики инсон зотига яхшилик тилайдилар. Кексалардаги раҳмдиллик, поклик, орасталик, мулойимлик, самимийлик сингари туйғуларнинг ифодаланиши бошқа ёш давридаги одамлар туйғусига асло ўхшамайди. Шунинг учун “Қари билганни-пари билмас”,–деган нақл бор.

Турли мамлакатларда кексайиш даври – бу нафақа ёши ҳисобланади. Гарчи бу ёшда “қарилик гашти” ҳақида гапирилса-да, қарилик гаштини суриб яшаётганлар, афсуски, кам. Қарилик гаштини суриш ёки азобларга қўмилиб, тобора сўниб бориш жуда кўп нарсаларга боғлиқ. Лекин инсоннинг ўзига жуда кўп миқдорда боғлиқ бўлади.

Шуни таъкидлаш лозимки, етуклик босқичидаги ва кексайиш давридаги одамлар ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан жуда катта ўзгаришларга дуч келадилар. Чунки, уларнинг кун сайин ортиб бораётган иқтисодий эҳтиёжига мос бўлмаган талаблари ва ижтимоий муҳитда тутадиган янги ўрин ва мулоқотга эҳтиёжи ортиб бориши билан фарқланади. Бу даврга хос бўлган концепция “Мен бажара оламан” концепциясидир.

Бу даврда ички нутқ мураккаблашиб боради. Ундаги зиддиятларни ҳал қилиш учун янги энергия – янги куч – ғайрат, керак бўлади. Уни қаердан олиш мумкин?

Замонавий геронтология бунга жавоб беради: Оиладан ташқари муносабатларни кўпайтиринг! Дала жойда истиқомат қилувчилар учун имконият катта, яъни бекорчиликдан ўтирмасдан бирор фойдали юмуш билан банд бўлиш мумкин!

Оиладан ташқари муносабатлар кимгадир кераклигини ҳис қилишга ёрдам беради. Улар кимгадир ниманидир ўргатишни жуда яхши кўрадилар, лекин буни тўғри амалга оширишни билмайдилар. Ички диалогдаги қарама-қаршиликлар ҳаётдаги асил реалликни кўришга ҳалақит беради.

Психологлар ўргатиш малакаси ва маслаҳат бериш маҳорати билан боғлиқ фаолиятни намоён қилиш 3 соҳа билан боғлиқ, деб ҳисоблашади.

Қизиқишлар соҳалари:

1. Жонсиз предметлар билан боғлиқ қизиқишлар – табиат, илм, санъат. Бу ҳолда ҳеч қандай баҳиллик бўлмайди, ҳолисона фикрлаш.

2. Тирик мавжудод билан боғлиқ. Ижтимоий қизиқиш ҳаётнинг қадрига етиш ва ўзидан бошқанинг фикрига қўшила олишнинг намоён бўлишида акс этади.

3. Оламни бутунлигича қабул қилиш. Ҳаётни қандай бўлса, шундайлигича қабул қилинади.

Ижтимоий муносабатлар қуйидаги ҳис-туйғулар билан боғлиқ бўлади.

1. Қандайдир гуруҳга тегишлилигини ҳис қилиш.

2. Одамлар билан муносабатларда ўзини қулай сезиш ҳисси, ҳамма жойда “ўзиники”дек бўлиб ҳис қилиш.

3. Бошқа ўзига ўхшаганларнинг кўнглидаги кечинмаларини ҳис қилиш.

4. Ўзгаларга ишонч-ҳар бир одамдаги яхши хислатларнинг мавжудлигига ишониш.

5. Мукамал эмаслигини тан олиш жасорати – “биринчи” ёки “энг яхши” бўлмаслиги мумкинлигини ҳис қилиш.

6. Инсониятнинг бир бўлаги эканлигини ҳис қилиш.

7. Оптимизм – бу оламни ўзи учун энг қулай орзу-ҳавасларга эришиш учун жой деб ҳисоблаш.

“Сўнгги муҳаббат” босқичи кузатилади. Эркаklar климакси 60-65 ёшга тўғри келади. Умуман эркаklarдаги сексуал фаоллик физиологик сабаблардан кўра кўпроқ психологик сабабларга боғлиқ.

I. Эркаklarда **атеросклероз**, умумий кучсизлик ҳолати рўй беради. Моддалар алмашинуви бузилиши, гармонлар алмашинувининг бузилиши. Ўзига нисбатан эътиборсизлиги бошланади. 55-65 ёшдан бошлаб одам организмидаги ўзгаришларни билган одамлар ўзларининг руҳий ҳолатини

бироз ушлаб, барқарорлашиб боради. Шу ёшда юрак хасталиги кузатилади. Бунинг сабаби грипп ва бошқа вируслар касалликларига эътиборсизлиги.

II. Стенокардия аёлларга нисбатан эркакларда 4 марта кўп. Ўзини эҳтиётлаб, авайлаш шунда жуда керак. Акс ҳолда инфаркт ва сўнгра инсульт бўлиши мумкин.

III. Гипертония 30 % одамларда намоён бўлади. Пикникларнинг хусусиятларини юзининг қип-қизиллиги, семириши ҳар бир ортиқча семириш килограмм юракка жуда ҳам малол келади.

IV. Ошқазон яраси касаллиги доимий агрессив ҳолатда юрадиган, депрессияга берилувчан одамларда кузатилади. Улар ҳеч қачон бирор нарсадан рози бўлмайдилар. Доимий норозилик уларни депрессия ҳолатига тушириб қўяди.

Юқоридаги ва шунга ўхшаш касалликларни даволаш кексайиш даврида кўпроқ психологик ёндошувни талаб қилади. Доридан кўра кўпроқ психологик ёрдам керак бўлади. Герантология фанида шу нарса маълумки, 40 ёшдан ошган эркакларда шахсий гигиена қоидаларига риоя қилмаслик туфайли низолар ва касалликлар келиб чиқади. Эринчоқлик ва ўзга жинсга қизиқишнинг сусайиши шахсий гигиена қоидаларига амал қилмасликка сабаб бўлади. Лекин гигиена муолажалари жуда катта ҳаётий энергиянинг беришидан шу ёш одамлари беҳабарлар ёки унчалик эътибор бермайдилар. Доимий ёшликни сақлаб қолишнинг иложи йўқ. Аммо умумий ҳолатга шахсий гигиена муолажалари ижобий таъсир этишини эътироф этиш мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳар қандай ёш даврида ҳам касал одамдан кўра соғлом одамлар кўпчиликини ташкил этади. Соғломлаштириш муолажаларини оддий шахсий гигиена қоидаларига амал қилишдан бошлаш мумкин. Бошлаш ҳеч қачон кеч бўлмаслигини ёддан чиқармаган ҳолда кексайиш даврида ҳам яхши ҳаёт, соғлом турмуш тарзини бошлаш кеч эмаслигини таъкидлаш мумкин.

Узоқ умр кўрувчилар

Йирик жаҳон психологлари С. Пако, Г. Оффре, Л.Бине, У.Майнот, Э.Медовир, А. Комфорт, И. В. Давидовский, Б. Г. Ананьев, И. В. Ногорний, Э.Д. Александрова ва бошқалар узоқ умр кўриш сирларини экологик омиллар орқали тушинтиришга ҳаракат қиладилар. Аксарият олимларнинг фикрича, экологик омиллар инсоннинг яшаш шароитига, камол топишига бевосита ёки билвосита таъсир қиладиган омиллардир. Инсоннинг ижтимоий муҳит шароитлари ичига касб меҳнати, турмуш тарзи, маданияти ва маънавияти кабилар киради. Жаҳон фани тўплаган маълумотларга кўра очик ҳавода ортиқча зўриқишсиз жисмоний меҳнат билан шуғулланган одамларда ҳаракатнинг тезлиги, қадди-қоматнинг тиклиги, маънавий тетиклик, руҳий фаоллик узоқроқ сақланади. Мана шу ҳолат жисмоний тарбия билан доимий шуғулланувчи кишиларда ҳам бўлади. “Умр узайтириш муаммолари” номли (1952) китобда доғистонликларда узоқ умр кўришнинг асосий сабаблари қуйидагилар экани таъкидлаган:

1. Республиканинг тоғли қисмидаги иқлим шароити ва жуғрофий омиллар.
2. Суткасига 3-4 марта истеъмол қилинадиган гўштли, ўсимлик мойли ва сутли озиқ-овқатар, чекиш, ичиш ва ортиқча жинсий алоқанинг таъқиқлангани.
3. Авлоддан-авлодга асрлар давомида ўтиб келаётган маданий анъаналар, ўзига хос турмуш тарзи ва анъаналар.
4. Гигиенанинг барча қонун ва қоидаларига риоя қилиш ва бутун умр бўйи жисмоний меҳнат билан шуғулланиш;
5. Бир маромда ҳам пассив, ҳам актив ҳордиқ чиқариш.
6. Аҳоли турмуш даражасининг моддий – маиший жиҳатдан яхшиланиши ва ҳақозалар.

С. Пако ва унинг издошлари таъкидлаганидек, кексايиш жараёнида айрим психофизиологик ва психологик жараёнларнинг барқарорлашуви инсон умрининг узайишига, унда ижодий фаоллик узлуксиз давом этишига ёрдам беради, ақлий меҳнат билан доимо шуғулланувчи кекса одамларда мантиқий

хотира сақланади. Шу билан бирга иқтидорли ва ақлни пешлаш машқлари билан шуғулланган кишиларда ҳам интеллектнинг юксак даражаси сақланиб, бошқа билиш функцияларининг фаолияти бир текис ҳаракати вужудга келади.

Узоқ умр кўришнинг, умр узайишининг муҳим омилларидан яна биттаси касб-корлик фаолиятига боғлиқ психик ҳолатнинг барқарорлашувидир. Ана шу ҳолатга инсоннинг кўриш идрокида фазони фарқлаш (фазовий тасаввур) қобилияти киради. Француз геронтологи ва офтольмологи Г.Оффре “Геронтология асослари” (1960) асарида илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган маълумотлар келтирган. Унинг фикрича, кексаликда пресбиония (грекча, қариликда кўришнинг заифлашуви) ҳодисаси рўй бериб, яқинни кўриш ёмонлашади.

50-60 ёшларда аккомодация ўзининг энг қуйи даражасига тушади, бироқ шундан кейинги ёш давларида барқарорлашиб боради. Жаҳон психологияси фани маълумотларига қараганда аккомодациянинг кучи шунчалик камайиб борадики, яқинни фақат кўзойнак билан кўзи узоқни кўришга ўрганган одамда аккомодация юксак даражада сақланиши, кўз хиралашуви жуда секин, гоҳо бутунлай рўй бермаслиги мумкин.

Узоқ умр кўрувчилар учун яхши муносабат жуда муҳим роль ўйнайди. Шу билан бирга ширин муомала, самимий мулоқот, оилавий тотувлик, асаб системасини асраш, барқарор ҳис-туйғу, ҳамдардлик, психик фаоллик, иродавий тетиклик бўлиши зарур.

Узоқ умр кўрувчилар ўзларини камроқ безовта қилишга, жисмоний куч-қувватни аяшга, эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишга одатланидилар, ортиқча ахборотларни қабул қилмайдилар.

Узоқ умр кўрувчи эр-хотинлар жуда бир-бирига суяниб қоладилар. Тез-тез биргаликда кечирган ҳодисаларини эслаб турадилар ва суянадиган шахсга мухтож бўладилар.

И. В. Давидовскийнинг фикрича, узоқ умр кўрувчилар асосан озғин, фаол ҳаракатчан одамлар бўлиб, ҳаводан эркин нафас олишни жуда ёқтирадилар, организм фаолиятига дахлдор тинка қуридар касалликлардан ҳоли бўладилар.

Узоқ муддатли хотира кучсизланади. 90 ёшда нутқнинг ички боғланиши бузилади.

Хотиранинг образли, ҳиссий турлари нутқнинг тузилишига бўйсунмай қолади. Албатта бу физиологик ўзгаришлар узоқ умр кўрувчиларда феъл-атворида ҳам психологик ўзгаришларга олиб келади.

Ҳозирги пайтдаги иқтисодий-ижтимоий, мафкуравий ўзгаришлар кекса инсонларга анча таъсир кўрсатмоқда. Ёшлар томонидан катта ёшликларга кўпроқ диққат, эътибор ва меҳрибонлик кўрсатиш зарур.

10-МАВЗУ:ДИФФЕРЕНЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯ ФАНИ ПРЕДМЕТИ, МЕТОДЛАРИ ВА МАСАЛАЛАРИ

РЕЖА:

1. Дифференциал психология фанининг предмети ва вазифалари
2. Дифференциал психологиянинг манбалари ва шаклланиш тарихи
3. Дифференциал психологиянинг тадқиқот методлари

Дифференциал психология (лотинча “дифферентиа” сўздан олинган бўлиб, фарқ, тафовут маъносини англатади) - психологик тафовутлар ва уларнинг қонуниятлари ҳақидаги фан.

Дифференциал психология индивид ҳамда инсонлар гуруҳи психикасидаги индивидуал фарқлар, шунингдек, бу фарқларнинг табиати, манбалари, оқибатларини ўрганувчи фан соҳасидир.

Дифференциал психологиянинг асосий тадқиқот предмети америкалик психолог А.Анастезининг “Дифференциал психология” китобида таърифланишича, “Бу индивидуал хулқ-атвор фарқларини объектив ва умумий тарзда тадқиқ этишдир” .

Дифференциал психологиянинг вазифаси шахс психикасидаги индивидуал фарқларнинг намоён бўлиш қонуниятларини ўрганиш, психодиагностик ҳамда психокоррецион дастурларнинг назарий асосларини ишлаб чиқишдан иборатдир .

Дифференциал психология фанининг асосий вазифалари:

- инсон индивидуаллигининг кўп қиррали тузилмасини таҳлил қилиш.
- индивидуал психологик хусусияти сифатида асаб тизими хусусиятлари ҳамда сигналлар тизимининг ўзаро боғлиқлиги, темперамент, қобилият ва билиш усуллариининг табиатини тушунтириш.
- инсон ривожланишининг асосий детерминантлари ҳисобланувчи генетик ва ижтимоий, жинсий, ирқий ва маданий тафовутлар ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқлик механизмларини аниқлаш.
- инсоннинг асаб тизими хусусиятлари, сигналлар тизими, темперамент хусусиятларини лаборатория шароитида ўрганиш орқали ўзига хос тавсифномаларни ишлаб чиқиш.
- индивидуал психологик фарқларни ўрганиш учун махсус методлар мажмуасини ишлаб чиқиш.

Дифференциал психологиянинг мустақил фан сифатида ривожланишига қуйидаги манбалар тurtки бўлган:

1. Экспериментал психология. Психология фанига эксперимент методининг кириб келиши. Бунда 1879 йилда очилган В.Вундт экспериментал психология лабораториясининг ўрни бекиёс бўлиб, бу ерда психологик жараёнлар экспериментал шароитларда ўрганила бошланди.

2. Дифференциал психологиянинг фан сифатида шаклланишига хизмат қилган омиллардан бири бу статистик таҳлил методининг фанда қўлланила бошлаганлигидир.

Дифференциал психологиянинг фанлар тизимида мустақил фан сифатида ривожланишига психогенетика маълумотларининг, яъни инсон индивидуал психологик хусусиятларини шаклланишида муҳит билан генотипнинг таъсирини тадқиқ қилиниши ҳам тurtки бўлди.

Дифференциал психологиянинг бошқа фанлар билан алоқаси :

- умумий психология .
- қиёсий психология.
- онтогенез психологияси.

- ижтимоий психология.
- дифференциал психофизиология.

Дифференциал психология психологиянинг бошқа соҳалари билан чамбарчас боғлиқдир:

Умумий психологиянинг дифференциал психологиядан фарқи у психологиянинг умумий қонуниятларини ўрганади.

Қиёсий психология ҳозирги кунда тирик мавжудотларнинг турли эволюцион давридаги психологик ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини ўрганади. У антропогенез ва инсон онги муаммосини зоопсихологияга оид билимларга таяниб тадқиқ этади.

Онтогенез психологияси турли ёш давлари, босқичларининг ўзига хос қонуниятларини ўрганади.

Ижтимоий психология кичик гуруҳларнинг инсон руҳиятига таъсири ёки шахснинг фаолияти орқали ижтимоий муҳитга таъсирини ўрганади. Шунингдек, ижтимоий онг, ижтимоий гуруҳларнинг кайфиятлари, одатлари, эҳтиёжлари ва қизиқишлари билан сифатланадиган бир томони ҳисобланади. Ижтимоий психологиянинг предмети шахснинг жамоадаги ҳуқуқий хусусиятлари, кишиларнинг биргаликдаги фаолиятининг психологик хусусиятларини ўрганишдан иборат.

Дифференциал психофизиология инсонлар ўртасидаги индивидуал психофизиологик фарқларни тадқиқ қилиш соҳасидир. Бу атама 1963 йилда Н.Д.Небилицин томонидан фанга киритилган бўлиб, унда асосан иккита методик ёндошув қўлланилади.

Норма – вазифаларни нормал ёки ўртача бажариш даражасидир. Норма ўзининг мазмунига кўра 4 хил омиллар таъсирида намоён бўлади:

1. Норма – вазифаларни нормал ёки ўртача бажариш даражасидир.
2. Нормалар ижтимоий стереотиплар билан боғлангандир. Агар шахс ҳуқуқ-атвори жамият томонидан қабул қилинган нормаларга тўғри келмаса, у ҳуқуқни оғишганлик сифатида қабул қилинади.

3. Нормалар психологик саломатлик билан ассоциациялашган, боғланган бўлади. Шифокорларга мурожаат қилувчиларни носоғлом деб баҳолаш мумкин.

4. Нормалар ҳақидаги тасаввурлар кутишлар, шахсий умумлаштириш, тажриба ва бошқа субъектив ҳолатлар ёрдамида ҳам шаклланади.

Дифференциал психология методларининг таснифи

Фойдаланилаётган тажриба турига кўра	Интроспектив (субъект тажрибасига асосланиб)
	Экстропектив (объектив натижаларга асосланиб)
Ўзаро таъсир фаоллигига кўра	Кузатиш
	Тажриба (эксперимент)
Қонуниятларни умумлаштириш даражасига кўра	Номотетик (умумийликка, тушунтиришга асосланиш)
	Идеографик (яккалик, психография ва тушунишга асосланиш)
Ўрганилаётган ҳодисанинг барқарорлиги ва ўзгарувчанлигига кўра	Аниқловчи
	Шакллантирувчи

Тадқиқот методларини илмий жиҳатдан таҳлил қилган рус психологи Б.Г.Ананьев мазкур методларни хусусиятларига қараб қуйидагича тасниф қилган:

- а) ташкилий гуруҳга – қиёслаш, лонгитюд, комплекс методлари киради;
- б) эмпирик гуруҳга кузатиш, эксперимент, суҳбат, сўровнома, тест, фаолият маҳсулини ўрганиш методи, биография, социометрия;
- с) натижаларни қайта ишлаш ёки статистик методлар;

d) шарҳлаш гуруҳига генетик ва структуравий методлар киради.

Қиёслаш методидан умумий психология ва ижтимоий психологияда катта ёки кичик гуруҳларни ҳамда уларнинг ҳар хил тоифаларини ўзаро таққослаш учун, тиббиёт психологиясида – соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини қиёслаш мақсадида, спорт психологиясида спортчиларнинг ҳолати, уқувлилигини ва ишчанлигини ўзаро таққослаш мақсадида фойдаланилади.

Лонгитюд методининг бошқа методлардан фарқи бир ёки бир нечта синалувчилар узоқ муддат, ҳатто ўн йиллаб текшириладилар. Лонгитюд методидан немис психологи В. Штерн, француз психологи Р. Заззо, рус психологлари Н. А. Менчинская, А. Н. Гвоздев, Н. С. Лейтес, В. С. Мухина ва бошқалар кўп йиллардан бери фойдаланмоқдалар.

Комплекс методи ёрдамида ўрганилган объектдаги ўзгаришлар турли нуқтаи – назардан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар хил ёндошилади. Масалан, болада оддий билимларни ўзлаштириш хусусияти психологик жиҳатдан текширилаётган бўлса, комплекс ёндошиш таъсирида ана шу ўзлаштиришнинг фалсафий, мантиқий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари ёритилади.

Илмий тадқиқот методларининг учинчи гуруҳи натижаларни қайта ишлаш бўлиб, улар статистик (миқдор) ва психологик (сифат) таҳлил турларига бўлинади.

Генетик метод билан тадқиқот давомида тўпланган маълумотларни яхлит ҳолда, мақсадга мувофиқ тарзда шарҳланади. Бу методдан фойдаланишнинг асосий мақсади синалувчида вужудга келаётган ички, жамики образларнинг ривожланиши, фаолият ва билиш жараёнларининг ўзгаришига тажриба натижасига суяниб таъриф ва тавсиф беришдир.

Структуравий методда тадқиқот объектига кирган шахс психикасидаги барча ўзгаришлардаги ўзига хослик, ўзаро алоқа, ўзаро таъсир ва уйғунликнинг ўзаро боғланишлари ўрганилади. Жумладан, инсон хулқини идрок қилиш учун сезги, идрок, хотира, тафаккур жараёнларининг бир пайтда, биргаликда тадқиқ

қилиниши бунга ёрқин мисолдир.

Кузатиш - объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни режали, давомли, тизимли идрок қилиш, ҳиссий билишнинг фактлар тўплашга, воқелик ҳақидаги дастлабки тасаввурлар ҳосил қилишига қаратилган фаол шакли, яъни психологиянинг илмий текшириш методларидан биридир.

Кузатиш методининг афзалликлари :

- инсоннинг хулқ-атвори табиий шароитларда ўрганилади;
- инсонни яхлит бир шахс сифатида қабул қилади;
- субъектнинг ҳаёт тарзини акс эттиради.

Тажриба ёки эксперимент методи – ўз навбатида табиий ва лаборатория методларига ажратилади. Табиий тажриба методининг илмий асослари 1910 йилда рус психологи А. Ф. Лазурский томонидан ишлаб чиқилган.

Табиий тажриба методи сиртдан кузатиш методидан кескин фарқ қилади. Табиий тажриба методидан фойдаланганда текширувчи ўрганилаётган бирор психик жараёни ўзи вужудга келтиради, лекин уни текширилаётган одам учун табиий бир шароитда ва унга сездирмасдан ўтказди.

Лаборатория эксперименти методининг (1879 йили В.Вундт киритган) асосий хусусияти шундан иборатки, бунда ўрганилиши лозим бўлган психик жараёнларнинг (масалан идрок, диққат, хотира каби) қандай шароитда қачон юз беришини кутиб ўтирмасдан, экспериментатор синалаётган одамда шу жараёнларни махсус тарзда ишга солади.

Суҳбат методидан инсон психикасини ўрганишда фойдаланилади.

1. Унинг мақсади ва вазифаси белгиланади.

2. Суҳбатнинг объекти ва субъекти танланади, мавзу ўтказиладиган вақти аниқланади, якка шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарса билан боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади.

Суҳбатнинг бош мақсади маълум бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Суҳбат орқали турли ёшдаги одамларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, қизиқиши, билим савияси, эътиқоди, дунёқараши, иродаси тўғрисидаги маълумотлар

олинади. Суҳбат чоғида ўзаро изчил боғланган саволлар берилади.

Суҳбат методи қуйидаги шартларга риоя қилишни талаб этади.

- Ўтказилган суҳбатнинг мавзуси ва мазмуни синалувчининг онтогенез даражаси ҳамда ёш хусусиятларига мос бўлиши керак.
- Суҳбат пайтида синалувчиларга берилган саволлар мазмунан яхшилаб ўйлаб олинishi лозим.
- Суҳбат пайтида берилган саволларга «ҳа», «йўқ» каби қисқа тарзда эмас, балки батафсил жавоб олишга эришиш керак.
- Синалувчилар зерикиб ёки толиқиб қолмасликлари учун суҳбат ҳаддан ташқари чўзилиб кетмаслиги лозим.

Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш методи – инсон хотираси, тафаккури, қобилияти ва хаёлининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида кенг қўлланилади. Болалар чизган расмлар, ясаган ўйинчоқлар, моделлар, ёзган шеърларини таҳлил қилиш орқали уларнинг мантиқий хотираси, тафаккури, техник, бадиий ва адабий қобилияти, ижодий хаёли юзасидан материалларни тўплаш мумкин.

Тест методи – “Тест” инглизча сўз бўлиб синаш текшириш демакдир.

Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятини, иродавий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт масала, топшириқ тест деб аталади.

1905 йилдан француз психологи А.Бине ва унинг шогирди А.Симон инсоннинг ақлий ўсиши ва истеъдод даражаларини ўлчаш имконияти борлиги ғоясини илгари сургандан кейин психологияда тест методи қўлланила бошланди.

Биография (таржимаи ҳол) методи – инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёт фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар муҳим аҳамиятга эга.

Бу борада кишиларнинг таржимаи ҳоли, хотиралари, эсдаликлари, ўзгалар ижодига берган баҳолари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳол ҳақидаги материаллар, эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, баҳолар, магнитофон

овозлари, фотолавҳалар, ҳужжатли фильмлар ўрганилаётган шахсни тўлиқроқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Сўровнома методи – психологияда кенг қўлланиладиган методлардан биридир.

Унинг ёрдамида турли ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятлари нарс ва ҳодисаларга муносабатлари ўрганилади. Сўровнома одатда 3 хил тузилишда бўлади.

Уларнинг биринчиси, англаган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан тузилади.

Иккинчи хилида ҳар бир саволнинг бир нечтадан тайёр жавоблари берилади.

Учинчи турида синалувчига ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади.

Социометрик метод. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланилади.

Бунга Америкалик социолог Дж.Морено асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳ аъзоларининг бир-бирлари билан муносабатини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятда ким билан бирга қатнашиши сўралади.

Эгизаклар методи дифференциал психологиянинг асосий методларидан бири ҳисобланади.

Бу метод илк бор Ф.Гальтоннинг 1876 йилда нашр қилинган “Эгизаклар тарихи табиат ва тарбия кучининг нисбийлиги мезони” номли асарида таърифланган.

Бироқ бу методдан XX асрнинг 20-йилларидан кенг фойдаланила бошланган.

Эгизаклар методи ёрдамида инсон индивидуаллигининг шаклланишига таъсир этувчи омиллар, хусусан ирсият ва муҳитнинг роли ўрганилади.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича эгизаклар икки турли бўлади.

Монозигот эгизаклар – уруғланган тухум ҳужайрадан бўлинишнинг

дастлабки босқичида битта эмас, балки иккита генетик жиҳатдан ўхшаш организм ривожлана бошлайди.

Дизигот эгизаклар – иккита тухум хужайрадан ривожланган, тахминан тенг ярим генетик хусусиятларга эга бўлган оддий сибслар (инглиз тилида – ака-сингил, бир ота-онанинг болалари) дир.

Психика индивидуал хусусиятлари манбаларини аниқлаш дифференциал психологиянинг марказий муаммоларидан биридир. Маълумки, индивидуал фарқлар муҳит ва наслнинг мураккаб ва кўп томонлама ўзаро таъсири натижасида келиб чиқади. Ирсият (насл) биологик тур мавжудлигининг барқарорлигини, муҳит эса уни ҳаётнинг ўзгарувчан шароитларига мослашиши ёки ўзгарувчанлигини таъминлайди. Наслий хусусиятлар уруғланиш жараёнида эмбрионга ота-оналари томонидан бериладиган генларда акс этади. Агар генлар тўлиқ бўлмаса ёки кимёвий номувофиқлик мавжуд бўлса, ривожланаётган организм жисмоний нуқсонларга ёки психик бузилишларга учраши мумкин.

Бироқ одатий ҳолларда ирсият хулқ-атворнинг жуда кенг вариантлари имконини беради. Ирсият чегаралари доирасида охирги натижа муҳитга боғлиқ бўлади. Демак, инсон фаоллигини ҳар бир намоён бўлишида қайсидир жиҳатлар насл, ирсиятга, баъзилари эса муҳитга боғлиқ бўлиши мумкин.

Бундан ташқари инсонда ҳайвонот дунёсидан фарқли ижтимоий мерос мавжуд (маданият намуналарига амал қилиш, оилавий қадриятларнинг шаклланиши). Бироқ бундай ҳолларда хусусиятларнинг намоён бўлиши барқарор бўлиб, бир неча авлодлар мобайнида юзага келади.

“Ўзгарувчанлик”, “ирсият” ва “муҳит” тушунчаларига турли қарашлар мавжуд. Ирсият тур барқарорлигига жавоб берсада, кўпчилик ирсий белгилар ўзгаришларга учрайди. Худди шунингдек, муҳит таъсирининг излари келажак авлодга генетик жиҳатдан ўтказилмасада (масалан, туғилиш жароҳати натижасида бола онтогенезининг бузилиши) индивид психологик қиёфасида жуда барқарорликка эга бўлиши мумкин.

Турли назария ва ёндошувлар индивидуалликни шаклланишида икки омилнинг ҳиссасини турлича баҳолайдилар. Тарихий жиҳатдан биологик ёки

муҳит, ижтимоий-маданий детерминация омилларининг устунлиги бўйича қуйидаги назариялар юзага келган:

1. Биогенетик назариялар.
2. Социогенетик назариялар.
3. Икки омилли назариялар.
4. Юксак психик функциялар ҳақидаги таълимот (маданий-тарихий ёндошув).

Биогенетик назарияларда индивидуалликнинг шаклланиши туғма ва генетик лаёқатлар билан белгиланади, деб талқин қилинади. Бу қарашга кўра, ривожланиш мана шу хусусиятларнинг аста-секин кенгайиб бориши бўлиб, муҳит таъсирлари жуда чегараланган. Биогенетик ёндошув кўпинча ирқий таълимотнинг назарий асоси сифатида қаралади. Ушбу ёндошувнинг тарафдорлари Ф.Гальтон ҳамда рекапитуляция назариясининг муаллифи С.Холл ҳисобланади.

Социогенетик назариялар (сенсуалистик ёндошув)нинг таъкидлашича, даставвал инсон – топ-тоза тахта (табула раса)дек бўлиб, унинг барча хусусиятлари ва ютуқлари ташқи шароитлар (муҳит) билан белгиланади. Бундай қараш тарафдори Дж.Локк. Ушбу ёндошув анча прогрессив ҳисоблансада, унинг асосий камчилиги болага пассив мавжудот, ташқи таъсир объекти сифатида қараш ҳисобланади.

Икки омилли (икки омил конвергенцияси) назариялар онтогенезни туғма хусусиятлар ҳамда ташқи таъсирларнинг натижаси деб ҳисоблайди. К.Бюлер, В.Штерн, А.Бине муҳит ва наслий омиллар бир-бири билан боғлиқ деб таъкидлайдилар. Ушбу назариянинг асосчиси В.Штерн фикрича, ҳар бир психик функцияда нима ташқи ва нима ички эканлигини билиш муҳим. Бироқ бу назарияда ҳам бола ўзида намоён бўлаётган ўзгаришларнинг пассив иштирокчиси бўлиб қолади.

Л. С. Виготскийнинг юксак психик функциялар ҳақидаги таълимот (маданий-тарихий ёндошув) га кўра, индивидуалликнинг ривожланиши инсоният томонидан тўпланган маданий тажриба мавжудлиги туфайлигина

мумкин. Инсоннинг туғма хусусиятлари ривожланишнинг шarti, муҳит эса ривожланишнинг манбаси ҳисобланади, чунки инсон эгаллаши лозим бўлган маълумот фақат муҳитдан олиниши мумкин. Юксак психик функциялар фақат инсонгагина хос бўлиб, белги ва предметли фаолият билан боғланган маданият мазмунини ташкил этади. Бола бу тажрибани ўзлаштириши учун атроф олам билан алоҳида муносабатларга киришиши зарур. Бунда бола ташқи муҳитга пассив мослашиши эмас, балки фаол тарзда маданиятни етказувчилар бўлган катталар билан ҳамкорликдаги фаолият ва мулоқот жараёнида ўзидан аввалги авлод тажрибасини ўзлаштириши керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология М., 2003
2. Крайг Г. Психология развития. М., 2005.
3. Дўстмухамедова Ш., Нишоновна З., Жалилова С. Ёш даврлари психологияси ва педагогик психология. Т., 2013.
4. Немов Р. С. Психология. 2 китоб. М.: 2001.
5. Ғозиев Э. Ғ. Онтогенез психологияси. Т., 2010.
6. Ёш ва педагогик психология. Давлетшин М. Г таҳр. Т, 2005.

Қўшимча адабиётлар

1. Хрестоматия по возрастной психологии. М.: 1994.
2. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога. М., 2003.
3. Ғозиев Э. Ғ. Психология Т., 1994

V.АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот. Онтогенез психологияси фанининг предмети, муаммолари

Машғулотни режаси:

1. Шарқ мутаффакирларининг бола таълим-тарбияси ҳақидаги қарашлари.
2. Онтогенез психологияси фани предмети ва унинг фанлар тизимида тутган ўрни.
3. Онтогенез психологияси фани бўлимлари ва вазифалари.
4. Онтогенез психологияси фанининг шаклланиши ва ривожланиши.

Ўқув машғулотининг мақсади: тингловчиларда онтогенез психологияси фанининг предмети, вазифалари, муаммолари, бошқа фанлар билан алоқаси ҳақидаги маълумотларни таҳлил қила олиш қабилитини шакллантириш ҳамда билим, кўникма ва малакаларни кенгайтиришдан иборат.

Онтогенез психологияси фани предмети фани предмети мавзуси бўйича билимларни тизимлаштириш бўйича топшириқлар

1-топшириқ: Шарқ мутаффакирларининг бола таълим-тарбияси ҳақидаги қарашлари моҳиятини таҳлил қилинг?

Топшириқни ечими:

Шарқнинг қомусий олимлари асарларида таълим-тарбия, шахс камолоти борасидаги фикрлар билан бирга билим эгаллаш, илм олиш йўллари хусусида қатор илмий маълумотлар келтирилади. Жумладан, Имом ал-Бухорий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Бурҳониддин Зарнужий, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Умар Хайём, Абу Ҳамид Ғаззолий, Алишер Навоий, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Абдулла Авлоний каби олим ва мутафаккирларнинг асарларида юқоридаги муаммо юзасидан турли қарашларни кўриш мумкин.

Қомусий олим **Имом ал-Бухорий** ҳам илм ўрганишни юқори даражага

кўйиб, ўз асарларида қуйидаги фикрларни илгари сурадилар: “Киши илм бобида нафақат ўзидан юқори ёки тенгдошларидан, балки ўзидан паст бўлганлардан ҳадис олмагунча, етук муҳаддис бўла олмайди”. Имом Бухорий ушбу фикри билан ўқув фаолиятининг ижобий мотивлари устоз-муаллим томонидан шакллантирилишига урғу беради.

Абу Наср Форобий эса кўплаб асарларида билиш масаласига катта эътибор беради. У билишда икки босқични - ҳиссий ва ақлий билишни фарқлайди ҳамда билишда инсон ақлининг ролига аҳамият беради. Форобий инсонларни илмли бўлишга чақириб, боланинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида ибратли ғояларни илгари сурган. У болага таълим бериш, уни илмли қилиш учун ўқитувчи тинмасдан машаққатли меҳнат қилсагина бола ўқишга, таълим олишга, билимли бўлишга интилиши мумкинлигини таъкидлайди. Ўқитувчи болага билим бераман деса, бола олдида ҳақиқатгўй бўлиши керак, ўзи фаҳм-фаросатли бўлиб, ор-номусини қадрлаши лозим, шогирдларига нисбатан адолатли бўлиши, кўзлаган мақсадига эришишида қатъийлик кўрсата билиши ва ўрнатилган бўлмоғи жоиз, дея таъкидлайди мутафаккир.

Қомусий олим **Абу Али ибн Синонинг** фикрича, инсон тафаккури, ақлининг кучи бир неча босқичдан иборат. Ақлий кучлар дастлаб мутлақ тинч, сокин ҳолатда бўлади. Болалардаги ёзишни, ўқишни ўрганишдаги потенциал кучлар шунга мисол бўла олади. Абу Али ибн Сино бу кучларни моддий кучлар деб номлаган, яъни мазкур кучларни ташқи мотивлар деб тушунса бўлади. Секин-асталик билан бу кучлар ҳаракатга айланади, булар меҳнат қуроли самарасидир, яъни меҳнат қуроли орқали ҳаракатга келади ва намоён бўлади. Бу ҳолатни бола ёзишни хоҳлаб турибди-ю, аммо ёзиш қуроли бўлган қаламнинг йўқлиги билан изоҳлаш мумкин. Бу икки кучни Ибн Сино рўёбга чиқиши мумкин бўлган куч деб атаган. Ниҳоят, учинчи куч эса ироданинг етишмаслиги билан тушунтириб берилади. Яъни шундай ҳолатнинг кучи бор, аммо уни ишлатишга, рўёбга чиқаришга болада ирода етишмайди. Аллома назарида, шу каби уч ҳолат билан ақл, билим олиш изоҳланади. “Тайр” асарида

эса инсонларни дўстликка, билим ўрганишга чақиради .

Абу Али ибн Сино болаларнинг ўқиш, таълим олишларига масъулият билан қараш тарафдорларидан бўлган. У бола 6 ёшга етгач муаллимга билим олиш учун топширилишини айтиб ўтади. Ҳозирда ҳам болаларнинг 6, 7 ёшдан бошланғич синфларга қабул қилиниши ибн Синонинг ўша даврдаги ғояларининг нақадар аҳамиятли эканлигидан далолат беради, зотан ушбу ҳол боланинг ўқишга бўлган муҳаббатини кучайтириши мумкин. Унинг фикрича, болага таълим аста-секинлик билан берилиши жоиз. Уни бирданига китобга боғлаб қўймаслик лозим, дейди аллома. Ибн Сино кишиларнинг яшашга қобил бўлиши ва бекорга жабр кўрмаслиги учун уларга эҳтиёт бўлиб таълим бериш кераклигини уқтиради. Яъни уларнинг ўқишга бўлган ижобий мотивларини сўндирмасликка ундайди .

Болаларнинг ўқиш фаолиятига оид фикрлар қомусий олим Абу Райҳон Беруний асарларида ҳам ўз аксини топган. Унинг фикрига кўра, билим олиш учун болаларда аввало интилиш ва қизиқиш бўлиши керак. Дарҳақиқат, ниманидир ўрганиш, тадқиқ қилиш учун инсонда интилиш, ҳаракат ва қизиқиш бўлмаса, у ҳеч нарсага эриша олмайди. Илм олишнинг муҳим йўлларида бири инсон ҳаммани ўзига дўст тутиши ва бошқа инсонларга ҳам яхшилик қила олиши лозим. Олимнинг мазкур фикрларини фан тилида ўқув фаолиятига нисбатан эҳтиёж туғилсагина ўқув мотивлари шакллантирилиши мумкин, дея талқин қилса бўлади.

Беруний илм олишда ахлоқий покликни юқори ўринга қўйиб, таълим ва тарбияни бир хил изчилликда олиб борганлар комил инсон даражасига эришадилар, дейди. Беруний ўқитиш учун муаллим ўз малака ва билимларини доимо орттириб, замонга мослашиб бориши лозимлигини уқтиради. У китоб ўқиш усулларига алоҳида эътибор қаратади. Китобларни шунчаки эмас, фикрлаб, кичик-кичик бўлимларга бўлиб ўқиш ва умумлаштириб бориш кераклиги ҳақида маълумотлар беради. Беруний ўқитишда фақат индуктив (умумий хулоса) йўли билангина эмас, балки дедуктив (жузъий хулоса) йўли билан ҳам иш тутиш лозимлигини таъкидлайди, зотан бундай ўқишда тафаккур

кенгайиб, билимлар ортиб боради.

Абу Райхон Беруний ўқитувчилар боланинг эътиборини *таққослаш*, *қийёслаш* каби операцияларга қаратишлари лозимлигига алоҳида аҳамият беради. Зотан, бугунги кунда ҳам онгли, ифодали, тўғри ва тез ўқиш ҳозирги замон болаларининг саводли бўлишларини таъминловчи асосий таркибий қисмлардандир.

Абу Райхон Беруний илм олишда такрорлашга зўр бериб, ёш болаларни толиктириб ва зериктириб қўймасдан, турли психологик усулларни қўллашни, шу орқали уларнинг тафаккурини бойитиб, билимларини чуқурлаштира боришни илгари сурган буюк зотдир. Яъни ўқишга нисбатан бўлган қизиқишни сўндирмаслик учун болаларнинг ёшига хос психологик хусусиятлар албатта инобатга олиниши кераклигини эътироф этади.

2-топширик: Онтогенез психологияси фани предмети ва унинг фанлар тизимида тутган ўрни қандай?

Онтогенез психологияси психика ва хулқ - атворда бир ёш давридан иккинчисига ўтишда юзага келадиган миқдорий ҳамда сифатий ўзгаришларни ўрганади. Одатда бу ўзгаришлар ҳаётнинг муайян босқичларини, бир неча ойдан (гўдаклик даври) то бир қанча йилларни (катта ёш даврида) қамраб олади. Ушбу ўзгаришлар “доимий таъсир этиб турувчи” омиллар – биологик етилиш ҳамда инсон организмнинг психофизиологик ҳолати; унинг инсонга хос бўлган ижтимоий муносабатлар тизимида тутган ўрни; интеллектуал ҳамда шахс ривожланишида эришган даражасига боғлиқ бўлади.

Психика ва хулқ – атворда юзага келадиган бу турдаги ёшга хос ўзгаришлар **эволюцион ўзгаришлар** деб аталади. Эволюцион ўзгаришларда миқдорий ва сифатий қайта қуришлар нисбатан секинлик билан амалга ошади.

Нисбатан қисқа вақт оралиғида жадал юз берадиган чуқур ўзгаришларни **революцион ўзгаришлар** деб аташ мумкин. Революцион ўзгаришлар одатда бир ёш даврининг тугалланиши, иккинчи ёш давридан бошланиши арафасида рўй бериб, ёш онтогенезининг инқирозлари билан боғлиқ бўлади. Ёш онтогенезидаги инқирозлар ва улар билан боғлиқ бўлган психика ва хулқ –

атворда рўй берадиган революцион қайта (қуришлар) тузилишлар ёшни даврларга ажратишнинг асосларидан бири сифатида қаралиши мумкин.

Ривожланиш белгиларидан бири бўлган яна бир турдаги ўзгаришлар аниқ бир ижтимоий вазиятнинг таъсири билан боғлиқ бўлиб, уларни **ситуацион (яъни вазият билан боғлиқ бўлган) ўзгаришлар** деб аташ мумкин. Бундай ўзгаришлар инсон хулқ – атвори ва психикасида ташкил этилган ёки махсус ташкил этилмаган таълим – тарбия таъсирида вужудга келади.

Эволюцион ва революцион ўзгаришлар одатда барқарор ҳамда қайтарилмас бўлиб, систематик мустаҳкамлашни талаб қилмайди. Ситуацион ўзгаришлар бекарор, ўзгарувчан, уларни машқлар орқали мустаҳкамлаш талаб қилинади. Эволюцион ва революцион ўзгаришлар инсон психологиясини шахс сифатида қайта ўзгартирса, ситуацион ўзгаришларда хулқ – атворнинг баъзи кўринишлари, билим, малака ва кўникмалар ҳосил бўлади.

3-топшириқ. Онтогенез психологияси фанининг шаклланиши ва ривожланиши.

ФСМУ технологияси: Ушбу технология мунозарали масалаларни ҳал этишда ҳамда ўқув жараёнини баҳс-мунозарали ўтказишда қўлланилади, чунки бу технология тингловчиларни ўз фикрини ҳимоя қилишга, эркин фикрлаш ва ўз фикрини бошқаларга ўтказишга, очик ҳолда баҳслашишга ҳамда шу билан бирга баҳслашиш маданиятини ўргатади. Тингловчиларга тарқатилган оддий қоғозга ўз фикрларини аниқ ва қисқа ҳолатда ифода этиб, тасдиқловчи далиллар ёки инкор этувчи фикрларни баён этишга ёрдам беради.

Ф-фикрингизни баён этинг,

С-Фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг,

М-кўрсатилган сабабингизни исботловчи далил келтиринг,

У- фикрингизни умумлаштиринг.

1-гурух

Савол	Онтогенез психологияси фанининг шаклланиши омиллари...
Ф-фикрингизни баён этинг	

С-Фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
М-кўрсатилган сабабингизни исботловчи далил келтиринг	
У- фикрингизни умумлаштиринг	

2-гуруҳ

Савол	Онтогенез психологиясининг ривожланиш босқичлари
Ф-фикрингизни баён этинг	
С-Фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
М-кўрсатилган сабабингизни исботловчи далил келтиринг	
У- фикрингизни умумлаштиринг	

Жадвални тўлдиринг

Топшириқ: МТМ психологи фаолиятида онтогенез психологияси бўйича билимларни қўллашнинг ўзига хос томонлари	
Ф	
С	
М	
У	

2-амалий машғулот. Онтогенез психологияси тадқиқот методлари

Ўқув машғулотининг мақсади: тингловчиларда онтогенез психологияси фанининг тадқиқот методларини қўллаш бўйича кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат.

Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўп тармоқли, мумкин қадар, муаммоли характердаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айни пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммонинг ижобий ва салбий томонлари, афзаллик,

фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантикий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда болаларнинг мустақил ҳоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлил қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:



тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;



тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма



ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;



навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва

афзалл					
Хулоса:					

Мактабгача таълим ёшидаги болаларларнинг коммуникатив хусусиятларини баҳолаш анкетаси

Ушбу анкета тарбиячилар ва ота-оналар учун мўлжалланган. Бунда

мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг атрофдагилар билан ўзаро муносабатлари ҳамда коммуникатив хусусиятлари эксперт баҳоланади.

Анкета ёрдамида баҳоланадиган шахс хусусиятлари ва уларга мос келувчи савол рақамлари.

Баҳоланадиган шахс хусусиятлари	Анкетада хусусиятларга мос келувчи саволлар
Мулоқотчанлик	2,3,4
Ташкилотчанлик қобилияти	5
Атрофдагилар билан ўзаро муносабат	6
Альтруизм	7
Эмпатия	8
Агрессивлик	9
Ҳимоясизлик	10
Аразгўйлик	11
Адолатлилик	12
Тўғри сўзлик	13
Илтифотлилик	14
Итоаткорлик	15
Мустақиллик	16
Қатъийлик	17
Меҳнатсеварлик	18
Ўзига ишонч	19

Анкета матни

1. Боланинг исми шарифи, фамилияси, туғилган вақти.

2. Боланинг катталар билан мулоқатчанлиги:

А) юқори

Б) ўртача

В) жуда одамови

3. Болалар билан мулоқотчанлиги:

А) жуда мулоқотчан, кўпинча ўзи ёлғиз эмас, бошқа болалар билан ўйнашни яхши кўради.

Б) унчалик мулоқотчан эмас, кўпинча ёлғиз ўйнашни ёқтиради.

В) баъзида ёлғиз, баъзида болалар билан ўйнашни ёқтиради.

4. Агар бола мулоқотчан бўлса,

А) ёш жихатдан ўзидан катта боллар билан;

Б) тенгдошлари билан;

В) ўзидан кичик болалар билан ўйнашни афзал кўрадимиз?

5. Ўйинда бола ўзини қандай тутати?

А) биргаликда ўйнаш учун болаларни уюштирилади, ўйинда ўзига фақат етакчилик ролини олади;

Б) ўйинда етакчилик, лидерлик ролини ҳам иккинчи даражали ролни ҳам бирдек бажарати;

В) кўпинча ўйинда бошқаларга бўйсунган ҳолда ўзига иккинчи даражали ролни олади.

6. Тарбияланувчининг бошқа болалар билан ўзаро муносабати қандай?

А) дўстлик ўрната олади ва ўйинда болалар билан (низо) келишмовчиликларга бормайди;

Б) кўпинча низолар келиб чиқади;

7. Бошқа болалардан ўйинчоқларини қизғонмайдими?

А) бажонидил ўртоқлашади;

Б) баъзида қизғонади, баъзида йўқ;

В) қизғонади;

8. Бошқаларга ҳамдард бўли оладими?

А) агар нимадандир хафа бўлишарганини кўрсатса (сезса), тинчлаштиришга, ачинишга, ёрдам беришга ҳаракат қилиб, доимо ҳамдард бўлади;

9. Бошқа болаларни хафа қиладими?

А) кўпинча хафа қилади;

Б) баъзида хафа қилади;

В) ҳеч қачон хафа қилмайди;

10. Бола катталарга тез-тез шикоят билан мурожаат қилиб турадимиз?

А) кўпинча;

Б) баъзида;

В) ҳеч қачон;

11. Бола тез хафа бўладими?

А) жуда тез;

Б)баъзида;

В) хафа бўлмайди;

12. Бола (ёки фарзандинигиз) адолатлими?

А) доимо адолатли;

Б) баъзида адолатли;

В) кўпинча адолатли эмас;

13. Бола доимо рост гапирадими?

А) доимо;

Б) баъзида рост гапиреди, баъзида эса йўқ;

В) кўпинча рост гапирмайди, тез-тез ёлғончилик қилади;

14. Бола доимо ўзини хушмуомила тутадими?

А) доимо;

Б) баъзида;

В) деярли ҳеч қачон хушмуомила эмас;

15. Бола доимо сизга қулоқ соладими?

А) доимо;

Б) баъзи-баъзида;

В) деярли ҳеч қачон;

16. Болага мустақиллик хосми?

А) бутунлай мустақил, ҳамма нарсани ўзи мустақил бажаришни ёқтиради;

Б) баъзи-баъзида;

В) кўпинча мустақилликни намоён қилмайди ва у учун бошқалар бажаришини хоҳлайди;

17. Болага қатъийлик хосми?

А) доимо бошлаган ишини охиригача етказишга ҳаракат қилади;

Б) баъзида қатъийлик намоён қилади, баъзида йўқ;

В) одатда қўл урган ишини охиригача бажармайди;

18. Болага меҳнатсеварлик хосми?

А) худа меҳнатсевар, доимо топширилагн ишни бажонидил бажаришаг ҳаракат қилади;

Б) баъзида ишлашни севади, баъзида дангасалик қилади;

В) кўпинча дангасалик қилади;

19. Бола ўзига ишонадими?

А) бутунлай ўзига ишонади;

Б) баъзида;

В) ўзига ишонмайди.

Ушбу анкета бўйича болаларни баҳолашда, эксперт сифатида фақат ота-оналар эмас, шу билан бирга тарбиячилар, синф раҳбарлари ҳам қатнашишлари шарт.

Натижалар таҳлили.

Анкета бўйича олинган маълумотлар қуйидагича баҳоланади:

“А” жавоби- 10 балл;

“Б” жавоби- 5 балл;

“В” жавоби- 1 балл;

Барча жавоблар бўйича натижалар йиғиндиси ҳисобланиб, 18 га бўлинади ва бола шахси коммуникатив хусусиятлари, шахслараро муносабатлари ривожланиш даражасининг ўртача кўрсаткичлари баҳоланади.

Агар ота-оналарнинг баҳолари ўқитувчи ва тарбиячилар билан мос келса, болада баҳоланаётган сифатларнинг мавжудлига ҳақида хулоса ҳосил қилиш мумкин. Агар 3та экспертдан фақат 2 тасининг баҳолари мос келса, болаларда ушбу сифатлар етарли даражада ривожланганлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Агар экспертлар баҳолари умуман бир-бирига тўғри келмаса, болаларда ушбу сифатларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги ҳақида қўшимча махсус теширилувсиз хулоса чиқариш мумкин эмас.

3-амалий машғулот. Умр давларини табақалаш

Режа:

1. Тараққиётни давларга ажратиш масаласига рус психологларининг қарашлари.

2. Д. Б. Эльконин бўйича ёшни даврлаштириш, унинг мезонлари ва камчиликлари.
3. Э. Ғозиевнинг умр даврларини табақалаштиришга бўлган ёндошуви.
4. Психодинамика назарияси бўйича тараққиётни даврлаштириш.
5. Когнитивистик йўналиш намоёндаларининг тараққиётни даврлаштириш масаласига қарашлари.

Ўқув маишулотининг мақсади: Тингловчиларда онтогенез хусусиятлари, табақалаш мезонлари, психик тараққиётнинг босқичларини асосий ғояси, юзага келиш сабаблари ҳақидаги тасаввурларни шакллантириш.

Швецариялик психолог Ж.Пиаженинг фикрларини таҳлил қилинг:
“Ақл-идрок назарияси ақл-идрок функциялари ҳамда унинг даврлари ҳақидаги таълимотни ўз ичига олади. Ақл-идрокнинг асосий вазифаси мослашиш ва кўникишдан иборат бўлиб, бу унинг асосий вазифалар туркумини ташкил этади”.

Психология фанида ёш даврларини табақалаш бўйича турлича усуллар мавжуддир. Бу инсон шахсини тадқиқ қилишга турли нуқтаи-назардан ёндашуви ва мазкур муаммонинг моҳиятини турлича ёритади.

Маълумки, ҳар бир давр ўзининг муҳим ҳаётий шароитлари, эҳтиёжлари ва фаолияти, ўзига хос қарама-қаршиликлари, психикасининг сифат хусусиятлари ва психик жиҳатдан характерли янги сифатларнинг ҳосил бўлиши билан ажралиб туради. Ҳар бир давр ўзидан олдинги давр томонидан тайёрланиб, унинг асосида шаклланиши ва ўз навбатида, ўзидан кейинги даврнинг пайдо бўлиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Шу ўринда психологияда мавжуд ёш даврларини табақалаш назарияларига урғу бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Француз психологи А. Валлон ёш даврларини қандай босқичларга ажратади:

- 1) хомиланинг она қорнидаги даври;
- 2) импульсив ҳаракат даври - туғилгандан 6 ойликкача;
- 3) ҳис-туйғу даври (эмоционал) - 6 ойликдан 1 ёшгача;
- 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври - 1 ёшдан 3 ёшгача;

персонологизм (шахсга айланиш) даври - 3 ёшдан - 5 ёшгача;	0-1 1-3 3-5	Бевосита эмоционал мулоқот Предметли фаолият Ўйин фаолияти
фарқлаш даври - 6 ёшдан - 11 ёшгача; жинсий этилиш ва ўспиринлик даври - 12 ёшдан -18 ёшгача. лалик	5-7 7-11 11-15	Ролли-сюжетли ўйинлар Ўқиш фаолияти Мулоқот
Кичик ва ўрта мактабгача ёш даври Катта мактабгача ёш даври Кичик мактаб ёш даври Ўсмирлик ёш даври Илк ўспиринлик ёш даври	15-18	Ўқув-касбий фаолият

Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради, холос. Уларда ёшлик, етуклик, қарилик даврларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида назарий ва амалий маълумотлар етишмайди.

Умуман, психологлар томонидан ёш даврларини табақалаштиришнинг пухта, илмий-методологик негизга эга бўлган қатор назариялари ишлаб чиқилган. Ҳозирги кунда улар онтогенетик қонуниятларни ёритишга катта

ҳисса қўшиб, унинг назарий ва амалӣ муаммоларини ҳал қилишда муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Бироқ, шундай бўлсада, ҳозир онтогенезни тўла ёритишга хизмат қила оладиган назарияни яратиш зарурияти мавжуддир.

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалӣ машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:



- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалӣ машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Жадвални тўлдириш

1-гурӯх

Савол	Д.Элькониннинг ёшни табақалаш концепцияси ҳақида фикр билдириш
Ф-фикрингизни баён этиш	
С-Фикрингиз баёнига сабаб кўрсатиш	
М-кўрсатилган сабабингизни исботловчи далил келтириш	
У- фикрингизни умумлаштириш	

2-гурӯх

Савол	Э.Ғозиевнинг онтогенез давларини табақалашга бўлган ёндошуви қандай
Ф-фикрингизни баён этиш	
С-Фикрингиз баёнига сабаб кўрсатиш	
М-кўрсатилган сабабингизни исботловчи далил келтириш	
У- фикрингизни умумлаштириш	

3-гурӯх

Савол	Э.Эриксон бўйича умр давлари ва табақалаш мезони
Ф-фикрингизни баён этиш	
С-Фикрингиз баёнига сабаб кўрсатиш	
М-кўрсатилган сабабингизни исботловчи далил келтириш	
У- фикрингизни умумлаштириш	

4-амалий машғулот. Умр инқирозлари

Ўқув машғулотининг мақсади: Талабаларда «Инқироз» тушунчаси, онтогенезда энг ёрқин намоён бўладиган инқирозлар тахлили, ёш инқирозларининг инсон тараққиётидаги аҳамияти ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳамда томонлари ҳақидаги билимларни таркиб топтириш.

Ёш инқирози – онтогенезнинг алоҳида, нисбатан қисқа (1йил) давом этувчи даври бўлиб, кескин психологик ўзгаришлар билан характерланади.

- Ёш инқирозлари инсоннинг бир ёш давридан иккинчи ёш даврига ўтиш жараёнида вужудга келиши мумкин ва инсоннинг ижтимоий муносабатлари, фаолияти, онг соҳасидаги сифатий қайта қуришлар билан боғланган.

Инқирознинг давомийлиги, кучи индивидуал типологик хусусиятлар, ижтимоий шароитларга боғлиқ.

Психологик инқироз – бу ташқи шароитлар, хавф туфайли юзага келадиган ички эмоционал баланснинг бузилиши.

Рус психологи Л.С.Виготский бўйича:

Ёш инқирози – барқарор даврлар алмашинувида пайдо бўладиган бола шахсидаги ўзгаришлардир.

Онтогенезда энг ёрқин намоён бўладиган инқирозлар:

1. Чақалоқлик инқирози.
2. Уч ёшлик инқироз.
3. Ўсмирлик инқирози.
4. Ўрта ёш инқирози.

Инсерт жадвали

В - мен билган маълумотларга мос;	“-“ - мен билган маълумотларга зид;	“+” - мен учун янги маълумот;	“?” - мен учун тушунарсиз ёки маълумотни аниқлаш, тўлдириш талаб этилади

Эксперт гуруҳлар иш натижаларини баҳолаш мезонлари

Мезонлар	Макс. балл	Гуруҳ натижаларини баҳолаш				
		1	2	3	4	5
Ахборотнинг тўлиқлиги	0,1 б.					
Ахборотнинг кўргазмали шаклда ифода этилиши	0,16.					
Талабанинг фаоллиги ва маҳорати	0,16.					

Тушунтириб бера олиш	0,2 б.					
Балларнинг максимал суммаси, жами	5 б.					

5-амалий машғулот. Мактабгача тарбия ёш даври

Ўқув машғулотининг мақсади: Тингловчиларда мактабгача тарбия ёш давридаги болалар психик хусусиятларини, мактабга психологик тайёрликни, ихтиёрий соҳани ривожланишини диагностика қилиш методлари билан ишлаш кўникма ва малакаларини шакллантириш.

Таянч иборалар: Мулоқот, инқироз, мослашув, концепция, етакчи фаолият.

«График диктант» методикаси.

Ушбу методика болада ихтиёрийликни ривожланиш диагностикаси учун хизмат килади (эшитиш, тушуниш малакаси ва катталар кўрсатмасини аниқ бажариш, қоида асосида ишлаш, намунани қўллаш). Индивидуал ҳамда гуруҳий шаклда ўтказиш мумкин.

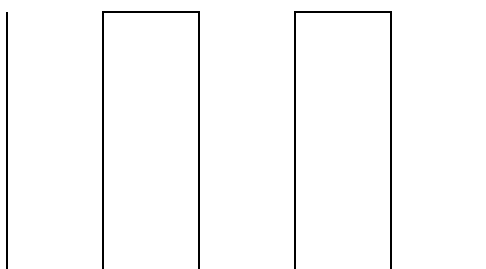
Катак дафтар варағидан фойдаланилади.

Топшириқнинг бажарилиши.

Кўрсатма: «Ҳозир сиз билан турли нақшлар чизишни ўрганамиз. Чиройли ва тартибли чизишга ҳаракат қилинг. Бунинг учун мени диққат билан эшитинг - мен қайси томонга ва неча каттакка чизиқ чизишингизни айтиб тураман. Фақат мен айтган чизиқни чизинг. Катакка чизиқ чизиб бўлгач, энди қайси йўналишда чизишингизни айтишимни пойлаб туринг. Ҳар бир янги чизиқни олдингиси тўхтаган жойдан давом эттиринг. Бунда қаламни қоғоздан узманг. Ўнг қўл қайси, буни ҳамма биладими? Ўнг қўл қаламни ушлаб турган қўлингиз (хонадаги аниқ ориентир кўрсатилади, яъни ўнг томондаги эшик ёки дераза кўрсатилади). Демак, ўнг томонга чизиқ чизинг деганимда, 1 катак эшик томонга қарата чизасиз (катак чизилган доскага чизиб кўрсатилади.) Энди

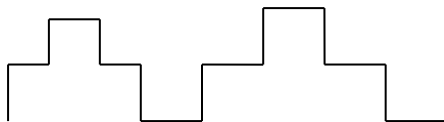
қўлимни чизикдан олмай, 2 катак тепага, сўнгра 3 катак ўнг томонга чизаман (доскада чизилади).»

Шундан сўнг нақш чизилади: “1- нақшни чизишни бошлаймиз. Энг юқори нуктага қаламингизни қўйинг. Диққат! Қуйидагича чизамиз: 1 катак пастга, қаламни қоғоздан узманг. Энди 1 катак ўнгга, 1 катак тепага, 1 катак ўнгга, 1 катак пастга, 1 катак ўнгга, 1 катак юқорига, 1 катак ўнгга, 1 катак пастга. Энди худди шунақа нақшни чизишни давом эттиринг.”

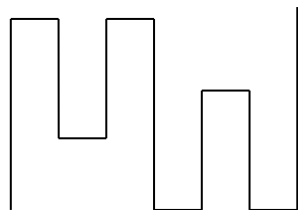


Мустақил ишлаш учун 2 дақиқа вақт берилади. Методика ўтказиш вақти 15 дақиқа. Психолог ишни боришини кузатиб туради ва текширилувчи томонидан йўл қўйилган хатоларни тўғирлаб боради. Диктовка секин, узун паузалар сақлаб амалга оширилади.

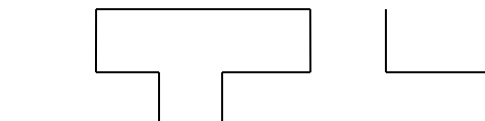
Кейинги нақшни чизишга киришамиз. Психолог текширувчиларга мурожаат қилади: “Энди қўлимизни кейинги нуктага қўйинг. Тайёрланинг! Диққат! 1катак юқорига,1катак ўнгга, 1катак юқорига,1катак ўнгга, 1 катак пастга, 1 катак ўнгга, 1катак пастга, 1 катак ўнгга, 1 катак юқорига, 1 катак ўнгга, энди худди шундай нақшни чизишни давом эттирамиз ”.



Энди 3-нақшни чизишга киришамиз: Диққат! 3 катак юқорига, 1катак ўнгга, 2 катак пастга, 1 катак ўнгга 2 катак юқорига, 1 катак ўнгга, 3 катак пастга, 1 катак ўнгга, 2 катак юқорига, 1 катак ўнгга, 2 катак пастга, 1 катак ўнгга, 3 катак юқорига. Энди шу нақшни чизишни ўзингиз давом эттиринг.



Энг охирги нақшни бажаришдан олдин психолог текширувчиларга қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилади: “Қаламни энг пастки нуқтага қўйинг. Диққат! 3 катак ўнгга, 1 катак тепага, 1 катак чапга (чапга сўзига алоҳида урғу берилади), 2 катак юқорига, 3 катак ўнгга, 2 катак пастга, 1 катак чапга (чапга сўзига яна урғу бериб айтилади). 1 катак пастга, 3 катак ўнгга, 1 катак юқорига, 1 катак чапга, 2 катак юқорига. Энди нақшни чизишни давом эттиринг. ”



Натижалар таҳлили

Топшириқни бажариш натижаларини таҳлил килишда:

- а) диктовка остида ҳаракат қилиш ва нақшни мустақил давом эттириш алоҳида баҳоланади. Болаланинг диққат билан эшитиш малакаси ва ташқи қўзғатувчиларга чалғимасдан психолог кўрсатмаларини аниқ бажара олиши баҳоланади;
- б) ўқув ишларида боланинг мустақиллиги даражаси алоҳида баҳоланади.

Топшириқни бажариш даражалари:

1. Юқори даража. Иккала нақш (машқ хисобга олинмайди) диктовкага бутунлай мос бўлса. Улардан биттасида алоҳида хатолар учраса.
2. Ўртача даража. Иккала юқори нақш ҳам қисман диктовкага мос келса. Хатолар ҳам бор: биринчи нақш хатосиз, иккинчиси диктовкага мос келмаса.

3. Ўртача-паст даража. Битта нақш қисман диктовкага мос, иккинчиси умуман нотўғри бўлса.
4. Паст даража. Иккала нақш ҳам мос келмаса.

“Уйча методикаси”

Ушбу методика боланинг ихтиёрийлик сфераси ривожланиш даражаси диагностикаси учун мўлжалланган бўлиб, боланинг мактабга тайёргарлигини аниқлашда қўлланилади. 5-10 ёшли болалар учун мўлжалланган.

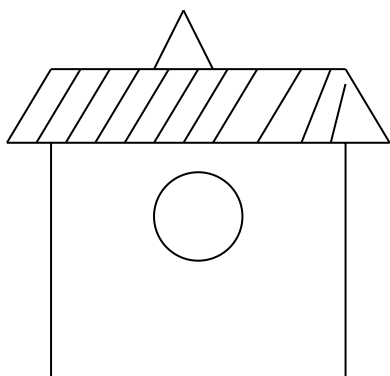
Методиканинг моҳияти уйча тасвирланган расмга қараб, худди шундай уйчани чизишдан иборат. Уйчанинг алоҳида деталлари ёзув ҳарфлари элементларидан ташкил топган.

Топшириқ қуйидагиларни аниқлаш имконини беради:

1. Боланинг намунага қараб ориентировка қила олиши.
2. Нусха ола билиши.

Бу малакалар ихтиёрий диққат, фазовий идрок, сенсономотор координацияси ва қўлнинг нозик моторикасининг муайян ривожланиш даражасини тақозо қилади.

Бола олдида “уйча” расми чизилган варақ қўйилади ва психолог: “шошилмасдан, диққат билан худди намунадагидек расм чиз. Агар бирор нарсани чизмаган бўлсанг ёки нотўғри чизсанг, расмни ўчирмасдан унинг тепасига ёки ёнига бошқатдан тўғирлаб чиз. Топшириқ тушунарлими? унда ишга киришишингиз мумкин,” деб кўрсатма беради.



Сўнгра болага оқ варақ ҳамда (қора) қалам берилади.

Натижаларни қайта ишлаш

Экспериментдан олинган маълумотларни қайта ишлаш хатолар учун қўйиладиган балларни ҳисоблаш орқали амалга оширилади.

Хатолар сифатида қуйидагилар ҳисобланиши мумкин:

а) расмда бирор-бир деталлар тушиб қолдирилиши (панжара, тутун, мўри, том, дераза, уйнинг асоси) — 4 балл;

б) расмдаги алоҳида деталлар ҳажмини, расм ҳажми тўғри чизилган ҳолда, 2 маротабага катталаштириш (баллар ҳар бир детал учун қўйилади) — 3 балл;

в) элементнинг нотўғри тасвирланиши (тутун занжирлари, чап ва ўнг тарафдаги панжара, томдаги штрих чизиқлар, ойна, мўри) — 2 балл; элемент яхлит ҳолда баҳоланади. Агар унинг 1 қисми тўғри чизилса 1балл қўйилади. Расм деталидаги элементлар миқдори ҳисобланмайди.

г) деталларнинг фазода нотўғри жойлашиши (панжара уйни асоси билан бир текисда бўлмаслиги, мўри, ойнани алмаштириб қўйилиши ва ҳ.к.) - 1 балл;

д) тўғри чизиқларни берилганига нисбатан 30°га қийшайтириб юборилиши (вертикал ва горизонтал чизиқлар кесишиши, панжарани ағанатиб тасвирланиши) — 1 балл;

е) бирлашиши зарур бўлган чизиқлар узилишлари билан чизилса (ҳар бир узилиш учун) — 1 балл. Агар томдаги штрих чизиқлар том чизиқлари билан бирлаштирилмаса, барча штриховкалар учун умуман 1 балл қўйилади;

ж) агар бир чизиқ иккинчиси устига чиқиб кетса (ҳар бири учун) — 1балл. Том штриховкаси яхлит ҳисобланади;

з) расмни хатосиз кўчирилиши — 0, яхши расм учун 0 қўйилади. Шундай қилиб, расм қанчалик ёмон чизилса, текширилувчи тўплаган балл шунчалик юқори бўлади.

0 балл — ихтиёрий диққатнинг яхши ривожланганлиги;

1-2 балл — ихтиёрий диққатнинг ўртача ривожланганлиги;

4 баллдан юқори — ихтиёрий диққатнинг кучсиз ривожланганлиги.

Бунда ёш ҳисобга олиниши зарур. 5 ёшли болалар деярли 0 олмайдилар. Агар 10 ёшли бола 1 балл олса, бу ривожланиш яхши эмаслигини билдиради.

«Вербал тафаккур даражасини аниқлаш» методикаси

Ушбу методика боланинг мактаб таълимига тайёрлигини аниқлашда вербал тафаккур ривожланиш даражаси диагностикаси учун қўлланилади. Текширилувчига бир қатор саволларга жавоб бериш таклиф қилинади. Жавоблар ижобий ёки салбий баллар миқдори билан баҳоланади. Тест натижаси — бу алоҳида саволлар бўйича тўпланган баллар йиғиндиси ҳисобланади («+» ва «-»).

Натижалар таҳлили:

1. +24 ва ундан баланд — юқори даража;
2. +14дан +23гача — яхши даража;
3. 0дан + 13гача — ўрта даража;
4. -1дан -10гача — паст даража;
5. -11 ва ундан паст — жуда паст даража.

Саволлар:

1. От каттами ёки ит? От = 0. Нотўғри жавоб = -5.
2. Эрталаб нонушта қиламиз. Тушдачи? Тушлик қиламиз. Шўрва, овқат еймиз = 0. Нотўғри жавоб = -3.
3. Кундузи ёруғ бўлади, кечасичи? Қоронғу = 0. Нотўғри жавоб = -4.
4. Осмон ҳаво ранг бўлади. Ўт-майсачи? Яшил = 0. Нотўғри жавоб = -4.
5. Гилос, нок, олхўри, олма — булар нима? Мевалар = 1. Нотўғри жавоб = -1.
6. Поезд ўтишидан аввал нима учун йўлни шлагбаум билан тўсилади? Машина поезд билан тўкнашиб кетмаслиги учун, одамларни поезд босиб

кетмаслиги учун = 1, Нотўғри жавоб = -1.

7. Тошкент, Наманган, Қарши. Булар нималар? Шаҳар = 1, Станция = 0, Нотўғри жавоб = -1.

8. Соат неча? (Қоғоз соатдан 7дан 15 мин., 5та кам 8, 12дан 15 мин. кўрсатилади) Аниқ кўрсатилса = 4, қисман = 3, билмаса = 0.

9. Сигирнинг боласи бузоқ дейилади, кучук боласичи? Қўйникичи? Кучукча, қўзичоқ = 4.

10. Кучук кўпроқ товукка ўхшайдими ёки мушукками? Нимаси билан ўхшашади? Мушукка, чунки уларда 4та оёқ, жун, дум ва тирноқлари бор = 0, мушукка (белгиларсиз айтса) = -1, товукка = -3.

11. Нима учун ҳамма автомобилларда тормоз бўлади? Иккита сабаб: (тоғда тормоз бериш учун, бурилишда тормоз бериш учун; тўкнашиб кетганда тўхтатиш учун, тўхташ учун) = 1, битта сабаб = 0, нотўғри жавоб = -1 (тормозсиз юра олмайди).

12. Болға ва болта нимаси билан бир-бирига ўхшайди? 2та умумий белги (улар ёғочдан ва темирдан ясалган, уларни банди бор, мих қоқиш мумкин, бу иш қуроллари, орқаси текис) = 3, 1та ўхшатиш = 1, нотўғри жавоб = 0.

13. Олмахон билан мушук нимаси билан бир-биридан фарқ қилади? 2та умумий белгини кўрсатиш (уларда 4та оёқ, дум, жун, тери бўлади — улар ҳайвонлар; дарахтга чиқа олади) = 3, 1та ўхшатиш = 2, нотўғри жавоб = 0.

14. Мих билан винт нимаси билан бир-биридан фарқ қилади? Агар улар ҳозир стол устида турганида уларни қандай танирдинг? Винтда айлана чизиғи бўлади = 3, винт буралади, мих қоқилади = 2, нотўғри жавоб = 0.

15. Футбол, баландликка сакраш, теннис, сузиш ... - бу нима? Спорт тури (жисмоний тарбия) = 3, ўйинлар (машқ, гимнастика, мусобақа) = 2, нотўғри жавоб = 0.

16. Қандай транспорт воситаларини биласан? 3та ерда юрувчи транспорт воситаси ва самолёт ёки кема = 4, 3та ерда юрувчи транспорт воситаси ёки тўлиқ саналса (самолёт, кема), фақат «транспорт воситаси — бу биз қаергадир бориш учун фойдаланиладиган ҳаракат воситаси» деб тушунтирилгандан сўнг

= 2, нотўғри жавоб = 0.

17. Қарилар ёшлардан нима билан фарқ қилади? 3та белги (оқ соч ёки сочи йўқ; ажинлар; ишлай олмайди; кўп касал бўлади; ёшларга қараганда тезроқ ўлади) = 4, бир ёки иккита фарқ = 2, нотўғри жавоб = 0 (хассаси бор, чекади).

18. Нима учун одамлар спорт билан шуғулланишади? 2та сабаб (соғлом бўлиш учун, ҳаракатчан бўлиш учун, тўғри юриш учун, семириб кетмаслик учун, қизиққанлари учун, рекорд қўйиш, ғалаба қозониш учун) = 4, битта сабаб = 2, нотўғри жавоб = 0.

19. Агар кимдир ишдан қочса — бу нотўғри, ёмон нима учун? Чунки бошқалар у учун ишлаши керак бўлади = 4. У дангаса ёки кам пул топади ва ўзига ҳеч нарса сотиб оломайди = 2, нотўғри жавоб (ўлиб қолмаслик учун, пул топиш учун) = 0.

20. Нимага хатга марка ёпиштирилади? Хатни жўнатишга пул тўллаш учун = 5, хат ёзилган одам штраф тўлаш керак бўлганлиги учун = 2, нотўғри жавоб = 0.

«ОИЛА РАСМИ» МЕТОДИКАСИ

Тадқиқот учун - оқ қоғоз (21 х 29см ҳажмдаги), 6 хил рангли қалам (қора, қизил, кўк, яшил, сарик, жигарранг), ўчирғич зарур. Болага қўйидагича кўрсатма берилади: «Илтимос, ўз оиланг расмини чиз». Бунда «оиладан» сўзининг маъносини тушунтириш таъқиқланади. Агар бола нима чизиш кераклигини сўраса, психолог кўрсатмани қайта такрорлаши зарур. Вазифани бажариш вақти чегараланмаган (кўпинча 35 минутдан ошмайди). Вазифани бажариш жараёнида баённомада қўйидагилар қайд қилиниши зарур:

А) деталларни чизиш кетма-кетлиги;

Б) 15 секунддан ортиқ паузалар;

В) деталларни ўчириш;

Г) боланинг спонтан (дабдурустдан, ўз-ўзидан берилган) изоҳлари;

Д) эмоционал реакциялар ҳамда уларнинг тасвир мазмуни билан алоқаси.

Вазифа бажариб бўлингач, психолог вербал йўл билан иложи борица кўпроқ маълумот олишга ҳаракат қилиши лозим. Одатда қуйидаги савол билан мурожаат қилинади:

Айт-чи, бу ерда ким тасвирланган?

Улар қаерда тасвирланган?

Улар нима қилишаяпти?

Буни ким ўйлаб топди?

Расмда чизилганларнинг энг бахтлиси ким? Нима учун?

Улардан энг бахтсизи ким? Нима учун?

Охирги иккита саволга агар бола жавоб бергиси келмаса, уни мажбурлаш мумкин эмас. Чунки у ҳиссиётлар билан боғлиқ.

Суҳбат давомида психолог бола чизган расмнинг мазмунини аниқлашга ҳаракат қилиши зарур:

- агар оила аъзоларидан бири тасвирланмаган бўлса, унга нисбатан ҳиссиётларини;

- унинг сабабларини, расмдаги алоҳида деталлар (ҳайвончалар, қушчалар) бола учун қандай аҳамиятга эга эканлигини билиш муҳимдир. Аммо бунда иложи борица, тўғри, бевосита саволларга мурожаат қилмаслик зарурки, бу болада ташвишланиш, ҳимоя реакцияларини келтириб чиқариши мумкин. Кўпинча бундай ҳолларда проектив саволларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир (масалан, «агар қушча ўрнига одам расми чизилган бўлса, у ким бўлиши мумкин?», «Аканг билан мусобақалашсанг ким ютган бўларди?», «Бирор ерга бормоқчи бўлса, аканг ўзи билан кимни олиб кетар эди?»).

Суҳбатдан сўнг болага 6 турдаги вазиятни ҳал қилиш таклиф қилинади: улардан учтаси оила аъзоларига нисбатан негатив ҳиссиётларни, учтаси ижобий муносабатни аниқлашга қаратилган:

Тасаввур қилайлик, циркка 2та чиптанг бор. Кимни ўзинг билан бирга циркка таклиф қилар эдинг?

Тасаввур қилайлик, оилангиз меҳмонга бориши керак. Бироқ кимдир

касал бўлиб уйда қолади. У ким?

Конструктордан уй ясаяпсан, лекин унинг уддасидан чиқа олмаяпсан. Кимни ёрдамга чақирасан?

Сенда қизиқарли фильмга бир неча чипталар бор, лекин у оила аъзоларининг сонидан 1 тага кам. Уйда ким қолади?

Тасаввур қилайлик, сен кимсасиз оролга тушиб қолдинг, у ерда ким билан яшашни хоҳлардинг?

Сенда қизиқарли лото ўйини бор. Оила аъзоларинг билан уни ўйнамоқчисизлар. Аммо битта одам ортиқчалик қилаяпти. Ким лото ўйнамайди?

Интерпретация учун қуйидагиларни билиш зарур:

- а) тадқиқ қилинаётган боланинг ёши;
- б) оила аъзолари сони, ака-сингиллари ёши;
- в) агар иложи бўлса, боланинг уй ва боғчадаги, мактабдаги хулқи ҳақида маълумотлар.

«Оила расми» методикаси интерпретациясини шартли 3 қисмга ажратиш мумкин:

- «оила расми» структураси таҳлили;
- оила аъзолари график тасвири хусусиятлари тавсифи;
- расм чизиш жараёни таҳлили.

«Оила расми» структурасини таҳлил қилиш ва чизилган ҳамда реал оила таркибини таққослаш.

Одатда, оилада ижобий эмоцияларни ҳис қилувчи бола оилани тўлалигича акс эттиради. Тадқиқотларда кўрсатилишича, 6-8 ёшли, нормал интеллектга эга бўлган болаларнинг 85% (оиласи билан яшовчи) расмда оила аъзоларини тўлиқ расмини чизади. Агар оила аъзоларидан бирортаси тушиб қолган бўлса, бунга алоҳида эътибор берилиши талаб қилинади. Чунки у эмоционал зиддият, оиладаги мавжуд вазиятдан қониқмасликдан далолат беради.

Баъзи ҳолларда расмда умуман одамлар акс эттирилмаслиги ёки оилага умуман алоқаси бўлмаган одамлар акс эттирилганлигини кўриш мумкин. Бундай ҳолатлар жуда кам учрайди. Бунинг сабаби – оила билан боғлиқ бўлган салбий кечинмалар; рад этилганлик ҳисси; ҳимоясизлик ҳисси, юқори даражадаги хавотирланиш ҳамда психологнинг ўрганилаётган бола билан яхши алоқа ўрната олмаганлиги бўлиши мумкин.

Амалиётда баъзан болалар оила аъзоларидан бирини тушириб қолишдиришлари ҳам учраб туради. Бунинг сабаби ўша оила аъзосининг эмоционал ёқимсизлиги, у билан низоли муносабатнинг мавжудлигидир. Одатда, кўпроқ ака ёки сингиллар расми чизилмай қолади. У ёки бу оила аъзоси расми нима учун чизилмаган деган саволга ҳимоя жавоби берилади - масалан; «жой қолмагани учун чизмадим», «У ўйнашга кетган» каби. Баъзида эса очикдан очик: «Чизгим келмади, чунки у мен билан уришади», «У биз билан бирга яшашини хоҳламайман» деб жавоб берадилар.

Баъзан реал оила аъзолари ўрнига бола бирор ҳайвонча, қушча расмини чизиши мумкин. Бунда, психолог учун бола улар билан кимни идентификация қилаётганлиги муҳим (кўпинча бола оиладаги таъсирни камайтиришни хоҳлаган ака ёки укасини шундай акс эттиради).

Баъзи расмларда бола ўз расмини чизмайди ёки оиласи ўрнига фақат ўзини акс эттиради. Бу боланинг ўзини оила таркибига қўшмаслигидан, оилада ҳамжиҳатлик мавжуд эмаслигидан далолат беради.

Расмда «Мен»нинг мавжуд бўлмаслиги қабул қилинмаслик, рад этилиш ҳиссини бошидан кечираётган болалар учун характерли.

Оила таркибининг катталаштирилиши ҳам бизга баъзи маълумотлар бериши мумкин. Одатда бу оиладаги психологик эҳтиёжларнинг қондирилмаганлиги билан боғлиқ. Оилада ёлғиз фарзанд бўлса, аффиляция эҳтиёжлари қондирилмаса, қариндош ёки қўшни болалар ёки баъзида кучукча, мушукча расмини акс эттириши мумкин.

Оила аъзоларининг жойлашиши

Расмда оила аъзоларининг жойлашиши оиладаги ўзаро муносабатларнинг психологик хусусиятларидан дарак бериши мумкин.

Оиланинг жипслиги, оила аъзолари бир-бирлари билан қўл ушлашиб туриши, умумфаолият билан бирлашуви оиланинг нормал психологик муҳити кўрсаткичи ҳисобланади. Бунга қарама-қарши характеристикали расмлар эмоционал алоқаларнинг паст даражасидан далолат беради.

Оиланинг бир қисми бир гуруҳда чизилган, битта ёки бир неча шахс алоҳида тасвирланган расмлар психологик жиҳатдан қизиқарлидир. Агар бола ўзини алоҳида ажратиб қўйса, бу унда ажралиб қолганлик ҳисси мавжудлигини билдиради. Агар оила аъзоларидан бирортаси алоҳида қилиб чизилса, боланинг унга нисбатан негатив муносабати, ундан болага келаётган хавф ҳақида таҳмин қилиш мумкин.

Расмда оила аъзоларини гуруҳларга бирлаштириш оиланинг психологик микроструктурасини аниқлаш имконини беради.

Чизилган фигуралар хусусиятлари таҳлили

Оила аъзоларининг график тасвир хусусиятлари боланинг айрим оила аъзосига нисбатан эмоционал муносабатини, бола уни қандай идрок этиши, боланинг «Мен-образи», унинг жинсий идентификацияси каби кенг қамровли маълумотлар бериши мумкин.

Боланинг оила аъзоларига эмоционал муносабатини баҳолашда қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш зарур:

- 1) тана деталлари миқдори: бош, соч, қулоқлар, кўзлар, кўз қорачиғи, киприклар, қош, бурун, юз, оғиз, бўйин, елка, қўллар, кафт, бармоқлар, оёқ, товоннинг мавжудлиги;
- 2) кийим деталлари ва безаклар: бош кийими, ёқа, галстук, бант, чўнтак, камар, тугмача, соч турмак элементлари, кийимнинг мураккаблиги, безаклар;
- 3) фигурани чизишда қўлланилган ранглар миқдори.

Одатда инсонга ижобий эмоционал муносабат унинг расмини чизишда (позитив) ижобий концентрацияда намоён бўлади, яъни тана деталларининг

миқдори, кийим деталлари ва безаклари ҳамда турли ранглар қўлланилишида ифодаланади. Ва аксинча, инсонга негатив муносабат схематик тасвир, баъзида тананинг муҳим қисмлари (бош, оёқ, қўл) тушиб қолдирилишида ҳам акс этади. Одатда, болалар ота ёки онасини кўринишини катталаштириб чизишади. Бу ҳақиқатга яқин. Баъзида эса чизилган фигурани муносабати оила аъзолари реал муносабатларига мос келмайди, масалан, 7 ёшли бола ўз ота-оналаридан баландроқ тасвирланиши мумкин. Бу бола учун фигуранинг катталиги куч, устунлик, аҳамиятлиликини ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилишидан далолат беради.

Масалан, 6 ёшли қиз расмида онаси отасидан 3 марта катта қилиб чизилган. Бу оилада она авторитар раҳбар бўлиб, доминантлик қилади.

Баъзи болалар ўзларини ҳаммадан катта ёки ота – оналари билан тенг қилиб чизадилар. Бу – эса бир томондан, бола эгоцентризмидан, иккинчи томондан қарама-қарши жинсдаги ота ёки онага «рақобатчи» эканлигини таъкидлаш мақсадида қилинади. Шу билан бирга «рақибини» кичрайтириш ёки умуман чизмаслик ҳоллари ҳам учраши мумкин.

Ўзларини аҳамиятсиз, ортиқча деб ҳис қилувчи ҳамда ота – оналари томонидан меҳрибончилик, ғамхўрлик талаб қилувчи болалар ўзларини бошқа оила аъзоларига нисбатан анча кичик ҳажмда тасвирлайдилар.

Шунингдек, импульсив, ўзига ишонган, устунликка мойил болалар ўзларини жуда катта, ҳатто бутун дарахт ҳажмида тасвирласалар, хавотирланиш, ҳимоясизлик ҳисси мавжуд болалар ўзларини ҳаддан ташқари кичик қилиб чизадилар.

Оила аъзолари хусусиятларини таҳлил қилишда тананинг айрим қисмлари тасвирига алоҳида эътибор бериш лозим. Чунки, тананинг алоҳида қисмлари муайян фаоллик соҳаси билан боғланган бўлиб мулоқот, назорат, хавотирланиш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Қўллар дунёга таъсир этиш, бошқа одамлар хулқ-атворини жисмоний назорат қилиш воситаси ҳисобланади. Агар бола қўлларини баланд кўтарган ҳолда тасвирлаган бўлса, бармоқлари узун бўлса, бу кўпинча унинг агрессив

истаклари билан боғланган бўлади. Баъзида ташқи кўринишдан ёввойи кўринган болалар ҳам шундай расм чизадилар. Бундай болалар атрофдагиларга нисбатан душманликни ҳис қиладилар, аммо унинг агрессив хулқ-атвори босилган. Бу шунингдек, ўз заифлигини компенсация қилиш, кучли бўлиш истаги, ҳокимлик хоҳишидан ҳам дарак бериши мумкин. Агар бола «агрессив» қўллар билан бир қаторда кенг елка ва шунга ўхшаш мардлик ва куч атрибутлари, тимсолларини тасвирласа, бу тавсиф янада ишончли бўлади.

Баъзида бола барча оила аъзоларига қўл чизади, ўзига эса чизишни «унутади». Агар бунда бола ўзини непропорционал тарзда жуда кичик тасвирласа, бу кучсизлик, оиладаги ўзининг аҳамиятсизлиги, атрофдагилар уни ҳаддан зиёд назорат қилиши, унинг фаоллигини бўғиши ҳиссидан дарак беради.

Бош – «Мен» локализацияси, интеллектуал ва перцептив фаолият маркази.

Юз – тананинг мулоқот жараёнидаги энг муҳим қисми.

3 ёшдан бошлаб, болалар албатта бош ҳамда тананинг баъзи қисмларини чиза бошлайдилар.

Агар 5 ёшдан ошган болалар (нормал интеллектли) расмда тана қисмлари – кўз, оғизни тушириб қолдирсалар, бу мулоқат соҳасидаги жиддий бузилишлардан далолат беради.

Агар бошқа оила аъзоларини чизишда бош, юз белгиларини қолдириб кетса ёки юзни штрих билан чизса, бу шу тасвирланган шахс билан низоли муносабатлар мавжудлигини кўрсатади.

Қизлар ўғил болаларга нисбатан юзни ифодалашга кўпроқ эътибор берадилар, улар кўпроқ деталларни акс эттирадилар (жинсий идентификация).

Тиш ва оғизни алоҳида ажратиш агрессияга мойил болаларга хос. Агар бола ўзини эмас, оила аъзоларидан бирортасини шундай тасвирласа, кўпинча, бу одамнинг болага нисбатан душманчилик муносабати ҳамда боланинг қўрқув ҳисси билан боғланган бўлади.

Шундай қонуният мавжудки, ёши катталашган сари бола тасвирлаётган одами расми янги деталлар билан бойиб боради. Агар 3,5 ёшли болалар бош ва оёқ билан чегаралансалар, 7 ёшда тана схемаси бой, унда деталлар кўп бўлади.

Расм чизиш жараёни таҳлили

Бунда асосий эътибор қуйидагиларга қаратилиши зарур:

- а) оила аъзолари расмини чизишдаги кетма – кетлик;
- б) деталларни чизишдаги кетма – кетлик;
- в) ўчириш;
- г) чизиб бўлинган объектлар, деталлар ва фигураларга қайтиш;
- д) паузалар;
- е) спонтан изоҳлар.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, 38% га яқин болалар биринчи бўлиб оналарини, 35% и ўзларини, 17 % и оталарини, 8% и эса ака-ука, опасингилларини чизадилар. Ҳимоя қилишда энг муҳимидан бошланганидек, болалар расмда биринчи бўлиб энг аҳамиятли, муҳим ёки эмоционал жиҳатдан яқин одамини акс эттиради. Бу шу билан изоҳланиши мумкинки, она оилада муҳим функцияларни бажаради, болалар билан кўп вақт бирга бўлади, уларга бошқаларга нисбатан кўпроқ эътибор қаратади.

Ўзларини биринчи бўлиб тасвирлаш болаларга хос бўлган ёш хусусияти - эгоцентризм билан боғлиқ.

Агар расм онаси ёки ўзидан эмас, балки бошқа оила аъзоларидан бошланса, бунга аҳамият қаратиш зарур. Чунки бу шахс кўпинча бола учун қадрли бўлиб, унга боғланган бўлади.

Агар бола энг охирида онасини чизса, бу боланинг унга нисбатан негатив муносабатини билдиради.

Оила аъзоларини чизишдаги кетма–кетлик таҳлили фигуралар график тасвири хусусиятлари таҳлили билан биргаликда амалга оширилса, ишончли маълумотлар олиш мумкин. Агар биринчи тасвирланган фигура ҳажм жиҳатидан катта, бироқ схематик тарзда, безатилмаган ҳолда ифодаланса, бу шахснинг бола учун аҳамияти, оиладаги устунлиги, кучидан далолат беради,

аммо боланинг унга нисбатан ҳиссиётлари ижобий эмас. Кўпинча болалар оила расмини чизиш вазифасини олгач, оила аъзоларини чиза бошлайдилар. Баъзи болалар эса аввал турли объектларни, қуёш, мебель расмини чизиб, кейин одамларни тасвирлашга киришадилар. Бу - ўзига ҳос ҳимоя реакцияси бўлиб, бола ўзига ёқимсиз вазифани бажаришни бир оз орқага суради. Кўпинча бу ноқулай оилавий вазият, ёмон муносабатлар, шунингдек, баъзида психолог билан боланинг алоқаси ёмон бўлганида кузатилади.

Оила аъзолари расми чизиб бўлингач, унга яна қайтиш бола учун унинг аҳамиятли эканлигидан далолат беради.

Муайян деталлар, оила аъзоларини чизишдан олдинги пауза низоли вазият билан боғлиқ ҳамда мотивлар ички диссонансининг ташқи ифодаланиши ҳисобланади. Онгсизлик даражасида бола негатив эмоциялар билан боғланган шахс ёки детални чизиш – чизмасликни ҳал қилади.

Чизилган расмни, детални ўчириш, уни қайта чизиш шу оила аъзосига нисбатан негатив ёки ижобий муносабат ифодаси бўлиши мумкин. Бунда расм чизишнинг натижаси муҳимдир. Агар ўчириш, қайта чизиш яхши томонга ўзгармаган ҳолда бўлса, боланинг шу кишига нисбатан низоли муносабати ҳақида фикр юритиш мумкин.

СПОНТАН изоҳлар кўпинча расм мазмунининг бола учун аҳамиятини англатиши мумкин. Шунинг учун бу изоҳларни диққат билан эшитиш лозим.

6-амалий машғулот. Кичик мактаб, ўсмирлик ва ўспиринлик ёш давлари

Ўқув машғулотининг мақсади: Тингловчиларда кичик мактаб, ўсмирлик ва ўспиринлик ёш давларининг психологик хусусиятларини диагностика қилиш методлари билан ишлаш кўникма ва малакаларини шакллантириш.

ДИҚҚАТНИ ЎРГАНИШ УЧУН МЕТОДИКАЛАР

Корректур синов методикаси

Корректур синов методикаси диққатни ўрганиш учун Бурдон томонидан

1895 йили таклиф этилган эди. Методика диққатнинг барқарорлиги, кўчиши ва топширикни бажариш тезлигини аниқлаш учун мўлжалланган. Топширикни бажаришда синалувчи диққатининг сустлашишига (айниқса, синовнинг охирида диққатнинг ҳолатига) алоҳида эътибор берилади.

Шунингдек, синалувчининг йўл қўйган хатоларининг ўзига хос томонларига: баъзи ҳарфларга ёки қаторларга эътиборсизлик, ўзаро ўхшаш ҳарфларни алмаштириш ва ҳоказоларга диққат қилинади. Астения, неврастения ва бошқа нуқсонлари мавжуд шахсларда корректур синовини такроран ўтказиш мумкин. Синалувчининг тестга нисбатан бўлган муносабатини назардан қочирмаслик зарур.

Методикани ўтказиш тартиби:

Синалувчига ҳар қаторида 35 тадан ҳарф ёзилган 35 қатордан иборат махсус қоғоз берилади. Синалувчи ҳар бир қаторни кўздан кечириб, кўрсатилган 1 ёки 2 та ҳарфни чизиб чиқиши зарур (Масалан, А,З ёки К,М).

Методикани ўтказиш учун аниқ вақт ажратилган бўлиб, буни синалувчи ёки тадқиқотчи аниқ белгилаб боради. Синов учун 5 (баъзан 6) дақиқа вақт ажратилади, ҳар минутда синалувчининг ҳарфларни ўчиришга сарфланган вақт белгилаб борилади.

Диққатнинг тўпланганлик (концентрацияси) даражасини (К) аниқлаш учун қуйидаги формула таклиф этилади:

$$K = \frac{П_1 - П_2 - П_3}{П}$$

П

Бу ерда: $П_1$ - тўғри ўчирилган ҳарфлар йиғиндиси.

$П_2$ – ўчирилмай қолган ҳарфлар йиғиндиси.

$П_3$ - нотўғри ўчирилган ҳарфлар йиғиндиси.

П- синов варағидаги барча ҳарфлар йиғиндиси.

Диққатни тўплаш даражасини (К) топиш учун синовнинг ҳар бир дақиқаси бўйича (K_1, K_2, K_3 ва ҳоказо) йўл қўйилган хатолар сони ва уларнинг кўпайиб бориш динамикаси эътиборга олинади.

Психотехникада диққатнинг тўпланиши (К)ни сифатий баҳолашда қуйидаги тизим қабул қилинган:

81-100% жуда яхши;

61-80% яхши;

41-60% ўрта;

21-40 % ёмон;

0-20% жуда ёмон.

Корректур синов ўтказиш учун ҳарфлар қатори ёзилган махсус қоғоз қаламлар ва дақиқаларни кўрсатувчи соат олдиндан тайёрланади. Синов индивидуал ва гуруҳий тарзда ўтказилади.

Сонларни жойлаштириш методикаси

Ушбу методика диққатнинг тўпланиши ва унинг кўчишини аниқлашга мўлжалланган.

Методикадан баъзи бир касбий қобилиятларни аниқлашда ҳам фойдаланиш мумкин, масалан (оператор, учувчи ва ҳоказолар).

Методикани ўтказиш тартиби:

25 катакли иккита квадрат берилган бўлиб, уларни биттасида ҳар хил сонлар тартибсиз ҳолда ёзилган, иккинчи квадратнинг катаклари эса бўш.

“Сиз 2 минут давомида юқоридаги квадратнинг катакларидаги сонларни пастдаги квадратнинг каттакларига ёддан тартиб (ўсиб боришига қараб) билан тез ёзиб чиқинг” деб кўрсатма берилади.

Методиканинг бажарилишини баҳолаш сонларни ёддан тўғри топиш ва тўғри ёзилган сонлар миқдорига қараб амалга оширилади. Ўртача норма 22 та тўғри жойлаштирилган сон.

СТИМУЛ МАТЕРИАЛ

16	37	98	29	54
80	92	46	59	35

43	21	8	40	2
15	84	99	7	77
13	67	69	34	18

Тўлдириш учун зарур бўлган катаклар.

Вақт: 2 минут. Методика гуруҳ билан ўтказилганда синалувчиларни назорат қилиш учун психолог ва бир неча педагоглар қатнашади.

“Шульте жадвали” методикаси

Бу методика диққатнинг кўчиши, бўлиниши ва сенсомотор реакция тезлигини аниқлаш учун фойдаланилади.

Методикани ўтказиш тартиби:

Методика 25 та катакларга бўлинган, 5 та квадратдан иборат бўлиб, уларни қўлда ясаш ҳам мумкин. Методикани ўтказиш учун секундомер соат ва алоҳида катакли атлас зарур.

Квадратларнинг ўлчами 60х60 см. Катакларда ёзилган сонлар тасодифий тартибда жойлашган. Жадвал синалувчининг кўзидан 35-40 см масофада жойлаштирилади. Синалувчи катакли квадратларда тасодифий тарзда жойлашган сонларни, кетма-кетликда (1 дан 25 гача) ҳам овоз чиқариб айтиши, ҳам қўлда кўрсатиши керак. Психолог эса ҳар бир катакли квадратлардаги

сонларни топишга сарфланган вақтни “текшириш баённомаси” да қайд қилиб боради.

Ҳар бир катакли квадрат ичидаги 1 дан 25 гача сонларни топишга кетган вақт алоҳида қайд қилинади. Олинган натижаларни график шаклида ифода этиш мумкин. Шунингдек, барча катакли квадратлардаги сонларни топишга кетган вақтни топиш учун, 5 та квадратга кетган вақтни қўшиб кейин ўртача арифметик миқдорни ҳам топиш мумкин. Методикани бажаришда квадратдаги сонларни топишга кетган вақтни бир хил ёки нотекис тақсимланиши ҳам аҳамиятга эга. Соғлом синалувчилар барча квадратлардаги сонларни бир хил вақт ичида топадилар. Гоҳида квадратдан-квадратга томон сонларни топиш тезлашиб боради. Бу сенсор малаканинг ошиб борганлигини кўрсатади. Агар квадратдаги сонларни топишга кетган вақт ҳар хил бўлса (яъни диққат сушлашиб борса), бу ҳолат астеник синалувчиларга хос хусусиятдир (симтом).

Шульте жадвалининг афзалликларидан бири, бу методикадаги сонларни хотирада сақлаб қолиш қийин, шу жихатдан бу методикани кўп марта ўтказиш мумкин.

Стимул материаллари

21	12	7	1	20
6	15	17	3	18
19	4	18	25	13
24	2	22	10	5
9	14	11	23	16

14	18	7	24	21
22	1	10	9	6
16	5	8	20	11
23	2	25	3	15
19	13	17	12	4

22	25	7	21	11
6	2	10	3	23
17	12	16	5	18
1	15	20	9	24
19	13	4	14	8

9	5	11	23	20
14	25	17	1	6
3	21	7	19	13
18	12	24	16	4
8	15	2	10	22

5	14	12	23	2
18	25	7	24	13
11	3	20	4	18
8	10	19	22	1
21	15	9	17	6

Шульте жадвали ёрдамида ўтказилган синов натижалари қуйидаги жадвалда қайд этилади:

Жадвал номери	Топшириқни бажаришда кузатилган синов натижалари	Вақт
1-сонли жадвал		
2-сонли жадвал		
3-сонли жадвал		
4-сонли жадвал		
5-сонли жадвал		

Диққатнинг кўчиши ва тақсимланишини аниқлаш методикаси

Методика Ф.Д.Горбов томонидан (1959, 1964) таклиф этилган бўлиб, диққатнинг кўчиш ва тақсимланиш даражасини аниқлаш учун мўлжалланган.

Шунингдек, шахснинг касбга психологик яроқлилик даражасини (оператор, ҳайдовчи, учувчи ва бошқалар) аниқлашда ва патопсихологик тадқиқотларда психик жараёнларнинг инертлигини ва заифлигини аниқлашда фойдаланилади.

Методикани ўтказиш тартиби:

Синовни ўтказиш учун 49 та катакли квадратдан фойдаланилади (7x7). Катаклардаги сонлар кетма-кетлиги аралаш жойлашган. Сонлар қора ва қизил рангда бўлиб; қора сонлар 1 дан 25 гача, қизил сонлар 1 дан 24 гача миқдорда бўлади.

Синалувчи олдин қора сонларни 1 дан 25 гача кетма-кет ўсиб борувчи тартибда, қизил сонларни 24 дан 1 гача камайиб борувчи тартибда жадвалдан топиши керак. Масалан: Синалувчи қора рангдаги сонлардан 1 ни кўрсатгандан сўнг, қизил рангдаги сонлардан 24 ни топади. Кейин қоралардан 2 сонини ва қизил сонлардан 23 ни топади. Синов шундай давом этади. Тадқиқотга кетган вақт ва хатолар қайд қилиб борилади.

Натижалар таҳлили

Баллар	5 балл	4 балл	3 балл	2балл	1 балл
Бажаришга сарфланган вақт	2 минут 40 секунд ва ундан камроқ	2 минут 41 секунддан 5 минут 30 секундгача	5 минут 31 секунддан 6 минут 30 секундгача	6 минут 11 секунддан 8 минутгача	8 минут дан кўп
Хатолар сони	0	0	1-2	3-4	5

Стимул материали

8	9	24	20	15	6	19
4	5	12	1	24	13	23
14	18	17	22	2	11	6
22	11	7	21	8	3	9
2	7	16	23	19	16	3
13	1	21	5	10	25	17
15	10	18	20	4	14	12

3.2.Хотирани аниқлаш методлари

Қисқа муддатли хотирани аниқлаш методикаси

Бу методика қисқа муддатли кўрув хотирасини ва унинг аниқлигини, ҳажмини аниқлашга мўлжалланган.

Методикани ўтказиш тартиби: Синалувчига 12 та икки хонали сонлар ёзилган жадвал 20 секунд давомида кўрсатиб турилади. Шу вақт давомида синалувчи сонларни эслаб қолиши зарур ва кейин уларни ёзиш керак.

Жадвал

13	91	47	39
65	83	19	51
23	94	71	87

Методикани бажаришни баҳолаш синалувчининг нечта сонни эслаб қолганлигига қараб баҳоланади. Ўртача норма 7 та ва ундан кўпроқ сонларни эслаб қолиш. Методикани гуруҳда ҳам қўллаш мумкин.

Образларнинг хотирада сақланишини аниқлаш методикаси.

Бу методика “образларни хотирада сақланиши” ни аниқлаш учун фойдаланилади. Шунингдек, касбга яроқлилиқ даражасини аниқлашда ҳам қўллаш мумкин.

Методикани ўтказиш тартиби:

Синалувчига 20 секунд давомида 16 та расм (образли) тасвирланган жадвал кўрсатилади, у иложи борича кўпроқ образларни эслаб қолиши керак.

Расмлар ёпиб қўйилади, сўнг синалувчи шу тасвирларни чизиши ёки номини ёзиши керак. Методиканинг бажарилишини баҳолаш тўғри такрорланган образлар сонига қараб амалга оширилади. Синалувчи томонидан 6 та ва ундан кўпроқ образлар топилса - норма ҳисобланади.

“Қисқа муддатли хотиранинг ҳажмини аниқлаш” методикаси.

Методика “А” ва “Б” вариантларда ўтказилади.

1 “А” вариант (сўз билан ифодаланилади).

Методикани ўтказиш тартиби:

Синалувчига 10 та сўз ўқилади. Сўзлар ўқиб бўлингандан сўнг, синалувчилар сўзларни қандай тартибда эшитган бўлсалар, шундай тартибда ёзадилар.

Баҳолаш: Синалувчига ўз ўрнида ва тўғри ёзган ҳар бир сўз учун бир балл берилади. Сўзларнинг ўрнини алмаштиргани учун 0,5 балл берилади.

Қисқа муддатли хотиранинг ҳажми 7 ± 2 ҳисобланади, аммо бу кўрсаткич баъзан сўзларни гуруҳлаш ҳисобига ошиши ҳам мумкин. Масалан: сабзи, сахро, стакан тарзида такрорланса.

Сўзлар: Тонг, сабзи, кумуш, сахро, дарё, стакан, бола, уй, карам, мактаб.

2 “Б” варианты (сон билан ифодаланади).

Синалувчиларга бир қатор сонлар миқдор жиҳатдан ўсиб бориши тартибида ўқиб берилади. “Ёзинг” деб буйруқ берилгандан сўнг, синалувчилар сонларни қандай тартибда эшитган бўлсалар шундай тартибда ёзишлари зарур. Баҳолаш юқоридаги “А” вариантдагидек амалга оширилади. Яъни ҳар бир тўғри ёзилган (айтилган) сон учун бир балл, сонларнинг ўрнини алмаштиргани учун 0,5 балл.

Сонлар: 439, 1625, 4246, 7891, 10325, 12784, 15846, 25431, 36835, 79647.

Қисқа муддатли ва узоқ муддатли вербал хотирани

ўрганиш методикаси

(А. Р. Лурия томонидан таклиф этилган)

Методика хотиранинг ҳолатини, диққатнинг фаоллигини, чарчаш даражасини аниқлашга мўлжалланган.

Методикани ўтказиш тартиби:

Методика ўтказиладиган жой тинч ва осойишта бўлиши шарт. Методика учун танланган сўзлар хилма-хил, содда ва ўзаро боғланмаган бўлиши керак. Индивидуал тадқиқотларда экспериментатор сўзларнинг бир неча вариантларидан фойдаланиши шарт, чунки ўқувчилар бу сўзларни бир-бирларига экспериментдан сўнг айтишлари мумкин. Экспериментни ўтказиш бир неча босқичлардан иборат.

Биринчи босқич: Мен ҳозир 10 та сўзни ўқийман. Диққат билан эшитинг. Ўқиб бўлганимдан сўнг ёдда олиб қолган сўзларни такрорланг. Сўзларни ўқиган кетма-кетликда такрорлаш шарт эмас. Экспериментатор сўзларни аниқ ва секин ўқийди.

Синалувчи ёдида қолган сўзларни такрорлаётган вақтда экспериментатор олдиндан тайёрлаб қўйилган жадвалга сўзлар ҳақида белги қўяди. Кейин экспериментнинг иккинчи босқичига ўтилади.

Жадвал (Эксперимент баённомаси).

Эксперимент босқичлари	Нон	Олма	Дера-за	Стул	Сув	Ака	Ош	Қиза-риш	Мис	Тул-ки
1	х		х	х	х	х	х			
2	х		х				х		Х	
3	х	х				х	х		х	
4	х	х								
5	х	х				х	х		Х	
Бир соатдан сўнг		0					0		0	

Иккинчи босқич: “Мен яна ўша сўзларни ўқийман, улардан ёдда қолганини ёзинг. Сўзларни ўқилган кетма-кетликда такрорлаш шарт эмас”. Экспериментатор жадвалдаги сўзларни тагига белги қўйиб чиқади.

Тажриба 3, 4 ва 5 марта такрорланади, аммо энди экспериментатор қўшимча кўрсатма бермайди. Агар синалувчи биронта ортиқча сўзни айтса, у сўз белгининг ёнига ёзиб қўйилади. Тажриба вақтида ортиқча гап-сўзга рухсат берилмайди.

Бешинчи босқич тажрибадан сўнг, 50-60 минут давомида синалувчиларга бошқа топшириқлар бажаришга ёки дам олишга рухсат берилади. Охирги тажрибадан бир соат ўтгандан сўнг синалувчиларга синов сўзларини такрорлаш таклиф этилади (ўқиб бермасдан). Бу сафар жадвалга белгилар “айланачалар” шаклида қўйилади.

Тадқиқот баённомасига асосланган ҳолда “эсда олиб қолиш графикани”ни тузиш мумкин. Графикнинг горизонтал чизиғига сўзларни такрорлаш сони (босқичлар) вертикал чизиғида эса тўғри такрорланган сўзлар сони ифода қилинади.

График чизиғининг ҳолатига қараб шахснинг эслаб қолиш хусусияти ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатадики; кўпчилик ўқувчилар биринчи, иккинчи босқич тажрибаларда 5, 7, 9 та ёки 6, 8, 9 та ёки 5, 7, 10 та сўзни такрорласалар учинчи ва кейинги босқичларда 9,10 та сўзни такрорлайдилар.

Баъзи ўқувчиларда “Эсда олиб қолиш графиги” фаол диққатнинг сустлигини, толиқганлигини кўрсатади. Бундай ўқувчиларнинг хотираси кучсиз. Диққати тарқоқ бўлади. Улар биринчи босқичда 8 ёки 9 та сўзни такрорласалар, кейинги тажрибаларда такрорланган сўзлар сони камайиб боради.

Баъзи ҳолларда “Эсда олиб қолиш графиги” гоҳ кўтарилиб, гоҳ пастга тушади. Бу диққатнинг ўзгарувчан ва турғун эмаслигини кўрсатади.

7-амалий машғулот. Етуклик ва кексалик даври даврлари

Ўқув машғулотининг мақсади: Тингловчиларда катта ёшдагиларнинг психологик хусусиятларини диагностика қилиш методлари билан ишлаш кўникма ва малакаларини шакллантириш.

Шахсдаги эмпатия хусусиятини аниқлаш методикаси

Эмпатия - бу инсоннинг бошқа одамларга ҳамдард бўла олиш, қайғудош бўлиш ҳолатини тушуниш ҳамда кўлдан келганча ёрдам беришга тайёргарлик қобилятидир.

Кўрсатма: Қуйида берилган фикр мулоҳазаларга бўлган муносабатингизни берилган жавоб вариантларидан бирини танлаш орқали ифода этинг.

«билмайман» - 0

«кўпинча» - 3

«хеч қачон» - 1

«деярли, доимо» - 4

«баъзан» - 2

«ҳа, ҳар доим» - 5

Саволнома

1. Менга «Ажойиб одамлар ҳаёти» туркумидаги китоблардан кўра, саёҳатлар тўғрисидаги китоблар кўпроқ ёқади.

2. Ота-оналарнинг ғамхўрлиги катта ёшдаги болаларнинг ғашини келтиради.

3. Менга бошқа одамларнинг омадлари ва омадсизликларининг сабаблари ҳақида фикрлаш ёқади.

4. Барча мусиқий телекўрсатувлар ичида «Замонавий мусиқа» кўрсатуви менга афзалроқ.

5. Бемор кишининг ҳаддан ташқари ғазабланиши ва ноҳақ таъналарига /улар ҳаттоки йиллаб давом этса ҳам/ чидашимиз керак.

6. Касал одамга ҳаттоки сўз билан ҳам ёрдам бериш мумкии.

7. Бегона одамларнинг икки киши орасидаги низога аралашмаганлари маъқулроқ.

8. Кекса одамлар одатда сабабсиз хафа бўлаверадилар.

9. Болалигимда ғамгин воқеани эшитганимда кўзларимга ўз-ўзидан ёш

келарди.

10. Ота-онанинг ғазабланган ҳолати менинг кайфиятимга таъсир этади.
11. Мени танқид қилишларига бепарвоман.
12. Менга манзарали расмдан кўра портретни тамоша килиш кўпроқ ёқади.
13. Мен доимо ота-онамни, улар ноҳақ бўлганларида ҳам кечиардим.
14. Агарда от аравани ёмон тортса уни қамчиламоқ керак.
15. Мен одамлар ҳаётидаги оғир оқибатли воқеалар ҳақида ўқиганимда, бу нарсаларни шундай бошимдан ўтказаятгандек ҳис этаман.
16. Ота-оналар ўз фарзандларига одилona муносабатда бўладилар.
17. Мен жанжаллашаётган ўсмирларни ёки катталарни кўрганимда уларнинг орасига аралашмайман.
18. Мен ота-онамнинг ёмон кайфиятига эътибор бермайман.
19. Мен бошқа ишларимни четга суриб, ҳайвонларнинг ҳатти-ҳаракатларини узоқ вақт кузатаман.
20. Фильмлар ва китоблар фақатгина жиддий бўлмаган одамлардагина кўз ёшини келтириши мумкин.
21. Менга нотаниш одамларнинг юз ифодалари ва юриш-туришларини кузатиш ёқади.
22. Болалигимда уйимга дайди мушук ва итларни олиб келардим.
23. Барча одамлар асоссиз дарғазабдирлар.
24. Бегона одамга қараб, унинг ҳаёти қандай кечишини олдиндан аниқлагим келади.
25. Болалигимда кичик болалар менинг орқамдан изма-из юришарди.
26. Майиб бўлган ҳайвонни кўрганимда, унга қандайдир ёрдам бергим келади.
27. Агар бирор одамнинг шикоятини диққат билан тингланса, унга анча енгил бўлади.
28. Кўчадаги ҳодисани кўрганимда, гувоҳлар қаторига тушиб қолмасликка ҳаракат қиламан.
29. Кичикларга мен ўз фикрим, ишим ёки вақтичоғлигимни таклиф этсам

ёкади.

30. Одамлар ҳайвонларнинг ўз эгасини кайфиятларини сеза олиш хусусиятлари ҳақида ошириб сўзлайдилар.

31. Мушкул, низоли вазиятдан одам мустакил равишда чиқа олиши керак.

32. Агар бола йиғлаётган бўлса, демак бунинг сабаби бор.

33. Ёшлар доимо кексаларнинг ҳар қандай илтимосларини қондирмоқлари ва ғалати қилиқларини тушунишлари керак.

34. Менинг баъзи синфдошларим нега баъзан ўйчан бўлиб қолганликларининг сабабини тушуниб етгим келади.

35. Дайди бўлиб қолган уй ҳайвонларини тутиб олиб, қириб ташлаш керак.

36. Агар дўстларим мен билан ўзларининг шахсий муаммоларини муҳокама қилмокчи бўлсалар, суҳбатни бошқа мавзуга кўчиришга ҳаракат қиламан.

Натижаларни ҳисоблаш

Қуйидаги бўлимларнинг жавобларидаги балларни жамланг:

2, 5, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 19, 21, 22, 24, 26, 8, 30. Агарда:

82 дан 90 баллгача тўпланган бўлса , жуда юқори кўрсаткич

63 дан 81 баллгача - юқори эмпатиялилиқ.

37 дан 62 баллгача - эмпатиялилиқнинг меъёрий даражаси.

12 дан 37 баллгача - эмпатиялилиқнинг қуйи даражаси.

11 балл ва унда қуйи бўлса - эмпатиялилиқининг жуда қуйи даражаси.

Шахснинг мулоқотчанлик ва ташиқлотчилиқ қобилиятларини аниқлаш”

саволномаси

Қуйидаги саволлар берилган бўлиб, сиздан уларнинг ҳар бирига "Ҳа" ёки "Йўқ" деб жавоб беришингиз сўралади.

Жавобларингизни савол рақами олдига қўйиладиган белгилар билан ифодаланг. "Ҳа" жавобига " + " белгисини қўйинг.

Саволнома

1. Доимо мулоқотда бўлиб турган дўстларингиз кўпми?
2. Дўстларингизни ўз фикрингизга ишонтира олишнинг уddасидан тез-тез чиқиб турасизми?
3. Ўртоқларингизда биронта кўнгилсизликни ҳис қилиб юрасизми?
4. Мавжуд мураккаб шароитларда доимо тўғри йўл топиб кетишингиз қийинми?
5. Хилма-хил одамлар билан янги танишувларга интиласизми?
6. Жамоат ишлари билан шуғулланишни ёқтирасизми?
7. Сизга китоблар билан ёки у - бу иш билан машғул бўлиш, одамлар орасида вақтни ўтказишга нисбатан маъқулроқми ?
8. Ўз ҳошишингизни амалга ошираётганингизда тўсиқлар пайдо бўлиб қолса, ўз интилишингиздан тезда воз кечасизми?
9. Ёши сиздан анча катга бўлган одамлар билан тезда киришиб кета оласизми?
10. Ҳар хил ўйинларни ўйлаб топиш ва ташкил этишни яхши кўрасизми?
11. Ўзингиз учун янги бўлган дўстлар ёки меҳмонлар даврасига қўшилишда қийинчилик сезасизми?
12. Бугун қилиш мумкин бўлган ишларни тез-тез кейинги кунларга ўтказасизми?
13. Номаълум кишилар билан мулоқотга киришишингиз осонми?
14. Сизнинг таниш билишларингиз сиз ўйлагандай ҳатти-ҳаракатлар қилишларига ишонасизми?
15. Янги коллективга мослашишда қийинчилик сезасизми?
16. Сизда бошқа одамлар билан уларнинг ўз сўзлари устидан чиқмаганликлари, ўз мажбуриятлари ва маъсулиятларини бажармаганликлари юзасидан ҳеч қандай келишмовчиликлар бўладими?
17. Имкон бўлса бошқа кимса билан танишишга интиласизми?
18. Муҳим ишларни ҳал қилишда кўпинча ташаббусни ўз кўлингизга оласизми?

19. Атрофингиздаги одамлар сизнинг ғашингизга тегса, ўзингаз якка қолгингиз келадими?
20. Одатда, ўзингизга ноқулай бўлган шароитда йўл топиб кетасизми?
21. Ҳар хил одамларнинг орасида бўлиш сизга ёқадими?
22. Бошлаган ишингизни охиригача етказмасангиз ачинасизми?
23. Бошқа одам билан танишув вазифаси олдингизда турган бўлса, у ҳолда қийинчилик ёки уялиш ҳолларини ҳис қиласизми?
24. Атрофингиздагилар билан кўп мулоқотда бўлганлигингиздан чарчаб қоласиз, деб тасдиқлаш тўғрими?
25. Кўпчилик бўлиб ўйнайдиган ўйинларда иштирок этишни яхши кўрасизми?
26. Бошқа одамларнинг шахсий ҳаётига алоқадор масалаларни ҳал қилишда қатнашишга кўп ҳолларда ташаббус кўрсатасизми?
27. Сиз яхши танийдиган одамлар орасида ўзингизни ишончсизроқ тутасиз деб айтиш мумкинми?
28. Ўзингизни ҳақлигингизни исботлашга доим ҳам ҳаракат қилавермайсиз, деб таъкидлаш мумкинми?
29. Ўзингизга камроқ таниш бўлган дўстлар гурҳида ҳам қизик суҳбат олиб бора олишингизга ишончингиз комилми?
30. Мактабдаги ижтимоий ишларда иштирок этганмисиз?
31. Ўз таниш-билишлариингиз доирасини чеклашга, уларнинг сонини кўпайтирмасликка интиласизми?
32. Агар сизнинг фикрингизни бошқалар қўлламаётган бўлса, бу фикрингизнинг тўғрилигини шу заҳотиёқ исботлашга ҳаракат қиласизми?
33. Сизга кам таниш бўлган дўстлар даврасига тушиб қолсангиз ўзингизни эркин ҳис қиласизми?
34. Таниш-билишларингиз киришаётган тадбирларни ташкил этишга тезда киришиб кетасизми?
35. Кўпчилик одамлардан иборат гуруҳлар олдида гапираётганда безовталиқ ва ишончсизлик ҳис этасизми?

36. Ишга алоқадор ёки шахсий учрашувларга тез-тез кечикиб турасизми?

37. Дўстларингиз кўп деб таъкидлаш мумкинми?

38. Яхши таниш бўлмаган одамлар билан мулоқотда бўлганингизда ўзингизни кўпинча ноқулай ҳис этасизми?

39. Кўпроқ бошқа одамларнинг диққат марказида бўласизми?

40. Кўпчилик одамлардан иборат давраларда ўзингизни ишончсизроқ ҳис этасиз деб айтиш мумкинми?

Олинган маълумотларни қайта ишлаш

Саволнома орқали олинган натижалар қуйидаги жадвалдаги "калит" билан солиштириб кўрилади:

Калит

1	+	11	-	21	+	31	-
2	+	12	-	22	+	32	-
3	-	13	+	23	-	33	+
4	-	14	+	24	-	34	+
5	+	15	-	25	+	35	-
6	+	16	-	26	+	36	-
7	-	17	+	27	-	37	+
8	-	18	+	28	-	38	+
9	+	19	-	29	+	39	-
10	+	20	-	30	+	40	-

Саволномада тоқ рақамлар билан бошланган саволлар мулоқотга кириша олувчанлик қобилиятларини аниқлашга, жуфт рақамдан бошланган саволлар эса шахснинг ташкилотчилик қобилиятларини ўрганишга қаратилган, яъни саволнома бўйича мулоқотлилиқ ва ташкилотчилиқка алоқадор саволлар галма-галдан келади. Натижалар жадвалдаги белгилар билан солиштириб чиқилади, агарда белгилар (саволлардаги ва жадвалдаги белги) мос келса, у ҳолда бу жавоб бўйича 1 балл қўйилади. Агар белгилар мос келмаса, ҳеч қандай баҳо қўйилмайди. Белгиларни солиштириш ва баҳолар сонини аниқлаш устун бўйича олиб борилгани маъқул. Биринчи устун мулоқотлилиқка оид саволлар бўйича баҳолар йиғишга қаратилган бўлса, иккинчи устун бўйича ташкилотчилиқка оид баҳолар ёзилади. Жавоблар ва жадвалдаги белгилар

солиштириб бўлингандан сўнг ҳар бир устун бўйича умумий баҳолар сони йиғиб чиқилади ва қуйидаги усул орқали кўрсаткич коэффициенти аниқланади.

$$K \text{ коэф. } M.T. = T (\text{баҳолар сони}) \times 0,05$$

M - мулоқотлилик

T - ташкилотчилик

Ҳар бир кўрсаткич бўйича алоҳида коэффициент аниқланади. Масалан, агар мулоқотлилик кўрсаткичи бўйича 13 балл йиғилган бўлса ($MM = 13$). $13 \times 0,05 = 0,65$ мулоқотлилик коэффициенти бўлиб ҳисобланади. Агар, ташкилотчилик кўрсаткичи бўйича 15 балл йиғилган бўлса, ($MT = 15$). $15 \times 0,05 = 0,75$ ташкилотчилик қобилиятлари кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади.

Бу хил йўл билан олинган коэффициент кўрсаткичлари қуйидаги қобилиятларни аниқлаш турлари билан солиштириб чиқилади.

Мулоқотлиликка оид қобилиятлар классификацияси:

МУЛОҚОТЛИЛИК

КОЭФФИЦИЕНТИ

0,10-0,45 бўлса

0,46-0,55

0,56-0,65

0,66-0,75

0,76-1

МУЛОҚОТЛИЛИК

ҚОБИЛИЯТЛАРИ

паст даражада

ўртадан паст

ўрта

юқори

жуда юқори

Ташкилотчиликка оид қобилиятлар классификацияси:

Ташкилотчилик

коэффицент

0,20-0,55

0,56-0,65

0,66-0,70

0,71-0,80

0,81-1

Ташкилотчилик

қобилиятлари

паст даражада

ўртадан паст

ўрта

юқори

жуда юқори

Аффилиацияга бўлган эҳтиёжни баҳолаш тести

Аффилиация – бу мулоқотга чанқоқлиқ одамлар билан муносабат ўрнатиш ва уни яхши ҳолда сақлаш.

Аффилиацияга чанқоқлиги юқори одам учун атрофидагилар билан мулоқотда бўлиш завқ бағишлайди. Бу одам ўзини анча-мунча эҳтиёжларидан воз кечганда ҳам одамларсиз тура олмайди. Бу методика асосини куйида келтирилган фикрлар рўйхати ташкил қилади. Бу фикрлар билан танишиб чиқиб, сиз ўз муносабатингизни билдиришингиз керак. Баҳолар шкаласи:

Тўла-тўкис қўшиламан	+ 3 балл,
қўшиламан	+ 2 балл,
йўқдан кўра ҳа дейман	+ 1 балл,
билмайман	0 балл,
«Ҳа» дан кўра «йўқ» дейман	- 1 балл,
қўшилмайман	- 2 балл,
умуман қўшилмайман	- 3 балл.

Берилган шкалаларда жавобни манфий ёки мусбат (+ ёки -) белгиларда бериш тавсия этилади.

Аффилиация эҳтиёжларини баҳолаш сўровномаси

1. Мен одамлар билан осон чиқишаман.
2. Кайфиятим бузилганда ёлғиз қолишдан қолишдан кўра одамлар орасида бўлишни ҳохлайман.
3. Агар мен иккидан бирини танлашим керак бўлса, унда одамлар мени мулоқотчан ва тинчликсевар деганларидан кўра, қобилиятли ва мулоҳазали одам дейишларини ҳохлар эдим.
4. Бошқаларга нисбатан мен яқин дўстларга кам муҳтожлик сезаман.
5. Одамларга мен ўз таъсирот ва ҳис-хаяжонларимни батафсил ва тез-тез айтиб беришни ёқтираман.
6. Яхши улфатлардан кўра, яхши кинофильмдан мен кўпроқ завқ оламан.
7. Мен имкони борича кўпроқ дўст орттиришни ҳохлайман.
8. Мен шовқинли ва гавжум одамлар даврасида дам олгандан кўпроқ улардан узоқроқда, хилватда ҳордиқ чиқаришни хуш кўраман.
9. Менинг ўйлашимча, кўпчилик одамлар дўстликдан кўра шон-шуҳратни

устун кўйишади.

10. Мустақил ишлашдан кўра жамоада фаолият кўрсатган маъқул деб ҳисоблайман.

11. Дўстлар билан ортикча очик муносабатда бўлиш одамга зиён етказади.

12. Кўчада танишимни кўрсам шунчаки саломлашиб ўтиб кетгандан кўра, у билан ҳол-аҳвол сўраб ўтишни маъқул кўраман.

13. Шахсий муносабатларда мен озод, эркин ва мустақил бўлгандан кўра дўстлик ришталари билан боғлиқ бўлишни афзал кўраман.

14. Мен учрашув ва кечаларга янги дўстлар орттириш ниятида бораман.

15. Муҳим аҳамиятга эга қарор қабул қилмокчи бўлсам, мен бир ўзим эмас, балки уни дўстларим билан маслаҳатлашиб ҳал этаман.

16. Ҳаддан ташқари очик кўнгиллиликка мен ишонмайман.

17. Менинг яқин дўстларим кўп.

18. Бегона одамлар даврасида бўлиб қолсам, мени ёқтириш ёки ёқтирмасликлари мен учун ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.

19. Гуруҳийдан кўра, мен якка тартибда ўйин ва кўнгилочарлик қилишни хуш кўраман.

20. Жиддий одамларга нисбатан эмоционал очик одамлар мени ўзига кўпроқ жалб этади.

21. Мен бирор кечага боришдан кўра, яхши кинофильмни томоша қилишни ёки қизиқарли китоб ўқиб ўтиришни хуш кўраман.

22. Саёҳат даврида якка ўзим юргандан кўра, кўпчилик билан мулоқотда бўлиб сайр қилишни ёқтираман.

23. Муаммонинг ечимини, кўпчилик билан муҳокама қилишдан кўра, бир ўзим ўйласам тезроқ топаман.

24. Ҳаётнинг қийин дамларида, инсон ўзгаларга эмас, балки фақат ўз кучига ишониши керак, деб ҳисоблайман.

25. Дўстларим даврасида бўлсам ҳам, мен ўзимнинг муҳим ишларим ва ташвишларимдан бутунлай ҳоли бўла олмайман.

26. Янги жойда, мен тезда янги танишлар орттираман.

27. Одамлар билан мулоқотда бўлишдан кўра, бирон бир севимли машғулот билан шуғулланиш мени кўпроқ ўзига жалб этади.

28. Шахсий эркинлигимни йўқотмаслик учун, мен одамлар билан ҳаддан ташқари яқин муносабатда бўлишдан ўзимни тортаман.

29. Агар кайфиятим ёмон бўлса, мен ўз ҳис-туйғуларимни ким биландир баҳам кўришга нисбатан, уларни кўз-кўз қилмай, яширишга ҳаракат қиламан.

30. Мен кўпчилик орасида бўлишни ёқтираман ва қувноқ даврада вақт ўтказишдан хурсанд бўламан.

Натижаларни баҳолаш ва хулоса

Натижалар асосида калит ёрдамида синалувчига балл берилади:

+ 1, +2, -3, -4, +5, -6, +7, -8, -9, -10, -11, +12, -13, +14, +15, -16,
+ 17, -18, -19, +20, -21, +22, -23, -24, -25, +26, -27, -28, -29, +30.

Кейин, келтирилган калит ёрдамида манфий ва мусбат баҳоларни қуйидаги таққослаш ёрдамида манфий рақамларга айлантирилади:

$$\begin{array}{cccccccc} - & 3 & - & 2 & - & 1 & 0 & + & 1 & + & 2 & + & 3 \\ \hline 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & & & & & & \end{array} \quad (1)$$

$$\begin{array}{cccccccc} - & 3 & - & 2 & - & 1 & 0 & + & 1 & + & 2 & + & 3 \\ \hline 7 & 6 & 5 & 4 & 3 & 2 & 1 & & & & & & \end{array} \quad (2)$$

Керакли фикр калитдаги «+» белгаси билан белгиланганга тўғри келса (1) таққослаш қўлланилади.

Керакли фикр калитдаги «-» билан белгиланса (2)-таққослашни қўлланилади.

Баллар натижасини жамлаб инсонни қай даражада аффилиацияси ривожланганини белгилаймиз.

Баллар суммаси 165 дан 210 гача йиғилса, аффилиацияга чанқоқлик (эхтиёж) бу одамда юқори ифодаланган.

Баллар суммаси 76 дан 164 оралиғигача тўпланганда, аффилиацияга эҳтиёж ўртача.

Баллар суммаси 30 дан 75 оралиғигача тўпланганда, бу одамда аффилиацияга эҳтиёж паст даражада ривожланган.

8-амалий машғулот. Дифференциал психология фани предмети, методлари ва асосий масалалари

Ўқув машғулотининг мақсади: Тингловчиларда дифференциал психологияда шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларини ўрганишда қўлланиладиган методлар билан ишлаш кўникма ва малакаларини шакллантириш.

Темпераментни аниқлаш бўйича Г.Ю. Айзенк тести

Ушбу тест шахсларнинг темперамент типларини аниқлашга ёрдам беради. Маълумки, темперамент типлари қуйидагилардир: Холерик, Сангвиник. Флегматик, Меланхолик.

Шу нарсани унутмаслик лозимки, ушбу жараёнда энг муҳим параметр бўлиб, шахсдаги экстровертлик ва интровертлик хусусиятлари ҳисобланади. Ушбу шкала бўйича синалувчи олган умумий балл 8-16 оралиғида бўлса, энг оптимал натижа ҳисобланади.

Кўрсатма: Сизга ҳозир 57 та саволдан иборат тест таклиф қилинади. Сиз ушбу саволларга фақат "Ҳа" ёки "Йўқ" деб жавоб беришингиз лозим.

Саволларнинг "яхши" ёки "ёмони" йўқ. Шунинг учун кўп ўйламасдан жавоб беришга ҳаракат қилинг. Жавоб бериш жараёнини тезроқ ва осонроқ амалга ошириш учун "Ҳа" жавобига " + " плюс белгисини, "Йўқ." жавобига " - " минус белгисини қўйишингиз мумкин.

Саволнома

1. Сизда тез-тез янгидан-янги таассуротларни ҳис қилишга мойиллик вужудга келиб турадими?
2. Сиз тез-тез, Сизни тушунадиган, керакли пайтда далда берадиган дўстларга муҳтожлик сезасизми?
3. Сиз беғам кишимисиз?
4. Сизда ўзгаларга "йўқ" деб жавоб қайтариш қийин кечади. Шу тўғрими?
5. Сиз бирор бир ишни амалга оширишда узоқ вақт ўйланасизми ?
6. Бирор-бир ишни бажаришга ваъда берган бўлсангиз, бу сизга қулай ёки ноқулай бўлишига қарамасдан ҳамма вақт ҳам ваъдангизни бажарасизми?

7. Сизда тез-тез кайфият тушиб кетиши ёки кўтарилиши ҳоллари бўлиб турадими?
8. Одатда Сиз ўйламасдан бирор-бир ишни қилиб ёки бирор-бир гапни айтиб юборасизми?
9. Баъзида сиз ҳеч қандай сабабсиз ўзингизни дунёдаги бахтсиз кишилардан бири деб ҳисоблайсиз. Шу тўғрими?
10. Сиз баҳсда ютиб чиқиш учун ҳеч нарсадан қайтмайсиз. Шу тўғрими?
11. Чиройли, келишган эркак (аёл) билан суҳбатлашишга тўғри келса, ўзингизда қандайдир ноқулайлик ҳиссини сезасизми?
12. Сизда баъзан ўзингизни бошқара олмайдиган даражада жаҳлингиз чиқиш ҳоллари бўлиб турадими?
13. Сизда бир лаҳзалик кайфият таъсирида ҳатти-харакатни амалга ошириш ҳоллари бўлиб турадими?
14. Сизда тез-тез шу ишни қилмаслик керак эди ёки шу гапни гапирмаслик керак эди, - деган хавотирланиш ҳоллари бўлиб турадими?
15. Одамлар билан суҳбатлашиб ўтиришдан кўра, китоб ўқишни маъқул кўрасиз. Шу тўғрими?
16. Сизни хафа қилиш осонми?
17. Сиз турли давраларда (компанияларда) бўлишни ёқтирасизми?
18. Сизда ўзгалардан яширмоқчи бўлган ўй- фикрлар бўлиб турадими?
19. Сизда баъзан ишга бўлган кучли иштиёқ бирдан дангасалик ҳолати билан алмашиш ҳоллари бўлиб турадими?
20. Сиз тор доирада фақат ўзингизга яхши таниш бўлган дўстларингиз бўлишини маъқул кўрасизми?
21. Сиз тез-тез хаёл суриб турасизми?
22. Агар сизга бақаришса, сиз шу заҳоти жавоб қайтарасизми?
23. Сизни тез-тез айбдорлик ҳисси безовта қилиб турадими?
24. Сизнинг ҳамма одатларингиз яхши ва ёқимлими?
25. Сиз давраларда ўзингизни эркин тутиб, қувноқ ўтира олиш қобилиятига эгамисиз?

26. Сиз ўзингизни таъсирчан ва ҳиссиётга берилувчан киши деб ҳисоблайсизми?
27. Ўзгалар Сизни доимо тетик ва қувноқ киши деб ҳисоблашадими ?
28. Сиз бирор бир муҳим ишни амалга оширгандан сўнг, бу ишни янада яхшироқ қилиш мумкин эди - деган безовталиқ ҳиссини сезасизми?
29. Сиз ўзга кишилар даврасида кўпроқ жим ўтирасизми?
30. Сиз баъзан ғийбат ҳам қилиб турасизми?
31. Сизда баъзан миянгизга келган ҳар хил ўй-фикрлар туфайли ухлай олмаслиқ ҳоллари бўлиб турадими?
32. Агар бирор нарсани билмокчи бўлсангиз, сизга одамлардан сўраб-билишдан кўра китобдан ўқиб билиш осонроқ-- шу тўғрими?
33. Сизда жисмоний иш билан шуғулланмаган пайтингизда ҳам юрагингизнинг тез-тез уриш ҳоллари бўлиб турадими?
34. Сизга диққатни ва фикрни бир жойга тўплаб, узоқ вақт ўтириб бажарадиган ишлар ёқадими?
35. Сизда ҳаяжондан қўл ва оёқнинг қалтираш ҳоллари бўлиб турадими?
36. Агар текширувчи йўқлигини аниқ билсангиз, юкингиз учун транспортга пул тўлармидингиз?
37. Сизга бир-бирининг устидан ҳазиллашиб юрадиган давраларда бўлиш ёқадими?
38. Сиз сержаҳлмисиз?
39. Сизга тез активлиқ кўрсатишни талаб қиладиган ишларни бажариш ёқадими?
40. Сизда келгусида бўлиши мумкин бўлган кўнгилсиз воқеаларни ўйлаш туфайли қандайдир безовталиқ ҳоллари бўлиб турадими?
41. Одатда сиз секин ва шошмасдан юрасизми?
42. Сиз қачондир ишга ёки учрашувга кеч келганмисиз?
43. Сиз тез-тез даҳшатли тушлар кўриб турасизми?
44. Айтишларича, сиз инсонлар билан суҳбатлашишни жуда яхши кўрганлигингиз туфайли, нотаниш кишилар билан ҳам бундай имкониятни

қўлдан чиқармасликка ҳаракат қилар экансиз. Шу тўғрими?

45. Сизии қандайдир жисмоний оғриқлар безовта қилиб турадими?

46. Агар сизни ўзга кишилар билан суҳбатлашиш имкониятидан маҳрум қилишса, Сиз ўзингизни бахтсиз киши деб , ҳисоблармидингиз?

47. Сиз ўзингизни асабий киши деб ҳисоблайсизми?

48. Танишларингиз ичида сизга яққол ёқмайдигани борми?

49. Сиз ўзингизга ўзига ишонган инсонга карагандек қарай оласизми?

50. Агар кишилар сизнинг шахсий ёки ишдаги камчиликларингизни кўрсатишса, сиз тез хафа бўласизми?

51. Сиз турли кечаларда қатнашган билан ҳақиқий қониқиш ҳиссини олиб бўлмайди, деб ҳисоблайсизми?

52. Сизни тез-тез "Мен ўзгаларчалик эмасман" деган туйғу безовта қилиб турадими?

53. Сизда зерикарли даврага жонланиш кирита олиш қобилияти борми?

54. Сиз баъзан ўзингиз тушунмаган нарсалар ҳақида ҳам гапирасизми?

55. Сиз ўз соғлигингиз тўғрисида гапиришни ёқтирасизми ?

56. Сиз бошқаларни устидан кулишни ёқтирасизми?

57. Сизда уйқусизликдан азоб чекиш ҳоллари бўлиб турадими?

Натижалар таҳлили

Жавобларнинг ишончлилик даражасини аниқловчи шкала:

"Ҳа" - 6, 24, 36.

"Йўқ"- 12, 18, 30, 42, 48, 54.

1. Экстравертлик-интровертлик шкаласи:

"Ҳа"- 1, 3, 8, 10, 17, 22, 25, 27, 39, 44, 46, 49, 53, 56

«Йўқ» -5, 15, 20, 29, 32, 34, 37, 41, 51.

2. Эмоционал-барқарорлик шкаласи:

«Ҳа»-2, 4, 7, 11, 14, 16, 19, 21, 23, 26, 28, 31, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 47, 50, 52, 55.

57.

Жавобларнинг ишончлилиқ даражасини аниқловчи шкаладан олинган жавоблар 5 баллдан юқори бўлса, демак ушбу тестга жавоб берувчи киши юракдан жавоб бермаган ҳисобланиб, натижаларининг тўғри эканлигига кафолат берилмайди.

Шундан сўнг ушбу калитга мос тушган жавоблар ҳисоблаб чиқилади ва у қуйидаги жадвалда ўз аксини топади.



Ҳиссий барқарорлик

«Экстроверт» шкаласи бўйича олинган баллар йиғиндиси 15 ва ундан катта бўлса, бундай кишилар «экстроверт» ҳисобланади. Агар баллар 9 ва ундан кам бўлса, бундай кишилар «интроверт» ҳисобланади.

8 ва 15 оралиғида бўлган кишилар ҳар иккала тоифага ҳам тегишли ҳисобланади.

«Ҳиссий барқарорлик» шкаласи бўйича 15 баллдан юқори бўлган кишилар ҳиссий жиҳатдан беқарор кишилар ҳисобланиб, маълум бир ҳолатда ўзларини бошқара олмай қолишлари билан ажралиб турадилар. Ушбу шкала бўйича 9

баллдан кам тўпланган кишилар ҳиссий жихатдан барқарор ҳисобланади.

Муайян касб турига қизиқишни аниқлаш услуби

Е.А.Климов тасвифига кўра, жаҳондаги ва маълум минтақадаги мавжуд деярли барча касбларни 5 та катта тур /тип/ га бирлаштириш мумкин.

I тур: инсон - табиат /қишлоқ хўжалиги, чорвачилик, боғдорчилик, табиатни муҳофаза қилиш, экология, фойдали қазилмаларни казиб олиш ва бошқалар билан боғлиқ барча касблар/

II тур: инсон - техника /моддий ишлаб чиқариш, дастгоҳлар машиналар, электрон системаларга радио-телеаппаратларга техник хизмат кўрсатиш, маиший техникани созлаш, транспорт, машинасозлик ва бошқалар билан боғлиқ касблар/.

III тур: инсон - инсон /аҳолига хизмат кўрсатиш, умумий овқатланиш, савдо, педагогика, тарбиявий ҳуқуқни ҳимоя қилиш фаолияти ва бошқа соҳалар/.

IV тур: инсон - белгилар тизим-системаси/аниқ фанлар; математика, физика, астрономия, ЭХМ да касблар, программалаштириш билан боғлиқ, диспетчерлик, операторлик касблари, босмахонада ҳарф терувчилар, мутахассислар, журналистлар ва бошқа касблар/.

V тур: инсон-тимсол бадиий тасвирий санъат, мусика, рақс санъати билан боғлиқ. касблар, режиссерлар, ёзувчилар ва бошқа касблар.

Икки тур /тип/га тегишли касблар ҳам борлигини назарда тутмоқ лозим, /масалан, адабиёт ўқитувчиси «инсон-инсон» ва «инсон-бадиий тимсол» турларига киради.

Табақалаштирилган /дифференциал/ диагностика сўровномаси муайян бир турга мансуб касбга мойилликни аниқлашга ёрдам беради.

«Мен афзал кўраман»

табақалаштирилган /дифференциал/ диагностик
саволнома варақаси.

Фараз қилайлик, сиз маълумот олганингиздан сўнг ҳар қандай ишни бажаришингиз мумкин. Лекин, сизга икки имкониятдан фақат бирини танлашга тўғри келса, қайси бирини танлаган бўлар эдингиз? Танланган жавобингизга мос келадиган рақам қаршисига белги қўйинг.

1а - Ҳайвонларни боқишни	ёки	1б-Машина ва асбобларга хизмат кўрсатишни/кузатиш тўғрилаш, созлашни/
2а - Касал одамларга ёрдам беришни	ёки	2б-Чизма ва программалар, ҳисоблаш машиналари учун жадваллар тўзиши
3а - Китобдаги расмлар, плакатлар, бадийй откриткалар, грампластинкалар сифатини кўзатишни.	ёки	3б-Ўсимликлар ҳолати ва ўсишни кузатишни.
4а - Хомашёларга ишлов беришни /дарахт, газлама, металл, пластмасса ва б./	ёки	4б-Тайёр молларни истеъмолчиларга етказиш, сотиш, реклама қилишни.
5а - Илмий-оммабоп китобларни ва мақолаларни ммммммммммўхокамцилишни	ёки	5б-Бадийй китобларни муҳокама қилишни /пъеса, концертларни/.
6а - Ёввойи молларни ўстиришни /ҳайвонларнинг бирор турини/.	ёки '	6б-Ўртоқларимга /кичкинтойларга/ бирор амални бажаришни, машқ қилдиришни /меҳнат, ўқув, спорт бўйича/.
7а - Расмлардан нусха олишни /ёки мусиқа асбобларини созлашни/.	ёки	7б-Қандайдир юк кўтарадиган воситалар /кўтаргич крани, трактор, тепловоз ва шу кабиларни/ бошқаришни.
8а - Одамларга керакли маълумот беришни, тушунтиришни /маълумот борасида, экскурсияларда ва ҳ.к.	ёки	8б-Кўргазмаларни, витриналарни безатишни /ёки пъесалар, концертлар тайёрлашда иштирок этишни/.
9а - Буюмлар, тайёр маҳсулотлар, кийим, техника, уй-жойларни таъмирлашни	ёки	9б-Матн, жадвал, расмлардаги хатоларни топиш ва уларни тузатишни.
10а - Ҳайвонларни даволашни	ёки	10 б-ҳисоб-китоб қилишни

11а -Ўсимликларнинг янги навини яратишни	ёки	Саноат маҳсулотларининг янги турларини /машиналар кийим-кечаклар, озик.-овкатлар ва зқ.к./конструкциялаш ва лойиҳалашни.
12а - Одамлар орасида бўлган баҳс, жанжалларни муҳокама қилиш, ишонтириш, тушунтириш, жазолаш ва рағбатлантиришни	ёки	12б-Чизмалар, схемалар, жадвалларни, тушуниш, тартибга келтиришни.
13а - Бадиий ҳаваскорлик тўғараклари ишини кузатишни, ўрганишни	ёки	13б- Микроблар ҳаётини кўзатиш ва ўрганишни
14а - Тиббиёт соҳасида хизмат кўрсатишни, асбоб-ускуналарни созлашни..	ёки	14б-Жароҳатланган, лат еган, куйган ва бошқа ҳолларда бўлган одамларга ёрдам беришни.
15а - Кўзатилаётган воқеалар, ходисалар объектлар ҳақида аниқ ёзма ҳисоботлар тузишни.	ёки	15б-Кузатилган ва тасаввур қилинаётган ходисаларни бадиий таърифлаш ва тасвирлашни.
16а - Касалхонада лаборатория анализлари қилишни.	ёки	16б-Касалларни қабул қилиш улар билан суҳбатлашиш ва даволашни.
17а-Уй-жоиларнинг деворларини, буюмлар юзасини бўйаш ёки безатишни.	ёки	17б-Асбобларни, машиналарни йиғишни, монтаж қилишни.
18а-Тенгдошлар ёки кичик ёшдагиларнинг театр, музей, маданий-ҳордиқ, экскурсиялар, саёҳатларга боришларни ташкил	ёки	18б- Саҳнада ўйнашни, концертларда иштирок этишни.
19-Чизмаларга қараб деталлар, буюмлар, машиналар, кийимлар тайёрлаш, бинолар кўришни.	ёки	19б-Чизмалар билан шуғулланишни, хариталар, чизмалардан нусха кўчиришни.
20а-Ўсимлик касалликларига, ўрмон, боғлар зараркунандаларга қарши кураш олиб боришни.	ёки	20б-Клавишли машиналарда /ёзув машинкасида, телетайпда харф терувчи машинада ва х..к/ ишлашни.

ТДС нинг жавоб варақаси

1a	1б	2a	2б	3a
3б	4a	4б	5a	5б
6a		6a		7a
	7б	8a		8б
	9a		9б	
10a			10б	
Па	11б	12a	12a	13a
13б	14a	14б	15a	15б
16a		16б		17a
	17б	18a		18б
	19a		19б	
20a			20б	

Табақалаштирилган /дифференциал/ диагностик сўровини ўтказиш тартиби куйидагича:

«Инсон-табиат» турига мансуб касблар мутахассислари ишнинг муваффақияти тез-тез ўзгариб турадиган табиий омилларни олдиндан кўра билиш ва баҳолашга боғлиқ бўлади. Улар фаолиятининг ўзига хос хусусияти шундаки, бу фаолиятнинг натижалари узоқ муддат, баъзан ҳафталаргина эмас, балки ойлар, йиллар ўтгач маълум бўлади. Шунинг учун мутахассис сабр-тоқатли, собитқадам бўлмоғи лозим. Мўъжазгина жабҳаларда, кўп ҳолларда мураккаб об-ҳаво шароитларида ишлашга тайёр бўлиш керак.

«Инсон-техника» соҳасидаги касбларда муваффақиятли фаолият кўрсатиш учун шунга яраша мойиллик, кузатувчанлик, эшитиш, кўриш орқали машина ва механизмлардаги сезилар-сезилмас ўзгаришларни аниқлай билиш қобилияти бўлмоғи зарур.

«Инсон-инсон» турига мансуб касбларни танлашда бутун иш куни мобайнида кишилар билан муомалада бўлиш ва ҳар қандай шароитда вазмин-босиқлик ва самимийлик кўрсатиш лозимлигини яхши ҳис қилиш даркор, фаолиятдаги муваффақият бирор соҳадаги билим, маҳорат ва кўникмаларгина эмас, асосан кишилар билан тил топиша билишга боғлиқ бўлади. Бу турдаги касбларда имо-ишораларни қўллай олиш, ўз фикрини эркин ва саводли

ифодалай билиш иқтидори муҳим аҳамиятга эгадир.

Кишиларга раҳбарлик қилиш билан боғлиқ бўлган турли касб мутахассисларига, мактаб ёки корхона директориға, бригада, цех бошлиғи ва бошқаларға нисбатан ҳам «инсон-инсон» туриға мансуб касб эгаларига қўйиладиган талаблар жорий этилади.

Инсон-белгилар тизими туридаги касбларнинг мутахассислари саботли, сабр-бардошли, собит, эътиборли бўлишлари, мавҳум материаллар устида мушоҳада юрита олишлари, «тилсиз», қоғозлар билан ишлашға ўтмасликлари лозим. Умумий тарздаги /белгиларға асосланган/ материалларға бутун диққатини қарата билиш қобилияти чакқонлик ва ҳаракатлар аниқлиғи муҳимдир.

«Инсон-бадий тинсол» туридаги касблар кишида бадийлик ва қобилият - лар янғича ривожланган бўлишини, одамлар ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатиш қонунларини тушунишни талаб қилади.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1- вазият

Гуруҳда болалар жим ўтириб, топшириқни бажаришмоқда. Болалар бири-бирига халақит бермаяпти. Лекин битта қиз бола (4,5ёш) бир жойда ўтиролмай, ҳаммага халақит беряпти. Шовқин солиб, топшириқни бажармаяпти.

Саволлар:

1. Бу вазиятга қандай муносабат билдирасиз?
2. Тарбиячи ва болага нима маслаҳат бериш мумкин?

2- вазият

Сизни болалар боғчасига психолог сифатида ишга қабул қилишди ва бир неча кун ўтганингиздан сўнг бир бола олдингизга келиб шундай деди: “Сиз тарбиячимисиз, бизга нима ўргатасиз”

Саволлар:

1. Бу вазиятга қандай муносабат билдирасиз?
2. Психологга нима маслаҳат бериш мумкин?

3- вазият

Тарбиячи болага ўйинчоқларни йиғиштириш вазифасини беради.

Бола эса вазифани бажаргиси келмай

“Мен бу ишни қилишни ҳоҳламайман” дейди.

Саволлар:

- 1.Тарбиячининг муносабати қандай бўлиши керак?
- 2.Тарбиячига ва болага нима маслаҳат бериш мумкин?

4- вазият

Бола ўзининг оилавий муносабатларидан шикоят қилади ва тарбиячига шундай дейди: “Ойим мени яхши кўрмайди, укамни яхши кўради”

Саволлар:

- 1.Тарбиячи бунга қандай жавоб бериши керак?
- 2.Тарбиячи ва болага нима маслаҳат бериш мумкин?

5- вазият

6 ёшли бола гуруҳга кириб келган захотиёқ тарбиячига қарата шундай дейди: “Сиз бугун жуда ҳам чарчаган кўринасиз, касалмисиз”

Саволлар:

- 1.Тарбиячи бунга қандай муносабат билдириши керак?
- 2.Тарбиячи ва болага нима маслаҳат бериш мумкин?

6 -Вазият

Она тарбиячидан сўрайди: “Болам умуман боғчага келишни истамайди, нима қилишим керак”.

Саволлар:

- 1.Тарбиячи бунга қандай муносабат билдириши керак?
- 2.Тарбиячи ва онага нима маслаҳат бериш мумкин?

7 -Вазият

Она тарбиячи билан суҳбатда шундай деди: “Менинг боламга бошқа болаларга нисбатан яхшироқ муносабатда бўлишингизни хоҳлар эдим”.

Саволлар:

- 1.Онанинг бу илтимосига жавобан тарбиячи қандай жавоб бериши керак?
- 2.Тарбиячи ва онага нима маслаҳат бериш мумкин

8-Вазият

Бола бирор бир тенгдошига ёмон муносабатда эканлигини очиқ намоён этиб: “Мен у билан бирга ўйнашни хоҳламайман”-дейди. Тарбиячи эса бу болани бошқа болалар инкор этаётганларини сезади.

Саволлар:

1. Тарбиячининг бунга муносабати қандай бўлиши керак?
2. Тарбиячига ва болага нима маслаҳат бериш мумкин?

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари

- 1.Онтогенез психологияси фанининг вужудга келиш тарихи
2. Шарқ мутафаккирларининг ёш давлари, таълим тарбияга доир қарашлари
3. “Онтогенез психологияси”нинг муаммолари.
- 4.“Онтогенез психологияси”нинг тадқиқот методлари.
- 5.Бола онтогенезининг генотип ва муҳитга боғлиқлиги.
- 6.Онтогенезни давраштираш муаммоси.
- 7.Илк болалик даврининг муҳим психологик ўзгаришлари.
- 8.Уч ёшлик инқирози ва унинг сабаблари.
- 9.Боғча ёш даврида фаолият ва билиш жараёнларининг ривожланиши.
- 10.Ўйин – боғча ёш даврида етакчи фаолият тури сифатида.
11. Мактаб таълимига тайёрликнинг психологик характеристикаси.
12. Кичик мактаб боласи ўқиш, меҳнат, ўйин фаолияти ва мулоқотининг хусусиятлари.
13. Шахс ривожланишида болаликнинг аҳамияти.
- 14.Ўсмирлик даврида шахс ривожланишининг асосий муаммо ва қарама-

қаршиликлари.

15. Илк ўспиринлик даврида шахснинг ривожланиши.
16. Илк ўспиринларда атрофдагилар билан ўзаро муносабат хусусиятлари.
17. Ёшлик даврининг ўзига хос психологик хусусиятлари.
18. Етуқлик даврининг биринчи босқичи ўтиш даври сифатида (28-35 ёш).
19. Кексايиш даврининг психологик хусусиятлари (61-74 ёш)
20. Кексалик даврида шахснинг психологик хусусиятлари (75 ёшдан юқори)
21. Узоқ умр кўрувчиларнинг психологик хусусиятлари.
22. Дифференциал психологиянинг тадқиқот методлари
23. Дифференциал психологиянинг ривожланиш босқичлари. Психологик меъёрлар тушунчаси.
24. Ирсият ва ўзгарувчанлик тушунчаси.
25. Дифференциал психология индивидуал фарқлар психологиясининг илмий базаси сифатида.

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Изоҳи
Онтогенез психологияси	инсон психикасининг ёш жиҳатдан онтогенези, психик жараёнлар ҳамда инсон шахси хислатларининг онтогенезини ўрганувчи фан.
Психологик ёш	ўзининг психологик онтогенез даражасига кўра мос келувчи жисмоний ёши.
Психогигиена	одам руҳий саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш ҳақидаги фан
Психологик-педагогик ташхис (психодиагностика)	болаларнинг қизиқишлари, лаёқатлари, қобилиятлари, қадриятлар йўналганлиги ижтимоий установакалари ва муносабатлари, билиш ва ўқув фаолияти мотивацияларини инобатга олган ҳолда уларнинг индивидуал-психологик ва шахс хусусиятларини аниқлаш ва баҳолаш.
Тест	инглизча сўз бўлиб, синаш, текшириш, демакдир. Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятини, иродавий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланадиган қисқа стандарт масала топшириқ, мисол, жумбоқлар тест деб аталади
Интервью	бу ижтимоий психология методи бўлиб, қўйилган саволларга берилган жавоб тариқасида ахборотларни тўплаш усули
Генотип	инсон томонидан ўз авлод – аждодлари, хусусан ота – онасидан наслий йўл билн олинадиган генлар ёш белгилар мажмуидир
Психик онтогенез қонуниятлари	бир ёш давридан бошқа даврга ўтишда инсон психикси ва ҳулқ – атворида юзага келувчи ўзгаришлар ва уларнинг сабабларини тавсифлаб берувчи қонундир
Кузатиш	психик хусусиятларни узоқ вақт давомида, планли, бирор мақсад асосида ўрганиш
Акселерация	болалар ва ўсмирларда олдинги авлодга нисбатан бўй нисбати ва жинсий онтогенезнинг тезланиши, жадаллашиши
Ёш	индивиднинг маълум аниқ вақтда белгиланган психик онтогенезининг босқичи. Ушбу босқичда унинг шахс сифатидаги физиологик ва психологик ўзгаришлари кузатилади
Ёш даври инқирозлари	ўзига хос, унча узоққа чўзилмайдиган онтогенез давлари бўлиб, бу вақтда кескин психик ўзгаришлар рўй беради. Невротик ва трвматик танозиллари норматив жараён бўлиб, у шахс

	ривожланишида албатта юз беради
Лонгитюд тадқиқот	текширилвчиларни узоқ муддат ва доимий равишда ўрганиш. Лонгитюд тадқиқот одамдаги индивидуал ва ёш даврлардаги ўзгаришларни қайд қилади
Онтогенез	организмнинг индивидуал ривожланиши. Тирик мавжудотнинг пайдо бўлган давридан то охиригача бўлган даврдаги ўзгаришлар мажмуи

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Махсус адабиётлар

1. Содиқов Б “Девиант хулқли болалар психологияси”, Термиз 2010 йил
2. Ядгарова Г.Т “Тарбияси қийин гуруҳга мансуб болалар билан ишлаш”, услубий қўлланма, Тошкент, 2007 йил.
3. Ғозиев Э “Психология” Тошкент, “Ўқитувчи”, 1996 йил.
4. Ғозиев Э.Онтогенез психологияси. Т.,2010.
5. Жалилова С.,Арипова С. Мактабгача тарбия ёшидаги болалар психологияси. Т., 2013.
6. Адизова Т.М. Болаларнинг шахслараро муносабатлари психологик диагностикаси ва коррекцион ишлар. –Т., 1995 й.
7. Дўстмуҳамедова Ш.А., Нишанова З.Т.,Жалилова С.Х. Ёш даврлари ва педагогик психология. – Т., 2013 й.
8. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога.Т. 1-2.–М., 1999 г.
9. Абрамова Г.С. Возрастная психология. Москва, «Академический проект», Москва, 2001.
10. Акимова М.К., К.М.Гуревич. Психологическая диагностика. Москва, 2005.
11. Бурменская Г.В.,Карабанова О.А., Лидерс А.Г. Возрастно-психологическое консультирование.Москва, МГУ, 1990.
12. Дубровина И.В. Практическая психология образования. Санкт-Петербург, Питер, 2004.

Интернет ресурслар

1. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги: www.edu.uz.
2. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги: www.uzedu.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги Мультимедиа умумтаълим дастурларини ривожлантириш маркази: www.eduportal.uz, www.multimedia.uz.

4. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Бош илмий-методик марказ: www.bimm.uz
5. Тошкент давлат педагогика университети ҳузуридаги халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази: www.giu.uz
6. Малака ошириш муассасалари: <http://www.pedagog.uz>
7. Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати портали: <http://www.gov.uz>
8. “Истеъдод” жамғармаси: <http://www.istedod.uz>
9. Республика болалар кутубхонаси: www.kitob.uz
10. Ижтимоий ахборот таълим портали: www.ziynet.uz